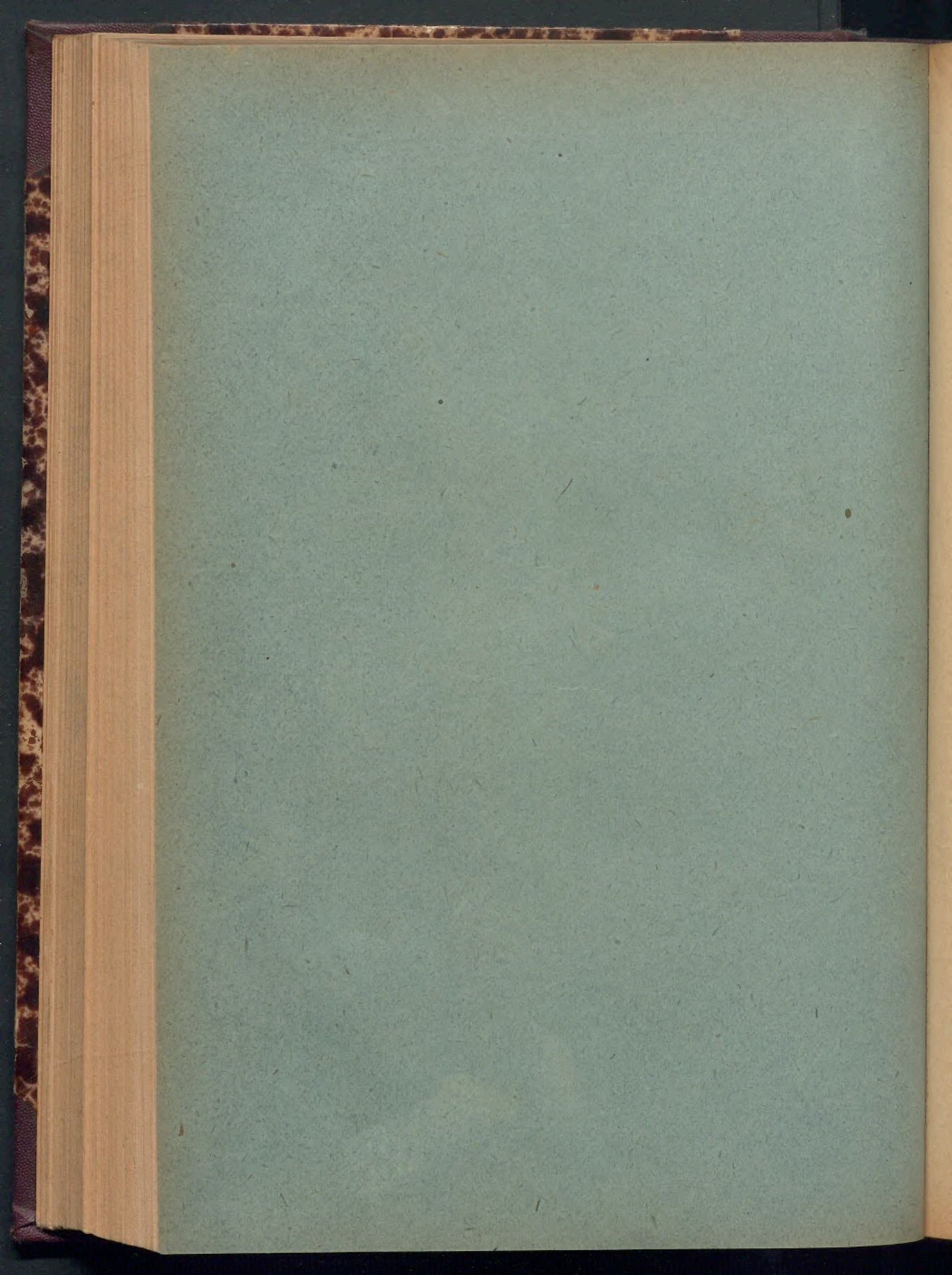

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՌԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1903

№ 5

ՍԵՊՏ.-ՀՈԿՏ.

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Գուլթաթելաձեի

1903

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 28-го Октября 1903 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Հայ երիտասարդ. ԳԱՄԱՌԻ ԶԱԹԻՊԱ	0.
II	Գերմանական Դորպատ համալսարանը եւ նորա հայ ուսանողները. ԲԺ. Լ. ՏԻԳ-ՐԱՆԵԱՆ	5
III	Մառախուղի մէջ. Լ. Անդրեւի. թարգմ. ՍԱՐԳ. ՄԱՆ.	33
IV	Յիշողութիւններ. ԶԱԶԲԵՐՈՒՆԻ	56
V	Պրոֆ. Ն. Մառի վերջին ուղեւորութեան արդիւնքը. ԲՐԻՉ	76
VI	Առանց վերնագրի. Ա. Չեխովի. թարգմ. Ս. ՀԱՄԱԼԲԱՇԵԱՆ	86
VII	Ժողովրդական գրականութիւնից. ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ	91
VIII	Խորէն արքեպ. Գալֆայեան եւ Նալբանդեանի «Աղցմիքը» ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻՉ	101
IX	Հերոստրատ. Լուովիկ Փուլդայի, թարգմ. Տ. Վ.	149
X	Եզի պանիրը (գաւեշտ) Ե.Զի ՊԱՆԻՐ	177
XI	Վ. Ժուկովսկի. պրոֆ. Արխանգելսկու. Ն. Ա.	205
XII	Թաւրիզի հայ կեանքից (նամակ խմբագրութեան) ԱԶԱՏԵԱՆ	214
XIII	Տ. Մելքիսեդեկ Արքեպիսկ. Մուրատեան ԳԻԻՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՏ	222
XIV	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ:	
	1. Բանքեր գրականութեան եւ արուեստի: — 2. Հ. Գեյցեր. Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրների պատմութեան գերմ. թարգմանեց Մեսրոպ վարդ. Տէր-Մովսիսեան. Գ. ԵՆԳ. Ստացուած գրքեր	229

XV ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ.

1. Մեռած նիւթերից կենդանի գոյաց. ներու փորձ:— 2. Սիֆիլիսի պատուաստ — 3. Թոքախտի նոր դեղ:— 4. Իբս ծառազայթների բժշկական ազդեցութիւնը:— 5. Կանկրօին՝ խլիրդի (ракъ) դեղ:— 6. Բադին հարինքի դէմ:— 7. Տրախօմայի բժշկութիւնը:— 8. Օձի թոյնի դէմ՝ շիճուկ:— 9. Խօլէրայի բժշկութեան նոր միջոց: 10. Հոգեկան քնականութիւնը որոշելու նոր եղանակ: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՅՑ. . . 240

XVI ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Վեհափառ Հայրապետի օժման տասնամեայ տարեդարձ:— Շահի հրովարտակը հայերին:— Խուղաղեան ապաստանարան-որքանոց Թիֆլիզում:— Պանտրմայի հայ կաթողիկէների դարձը մայրենի եկեղեցու գիրկը:— Օր. Ալիս Բլէկվէլ:— Մշոյ ս. Կարապետ վանքի ողբալի վիճակը:— Շիրվանզադէի երկերի ընկերներէն թարգմանութիւնը: . . . 246

XVII † ՄԱՀԳՈՅԺ:

Սուլիաս վարդ. Պարոնեան . . . 250

XVIII ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԻԱՆՆԵՐ . . . 252

XIX ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XX ՅԱԵԼՈՒԱԾ:

1. Հայրեր եւ զաւակներ. Տուրգենեւի. թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. . . 113—144
2. Էմիլ. Ժ. Ժ. Ռուսօի. թարգմ. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ . . . 51—66

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

Մազը coifé, զգեստը նորաձև,
Փողպատ քանկագին, մասնի ու շատ զարդ,
Խօսուածքը հաշուած, ծանր, քարեձև,
Ե՛ի, ինչպէս սիրուն ես, հայ երիտասարդ:
Սիրուն ես, դորդ է: Բայց ես գլխուդ վա՛շ,
Տեսնելով որդուդ, կուտամ ֆեզ, խեղճ հայ:

Ընտիր ու ազնիւ դու ունիս ճաշակ,
Թանկագին ձիւնդ կապշի ամեն մարդ,
Ըհսակ Վեհայէն քերած է քո կառք.
Bonton-ով կապրիս, հայ երիտասարդ:
Նորը ճաշակ ունիս: Բայց եր գլխուդ վա՛շ,
Տեսնելով որդուդ, կուտամ ֆեզ, խեղճ հայ:

Ռօսքովի պարսէզ... Խաւարչիկն գիշեր...
Ուրիշ կերպ սոխակ ու քառամած վարդ...
Մեծածախ ընքրիք... զինիի շիշեր...
Քէժ արա՛, ֆեժ, իմ հայ երիտասարդ:
Երանի ֆեզի: Բայց ես գլխուդ վա՛շ,
Տեսնելով որդուդ, կու տամ ֆեզ, խեղճ հայ:

Ի՛նչ է պէտք քաւորուն, լըրագիր, ուսում,
Երբ կան աղետիդ билліардъ ու ֆառք.
Ըննչան խօսքեր՝ «ազգի զարգացում»,

Դուն քեզն ճշտեմ, հայ երիտասարդ:

Միշտ ուրախ եղիր: Բայց ես գլխուդ վա՛շ,
Տեսնելով որդուդ, կուտամ քեզ, խեղճ հայ:

Կանցնին ու կերթան շատ տարի աշայես,

Կը թողնի թուշիդ ցոլուն այդ վարդը.

Գրպանիդ փողը կը հալի ձիւնի պէս,

Զատ կը տեսնի հայ երիտասարդը:

Ցաւակից յունի: Միայն քանաւսեղծ,

Կը մնայ նորան կարեկից անկեղծ:

ԴԱՄԱՌ-ԲԱԹԻՊԱ.

ԳԵՐՄԱՆԵԿԱՆ ԴՈՐՊԱՏ ՀԱՄԱԼՍՈՐԱՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԸ 1830—1892 թ.

Այժման Օստզէ կամ Բալտիան նահանգները՝—(Էստլանդ, Լիֆլանդ և Կուրլանդ) դեռ Ռուսաստանի հետ միանալուց առաջ, չվէզացոյ տիրապետութեան ժամանակ, ունէին իրենց սեպհական համալսարանը, որ աննշան չէր:

1632 թ. յուլիսի 30 ին չվէզացոյ Դուստաֆ Ադօլֆ Թագաւորն, երբ Նիւրէնբերգի մօտ բանակ էր դրել, ստորագրեց այն հրամանը, որով Դորպատի Թագաւորական նորահաստատ գիմնազիոնը փոխարկուելու էր համալսարանի, որ և անուանուեց Academia gustaviana: Այդ համալսարանը գոյութիւն ունեցաւ միայն 24 տարի, և փակուեց 1656 թ., երբ ռուսները տիրեցին քաղաքին: 34 տարի անցնելուց յետոյ, այն է 1690 թ., չվէզացոյ Թագաւոր Կարլոս XI, Դորպատում նորից բացեց համալսարան, որ անուանեց Academia gustaviana—Carolina: Սա էլ գոյութիւն ունեցաւ միայն 20 տարի, որովհետեւ 1699 թ. քաղաքական հանգամանքները, ռուսների գալու պատճառով, ստիպեցին տեղափոխել համալսարանը Պէրնաու, որ առկի պաշտպանուած էր: Բայց երբ 1710 թ. ռուսաց զօրքերը մտան Պէրնաու քաղաքը, պրօֆէսօրները և ուսանողները ցրուեցին և համալսարանը դադարեցրեց իր գործունէութիւնը:

1798 թ. ապրիլի 9-ին յայտարարուեց մի կայսերական հրաման, որով Լիֆլանդիայի, Էստլանդիայի և Կուրլանդիայի ասպետութեան միջոցներով պէտք է բացուէր մի գերմանական համալսարան այդ նահանգներից մէկում և կայսրը պարգևեց ապագայ համալսարանին լայնատարած հողեր: Կայսրը համալսարանի տեղ ընտրեց Դորպատը, որ գտնուում է Լիֆլանդիայում: Կայսերական հրամանով 1799 թ. մայիսի 4 ից, համալսարանի շինութեանց համար տեղ նշանակուեց Դօմբերգը և Մարիամեան եկեղեցու հրապարակը, որ գտնուում է Դօմբերգի ստորոտում, ուր այժմ կանգնած է համալսարանի գլխաւոր շէնքը:

Բացի հողերից կայսրը չնորհեց համալսարանի շէնքը կառուցանելու համար 25,000 ռուբլի:

1800 թ. յուլիսի 12-ին Դորպատում ժողովուրդեց ասպետութեան յանձնաժողովը, համալսարանը հիմնելու վերաբերմամբ կարգադրութիւններ անելու: Բայց յունուարի 15-ին 1801 թ. հրաման եկաւ, որ համալսարանը պէտք է հիմնուի ոչ Դորպատում, այլ Կուրլանդիայի Միտաու (Միտաւա) քաղաքում: Այդ հրամանի հիման վրայ, յանձնաժողովն անցաւ Միտաու գործելու: Յանկարծ մարտի 12-ին վախճանուեց Պօղոս կայսրը և գահը ելաւ Աղեքսանդր I-ին: Սրա գահ բարձրանալը կեանք տուեց նորանոր յոյսերի: Ինչպէս մի կախարդական գաւազանի նշանով առաջ եկան մի ամբողջ շարք փատաւէտ հիմնարկութիւններ: Ի միջի այլոց 1801 թ. ապրիլի 12-ին կայսերական հրամանով յայտարարուեց, որ համալսարանը պէտք է հիմնուէր Դորպատում, որ երեք նահանգների միջավայրն է: Յանձնաժողովը նորից տեղափոխուեց Դորպատ: Համալսարանը պէտք է գտնուէր ասպետութեան խնամակալութեան ներքոյ և կառավարուէր նրա միջոցներով:

1802 թ. ապրիլի 21-ին կատարուեց կայսերական Դորպատ համալսարանի բացման հանդէսը: Ապրիլի 24-ին նշանակուեցին պրոֆէսորները և մայիսի 1-ին սկսուեցին դասախօսութիւնները: Համալսարանի բացման միջոցին կային 13 պրոֆէսոր միայն և 19 ուսանող: Պրորէկտոր նշանակուած էր Աստղաժաբանութեան պրոֆէսոր Գօթտօր Լօրէնց Էվէրսը:

Այդ ժամանակ համալսարանը դեռ չունէր իր սեփական շէնքը և առաջին 5 տարուայ ընթացքում գետեղուած էր Լանդրատ Բօկի տան երկրորդ յարկում, որ գտնւում է «Իօհաննէս—Շարասէ» փողոցի և Մարքտի (հրապարակ) անկիւնում:

1809 թ. յուլիսի 31-ին վերջացրած էր այժմեան համալսարանի շէնքը: 1803—1805 թ. կառուցին 'Իօմբերգի վրայ Անատոմիքումը, համալսարանի երեք կլինիկները' (ներքին, վիրաբուժական և կանանց) և 1809—1810 թ. շինեցին աստղաբաշխական դիտարանը: Այդ ժամանակներում 'Իօմբերգի վրայի աւերակ մայր եկեղեցին—Դօմը, որ յանուն Պօղոս-Պետրոսի էր, յարմարեցրին համալսարանի գրադարանի համար: Դօմէրէրը, որ մինչև այդ ժամանակ ամայի էր, պարտէզ դարձրին: Տիկին Րոզէնքամպֆի պարգևած հողի վրայ գցեցին 1806 թ. բուսաբանական պարտէզը:

Համալսարանական բոլոր շինութիւնները նստեցին 805,477 ռուբլի, որոնցից կառավարութիւնը տուեց 735865 ռուբ., իսկ Լիֆլանդիայի, Էստլանդիայի և Կուրլանդիայի ասպետութիւնը տուեց 69,612 ռ.:

1802 թ. օգոստոսի 1 ին պրօքէքտօր նշանակուեց պրօֆ. դօքտ. Գէորգ Ֆրիդրիխ Պարրօտը: Սրա պրօքէքտօրութեան միջոցին, այն է 1802 թ. դեկտեմբերի 12 ին, համալսարանն ասպետութեան խնամակալութիւնից անցաւ կառավարութեան ձեռքը, որով դրամական մեծ միջոցներ էր տրուում համալսարանին: Այդ օրից սկսուում է Դօրպատ համալսարանի պաշտօնական պատմութիւնը, թէպէտ և իրապէս բացուել էր 1802 թ. ապրիլի 21-ին:

Մեզ համար հետաքրքիր է Դօրպատ համալսարանի ֆիզիկայի պրօֆ. Պարրօտի անձնատրուութիւնը:

Պարրօտը մի առաջնակարգ խելքի տէր մարդ էր: Ծագմամբ ֆրանսիացի: Ֆրանսիական յեղափոխութեան միջոցին Պարրօտը փախաւ իր հայրենիքից, որ փրկուի Գիւլիօտինից: Սա թունգ հանրապետական էր և իսկ գիտնական: Նրկար տալիս էր ուսուցչութիւն էր անում Բիգայում և իր զգաստ բնակչութեամբ վայելում էր մեծ յարգանք: Նրբ Ֆրանսիայի Լուդովիկոս XVI ի մահուան լուրը Բիգա հասաւ, Պարրօտին բանտարկեցին մի անզգոյշ արտասանած խօսքի համար, բայց շնորհիւ իր բազմաթիւ բարեկամների, շուտով արձակեցին բանտից: Համալսարանը բանալիս Պարրօտին նշանակեցին ֆիզիկայի պրօֆէսօր: Պարրօտը իր պրօքէքտօրութեան միջոցին պատրաստեց համալսարանի կանոնադրութիւնը և անձամբ ներկայացրեց կայսր Աղէքսանդր I ին: Պարրօտն ունէր ֆրանսիացուն յատուկ ճարպիկութիւնը և տիրելով իր մայրենի լեզուին, որ այդ ժամանակ անպայման ընդունուած էր Ռուսաց արքունիքում, Պարրօտին հեշտութեամբ յաջողուեց մտերմանալ արքունիքում բարձր դիրք ունեցող մարդկանց հետ: Նախարար Նովոսելցովի միջնորդութեամբ ներկայացաւ Աղէքսանդր I-ին և նրան յաջողուեց իր կազմած կանոնադրութիւնը հաստատել տալ:

Պարրօտը գրեց ևս ուսանողաց վերաբերմամբ կանոնադրութիւնը—Փօման:

Մայիսի 22-ին 1802 թ. Աղէքսանդր կայսրն անցնելով Լիֆլանդիայից, մտաւ Դօրպատ և այցելեց համալսարանը: Այդ

տեղ պրոֆ. Պարրօտը ֆրանսիական ընտիր լեզուով, այնպիսի մի փայլուն, ողջոյնատրական ճառ ասեց, որ կայսեր սիրտը խիստ շարժեց և այդ ֆրանսիացու վառվռուն խօսքերի տպաւորութեան տակ կայսրը խոստացաւ համալսարանն առնել իր հովանաւորութեան ներքոյ:

Նիկողայոս I կայսեր ժամանակ և դրանից էլ առաջ, երբ դեռ չըկային երկաթուղիներ դէպի արեւմտեան Նւրպա, Դորպատը մի տեսակ Աթէնքի տեղ էր բռնել Ռուսաստանում: Նւայդ հասկանալի է: Դորպատն իսկական գերմանական համալսարան էր. եթէ Դորպատում չըկային գիտնական հարկաւոր ոյժեր, դրանց հրաւիրում էին Գերմանիայից: Պատահում էր, որ Դորպատ համալսարանի պրոֆէսորների համարեա կէսն արտասահմանցիք էին: Այդ կերպով Դորպատի համալսարանը կապ էր պահպանում արտասահմանի համալսարանների հետ և պահպանում էր իր դիրքը գերմանական համալսարանների բարձրութեան համեմատ: Նւայդ դիրքը բռնած էր մինչև վերջը: Դորպատը բարձր էր իր գիտնականութեամբ և այն գիտնական ուղղութեամբ, որ տալիս էին պրոֆէսորները ուսանողութեանը: Դորպատ էին գնում ուսանելու ռուսաց ինտելիգենտ մասի որդիքը: Այդ տեղ էին ուսել Կոմս Սալագուրը, Բաբարիկինը, Վերխէյեվը, յայտնի վիրաբոյժ Պիրօգովը և այլ շատերը, որոնք ծառայել են գիտութեանը և տէրութեանը որպէս պրոֆէսորներ, նախարարներ, ուսուցիչներ և այլն:

Պրոֆէսորների և ուսանողների յարաբերութիւնները շատ մտերիմ էին. պրոֆէսորները ամեն գործում ղեկավարում էին ուսանողներին և սրանք հետևում էին նրանց: Համալսարանը գոյութիւն ունէր միայն գիտութեան համար: Այդ էր բոլորի համոզմունքը և ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել այն ժամանակ: Այլ կերպ մի համալսարան չի կարող գոյութիւն ունենալ և իր բարձր դիրքի վրայ կանգնած մնալ:

Թէ որքան երիտասարդներ են ուսել Դորպատում, որքան երեւելի անձինք են դուրս եկել այդ համալսարանից և ինչ դիրք են ընդունել կեանքում, դրանց բոլորի անունները և ազգանունները տպագրած են Դորպատի Album academicum գրքում:

Այժմ դառնանք գերմանական Դորպատ համալսարանում ուսած և կրթուած հայ գործիչներին և հետևեմք դրանց կարգով:

Առաջին շրջան

1830—1859 թ.

1

ԽԱՀԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

(Քանաստեղծ: Մանկավարժ):

Խ. Արովեանը ծնունդ է 1804—5 թ. Քանաքեռ, հին հայ-
կական գիւղում, որ գտնւում է Երևանից 7 վերստ հեռաւո-
քութեան, — հիւսիս արեւելեան բարձրավանդակի վրայ: Քանա-
քեռի առջև տարածւում է Արարատեան լայնատարած դաշտը,
որի վերջում բարձրանում է Մասիսը, Սիսը և աջակողմում լայ-
նանիստ Արագած լեռը: Այդ դաշտի միջում կանգնած է Էջ-
միածնի Մայր եկեղեցին, որ է գլուխ հայոց ընդհանուր եկեղեցի-
ներէ: Այդ բոլորը միասին ներկայացնում է մի սքանչելի
տեսարան: Քանաքեռում, այդ բանաստեղծական դիրք ունեցող
գիւղում օրօրուէլ է Արովեանի օրօրոցը մի խրճիթում¹⁾:

1814—15 թ. Արովեանին նրա ծնողները տարան Ս. Էջ-
միածին, այդ տեղ ուսում ապու համար և Եփրեմ կաթողիկոսն
յանձնեց Արովեանին Անտօն եպիսկոպոսին «կարդացնելու»:
Անտարակոյս, Էջմիածնում Արովեանը կարող էր սովորել մեր
գրաբաւ լեզուն և եկեղեցական արարողութիւնները, կարող
էր ծանօթանալ մեր հին մատենագրութեան հետ և աւելի ոչինչ:

1820 թ. Արովեանը գնաց Անտօն եպիսկոպոսի հետ Հաղ-
բատ, իսկ այդ տեղից Թիֆլիզ և մտաւ ուսանելու, այն ժա-
մանակ յայտնի հայկաբան, Ղարաբաղցի Պօղոս վարդապետի
մօտ, ուր ուսանում էր նոյնպէս Ս. Նազարեանցը: Մնալով
Երկու տարի Պօղոս վարդապետի մօտ, նա անցաւ Ներսիսեան
դպրոցը, որ նոր էր բացուել: 1829 թ. փետրուարի 24-ին վեր-
ջացրեց իր ուսումն երեքդասեան Ներսիսեան դպրոցում և
վերադարձաւ Էջմիածին:

¹⁾ Իմ յորդորանքով, իմ քեռորդի 15 տարեկան հանգու-
ցեալ Կաբապետ Յովհաննիսեան նկարեց (1884 թ. օգոստո-
սին) խրճիթը, և դրանից էլ մեր տաղանդաւոր նկարիչ պ. Բա-
շինջաղեանը իր հանճարեղ վրձինով յայտնի դարձրեց Վ. Արո-
վեանի տնակը Քանաքեռում, որ կրմնայ որպէս գեղեցիկ յի-
շատակ:

1829 թ. Գորպատ համալսարանի վերոյիշեալ պրոֆ. Պարբոտն եկաւ Էջմիածին, Մասիսի գազութը բարձրանալու: Արովեանն Էջմիածնում ծանօթացաւ Պարբոտի հետ, որ ի վերջոյ մտերմացաւ Արովեանի հետ: Արովեանը յայտնել էր Պարբոտին ցանկութիւն եւրոպական ուսում ստանալու և Պարբոտը խոստացաւ հոգալ նրա մասին: Վերադառնալով Պետերբուրգ, Պարբոտը բարեխօսեց լուսաւսրութեան նախարար Լիվէնի առաջ Արովեանին և թագաւորական զանձարանից նշանակեցին Արովեանի համար 300 ռուբլի տարեկան թոշակ և բացի այդ ճանապարհածախք մինչև Գորպատ:

1830 թ. սեպտեմբերի 3-ին Արովեանը հասաւ Գորպատ, ուր Պարբոտը նրան սիրով ընդունեց: Այդ ժամանակ Արովեանը կը լինէր 25—26 տարեկան:

Արովեանն իր ուսանողութեան ժամանակ ամենաերջանիկ մարդն էր, որովհետև Գորպատում ունէր այնպիսի մի պաշտպան և հոգացող, ինչպէս Պարբոտն էր, որի մօտ նա ընդունուած էր ինչպէս հարազատ որդի, ընկեր, որի մօտ բախտ ունէր տեսնուելու, ծանօթանալու, խօսելու, նիւթ քաղելու Պարբոտի ընկեր պրոֆէսորներէից և դրանցից հրաւէրք ստանալու, դրանց տները յաճախելու: Այդպիսի հասարակութիւն շատ քիչ ուսանողներ ունին: Պրոֆէսորների հասարակութեան մէջ լինելը մի մեծ բարեք է, որ ամեն մէկին չի յաջողում:

Արովեանն ունենալով մեծ ընդունակութիւններ, մնալով Գորպատ վեց տարի, աշխատելով՝ սեփականացրել էր գերմանական լեզուն և ուսումնասիրել էր ֆրանսերէն լեզուն: Նրա միակ փափազն էր վերադառնալ հայրենիք և օգտուէտ լինել իր ազգին: Նա լսում էր համալսարանում դասախօսութիւններ, բայց գլխաւորապէս ուսանում էր ուսուցչական սէմինարիայի կուրսը և հէնց այդ տեղ էլ վերջացրեց:

Արովեանը վերադարձաւ Թիֆլիս 1836 թ.: Նրան առաջարկում էին արքունական ծառայութիւն, բայց այդ չէր նրա իղձը:

Յովհաննէս կաթողիկոսը չը համաձայնեց ընդունել նրան կուսակրօնաց դասը, համարելով նրան լուսեւրական, չը թողեց նոյնպէս ուսուցչութիւն անելու հայոց դպրոցներում, և ասել էր նրան, չդու լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կըրթի թել զհոսս չէ գործ քոյ:

Յուսահատուելով, որ հայոց ուսումնարաններում ուսուց-

չութեան պաշտօն չեն տալիս, որի համար պատրաստուել էր, նա փետրուարի 8-ին 1837 թ., կարգուեց տեսուչ Քիֆլիզի նահանգական ուսումնարանում և նոյն տեղում ֆրանսերէն լեզուի ուսուցիչ: Ստանում էր տարեկան ռոճիկ 380 ռ. և բնակարան: Այդ պաշտօնը նա ընդունեց չքաւորութեան պատճառով:

1839 թ. փետրուարի 28-ին արձակուելով հոգեւոր կոչումից և մտքից հանելով կուսակրօնութիւն ընդունելը, նոյն թուի սեպտեմբերի 8-ին ամուսնացաւ գերմանուհի օր. Էմիլիա Լօօզէի հետ:

Նահանգական ուսումնարանի տեսուչ լինելով, բացեց մասնաւոր գիշերօթիկ ուսումնարան, ուր ընդունում էր հայ երեխաներին: Այդ տեղ կարող էր նա իրագործել իր մանկավարժական գաղափարները: Ճանապարհորդ Վազները մեծ յարգանքով է խօսում այդ ուսումնարանի մասին:

1841 թ. Արովեանը գրեց «Վէրք-Հայաստանին»: Պրանով նա հիմք դրեց մեր աշխարհիկ լեզուի գրականութեանը: Այդ ժամանակ աշխարհաբար լեզուով գրելն ընդունուած չէր և համարում էր ազգակործան գործ:

1843 թ. յունիսի 19-ին Արովեանին նշանակեցին Նրեանի գաւառական ուսումնարանի տեսուչ: Նրեան տեղափոխուելու պատճառն էր, երեւի մի քանի անձանց զրպարտութիւնները: Նա Նրեանումն էլ հիմնեց գիշերօթիկ ուսումնարան: Այդ ժամանակ Արովեանը յանկարծ ցանկացաւ թողնել իր ընտանիքը և կուսակրօն դառնալ: Ներկայացրեց խնդրք Ներսէս կաթողիկոսին, բայց սա մերժեց:

1848 թ. մարտի 9-ին Արովեանին անյայտ պատճառով արձակեցին պաշտօնից և պետական ծառայութիւնից: Մ. Տէր Ազարեանի ասելով, Արովեանը թողեց իր պաշտօնն Նրեանում որպէս զի կաթողիկոսի առաջարկութեան համաձայն զնար թիֆլիզ, Ներսիսեան զպրօցի տեսչութեան պաշտօնն ընդունելու:

1848 թ. ապրիլի 2-ին Արովեանն Նրեանում անյայտացաւ: Բայց դրանից առաջ երեք օր շարունակ խիստ մտաւտանջութեան մէջ էր եղել:

Խ. Արովեանի մահուան մասին կան տարաձայն կարծիքներ: Այդ հարցը վճռելու համար ես դիմեցի (1903 թ. մայիսի 26-ին) երեանցի պ. Վարդան Խաղաբաշեանին (75 ամաց), որ Արովեանի աշակերտներիցն է: Պարոն Խաղաբաշեանն ինձ

պատմեց, որ նա սովորել է Երևանի գաւառական ուսումնարանում, ուր տեսուչ էր Արովեանը, վերջացրել է իր ուսումնայդատել 18 տարեկան հասակում 1846 թ.: Երկու տարի դրանից յետոյ, այն է 1848 թուին, մայիսի վերջերին, թէ յունիսի սկզբին, Նասիր բէգը հրաւիրեց իր եղբոր Ասադ բէգի այգին. (որի հետ նա վատ յարաբերութեանց մէջ էր) գեօգջա ուտելու, իրեն—Վարդան Խուդաբաշեանին, Աւետիս Տէր Յովակիմեանին, Բաղդասար Աստուածատրեանին, և Այվազ Մելիք Ասիեանին (այս երեքը վախճանուած են), որոնք նոյնպէս Արովեանի մօտ էին սովորել: Նասիր բէգն, այդ այգու դռնից ներս մտնելով և ցոյց տալով դրանց ձախ կողմում, մի մեծ ընկուզենի, որի մօտ կար մի քանդուած հողով լի հնձան, հայերէն ասել էր. «մեր տղայ ձեր Արովեանն այս ընկուզենու տակն է թաղած հա»: Այդ չորս հայերը՝ ձեռնալով անտարբեր Նասիր բէգի խօսածին, զնացին գեօգջա ուտելու: Վ. Խուդաբաշեանը գալով տուն, Նասիր բէգի ասածը պատմել էր իր հօրը և սա պատասխանել էր. «Վաղ թէ ուշ Արովեանը պէտք է սպանուէր Ասադ բէգի ձեռքով» (cherchez la femme): Այդ այգին, որ գտնւում է գետառի ձախ կողմում, ամայի սարի տակ, այժմ պատկանում է Մամադ բէգ Շաֆիրէզովին, որի հանգուցեալ հայրը նոյնպէս եղել է Արովեանի աշակերտը: Մայիսի 30-ին պ. Վ. Խուդաբաշեանը, Շաֆիրէզովը և ես զնացինք սրա այգին, Արովեանի գերեզմանի տեղը որոշելու: Մենք անցանք Փանահ խանի և Փաշան խանի տների մօտով, անցանք Երևանի հին նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներից մէկով և հասանք գետառին: Այդ տեղ ծոցինք աջ և զնացինք գետառի աջ ափով, թողեցինք առաջին փայտէ հասարակ կամուրջը ձախ, անցանք երկրորդ նոյնանման փայտէ կամուրջով և մտանք մի նեղ, ծուռ ու մուռ փողոց, որ կամուրջի դիմացն էր: Այդ փողոցի ձախ կողմում, միայն այգիներէ պատեր են և չը կայ ոչ մի տուն: Հասանք ձախակողմեան առաջին տան դռանը: Այդ էր Շաֆիրէզովի այգու դուռը: Մտանք ներս: Դռան մօտ, աջ կողմում գտնւում է պարսկական հին ձևի, մի համարեա քանդուած տուն: Այդ տան մօտից վազում է մի առուակ դէպի այգու դուռը և անցնում է փողոցի պատի տակով, թողնելով իր և տան արանքում մի նեղ ճանապարհ: Այդ առուի ձախ ափին կանգնած են 4 թթենի: Սրանցից մօտ 6—7 քայլ հեռաւորութեամբ, դէպի ձախ, գտնւում է մի եռանկիւնի

փոս, որի մէջ այժմ տնկած են վանազան մըգատու ծառեր։ Այդ փոսն է խորութեամբ մօտ $1\frac{1}{2}$ արշին։ Այդ եռանկիւնի փոսի սահմաններն են. արեւելից (այն է տան կողմից) մի քաւրէ հասարակ պատ, բարձրութեամբ մօտ $1\frac{1}{2}$ արշին, որի գագաթը հաւասար է գետնին (տան կողմից), և որը մի քանի տեղ փուլ է եկել։ Այդ պատը կազմում է եռանկիւնու հիմքը։ Դէպի արեւմուտք՝ գտնուում է եռանկիւնու գագաթը։ Եռանկիւնու մի կողմը (դէպի հարաւ) կազմում է այն փողոցի պատը, որով եկել էինք, իսկ միւս կողմը (հիւսիսայինը) մի թումբ է, որ դարձրած է դէպի այգին։ Մի ծերունի, հարեան թուրքի ասելով, այդ փոսի մօտաւորապէս մէջ տեղում, առաջ կանգնած է եղել վերոյիշեալ մեծ ընկուզենին, որ այժմ չը կայ։ Պ. Վ. Խուզաբաշեանը մտնելով փողոցի դռնից ներս, կանգնեց մի առ ժամանակ դիտելով տեղերը, և ցոյց տալով ինձ այդ եռանկիւնի փոսն, ասաց. հէնց այս փոսի մէջ տեղն էր կանգնած ընկուզենին, որ Նասիր բէգը ցոյց տուեց մեզ, որի տակ թաղած պէտք է լինէր Աբովեանի դիակը, ահա այս քանդուած պատն էլ (եռանկիւն փոսի հիմքը) հնձանի մի պատը պէտք է մնացած լինի...

Յոյս ունիմ, որ պ. Մամադ բէգ Շաֆիրէզովը, որ մի սիրալիր երիտասարդ է, թոյլ կը տայ այդ եռանկիւնի փոսը փորփորելու և Աբովեանի ոսկրները գտնելու, որոնց կարելի կլինի տեղափոխել Երևանի Հայոց նոր գերեզմանատունը։ Եթէ այդ տեղ չը գտնուեն Աբովեանի ոսկրները, պէտք է ենթադրել, որ տեղափոխած են։

Աբովեանին չը յաջողեց իրագործել իր գաղափարները ամբողջովին։ Նա չը տեսաւ ևս իր «Վէրք Հայաստանին» տրպագրած, որ առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1853 թ.։ Այդ ժամանակ, ես Թիֆլիզումն էի, լաւ միտս է, որ Դաբրիէլ Խատիսեանը տնից տուն էր տանում այդ գիրքը, գովում էր և աշխատում էր ծախել, այն էլ մէկ առաքելով, բայց առնողների թիւը չատ քիչ էր և նա զանգատուում էր հայերի անտարբերութեան մասին։

Աբովեանի գաղափարները լեզուի վերաբերմամբ չէին ընդունուում սկզբում. նա բացատրում էր, խնդրում էր, խորհուրդ էր տալիս գործադրել աշխարհաբար լեզուն, բայց այն ժամանակ այդ սրբապղծութիւն էր համարուում, սակայն նրա-

նից յետոյ, չուտով իրագործեցին նրա ցանկութիւնը և մեր աշխարհիկ գրականութիւնը սկսեց աճել:

Ու որ կամենում է ճանաչել Արտիկանին, խորհուրդ ենք տալիս կարդալ «Վէրք Հայաստանին», որ վերջին անգամ հրատարակեց Իսահակ Ժամհարեանը Մոսկովում 1897 թ. որին կից է Արտիկանի մանրամասն կենսագրութիւնը և նրա շարադրութիւնների ցուցակը:

Արտիկանի մասին գրել է Ներսէս Տէր-Վարապետեանը «Խաչատուր Արտիկան» վերնագրով, որ տպագրուած է «Լումա յում» և առանձին գրքով էլ հրատարակուեց Թիֆլիզում 1897 թ.: Նրա մասին գրել է ևս Յովհաննէս Շահնազարեանը «Խաչատուր Արտիկանի հասարակական և գրականական գործունէութիւնը» Մոսկով 1899 թ.:

Նրանում 1881 թ. մտայ Խաչատուր Արտիկանի որդի—Վարդանի մօտ, որ իմ հին ընկերս էր: Նրա մօտ տեսայ նրա հօր իւղանիւղ պատկերը: Նա շատ ուրախացայ, որ գտայ մեր հուշակաւոր Արտիկանի պատկերը: Վարդանին հարցրի զրա լուսանկարի մասին, նա ասաց, որ լուսանկարն երբէք չի վերցուել: Վարդանն ինձ պատմեց որ այդ պատկերը 15 տարի շարունակ կորած էր համարում, և գտնւում էր մի պարոնի մօտ, որ սեպհականացրել էր: Չը գիտեմ Վարդանն ինչ միջոցներով կրկին ձեռք բերեց: Նա մեծ դժուարութեամբ համոզեցի նրան տալ ինձ այդ պատկերը Թիֆլիզում լուսանկարիչու համար, որովհետեւ կարող էր կորչել, այրուել և մեր գրականութիւնը զրկուած կը լինէր այդ պատկերից: Նա ինձ հաւատաց և ես լուսանկարել տուեցի Թիֆլիզում (1881 թ.) կարծեմ Բարկանովի մօտ և իւղանիւղ պատկերը վերագարձրի իրեն: Այժմ Խաչատուր Արտիկանի լուսանկարը կարելի է տեսնել ամեն մի հայի սեղանի վրայ, սակայն այդ իւղանիւղ պատկերը պէտք է այժմ պատկանէր Էջմիածնի Թանգարանին, որ անկորուստ մնար:

Խաչատուր Արտիկանը գործեց իր հայրենիքում 1836—1848 թ., ընդամենը 12 տարի: Նա ունեցաւ մի որդի—Վարդան և մի աղջիկ — Զարմանդուխտ, որին մայրն անուանում էր Աղբլայիդա: Այդ աղջիկն ամուսնացաւ Նրեանում ուսուցիչ Բաթովսկու հետ, ունի որդիք Իւլիա, Օլգա, Զինադիա, Վլադիմիր (բժիշկ): Վարդանն ամուսնացաւ Թիֆլիսեցի օր. Կատարինէ Նարալեանի հետ և ունի որդիք՝ Կոստանդին, Վիկտորիա (Մարիամ), Լևոն, Աշոտ, Շուշանիկ:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

(Դժբտոր արևելեան դրականութեան և պրօֆ. պարսկերէն լեզուի Լազարեան ճեմարանի. Խմբագիր «Հիւսիսարեւել»)

Ստեփաննոս Նազարեանցը, Խոյեցի գաղթական, Եսայի քահանայի չորրորդ զաւակն էր, ծնուեց Թիֆլիզում (Հաւլաքարում) 1814 թ. մայիսի 15-ին, կարգաւ գրելը սովորեց իր հօր մօտ, յետոյ մտաւ Պօղոս վարդապետի ուսումնարանը, որ բացել էր Ներսէս V-ը. Այդտեղ սովորեց և Արովեանը: 1824 թ. բացուեց Ներսիսեան դպրոցը: Նազարեանցն անցաւ այդ դպրոցը և վերջացրեց 1827 թ. Արովեանից մի տարի յետոյ, որովհետեւ անցաւ 4-րդ դասատունը, որ նոր էր բացուել:

Նրբ պրօֆ. Պարբօտը 1829 թ. եկաւ Կովկաս, տեսել էք Նազարեանցին Արովեանի ցուցմունքին համաձայն և խորհուրդ էր տուել գնալ Դորպատ: Արովեանն էլ Դորպատում եղած ժամանակ ձգում էր Նազարեանցին դէպի Դորպատ և բժ. Սոլոմոն Տէր Ղուկասեանն յանձն առաւ հոգալ Նազարեանցի ծախսերը: Նազարեանցը գնաց Դորպատ 1832 թ.: Նախապատրաստուելուց յետոյ մտաւ համալսարան 1835 թ. սեպտեմբերին: Սկզբում սովորում էր կամերալ գիտութիւնները, յետոյ անցաւ բժշկական մասը, վերջապէս ուզեց ուսանել լեզուաբանութիւն և մնաց Դորպատում ընդ ամենը ութ տարի, նա իր ուսումը վերջացրեց 1840 թ.: Պարզ է որ Արովեանը և Նազարեանը միասին եղել են Դորպատում 1832—1836 թ., այն 4 տարի: Կասկած չըկայ, որ դրանք որպէս հին ընկերներ, Պօղոս վարդապետի ուսումնարանի և Ներսիսեան դպրոցի, տեսնում էին և Նազարեանցը պէտք է մուտք ունենար պրօֆ. Պարբօտի հասարակութեան մէջ և վայելէր այդ մտաւոր և բարոյական հասարակութեան բարիքը Արովեանի հետ միասին:

Դորպատում վերջացնելուց յետոյ Նազարեանցը գնաց Պետերբուրգ և 1849 թ. Կազանի համալսարանում քննութիւն տալով ստացաւ դոքտօրի աստիճան և նշանակուեց արևելեան լեզուների պրօֆէսօրի օգնական: Կազանից եկաւ Մոսկով և ընդունեց Լազարեան ճեմարանում պրօֆէսօրի պաշտօն պարսկական լեզուի և գրականութեան:

ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նազարեանցը մտնելով գերմանական հասարակութեան մէջ, այն էլ, Պալերստի պրոֆէսորական ընկերութեան մէջ, նա պէտք է իր վրայից թափ տար հայկական դպրութեան փոշին, որ նստել էր նրա վրայ իր հօր տանը, Պօղոս վարդապետի ուսումնարանում, Ներսիսեան դպրոցում: Ապրելով ութ տարի Դորպատում, պէտք է ընդունէր գերմանական պրոֆէսորների ոգին և իր հոգին նորից մկրտէր գերմանական գիտութեան և հասարակութեան աւազանի մէջ և կերպարանափոխուէր: Այդ պատճառով զարմանալի չէ, որ նա խորամանկ չէր, որովհետև խորամանկութիւնը բնաւորութեան այնպիսի մի յատկութիւն է, որ ստորացնում է մարդուս արժանաւորութիւնը բարեկիրթ հասարակութեան մէջ: Նա, ինչպէս և Դորպատի Պրոֆէսորը, պարզամիտ էր, հաւատացող էր, իդէալիստ էր: Գերմանական կրթութիւն ստացողները դառնում են իդէալիստ, որովհետև սնւում են Շիլլերի և Գեթէի գաղափարներով: Նազարեանցը քաղցրաբարոյ էր և կարեկից մարդկանց, անբախտութեանց ժամանակ: Նա անընդունակ էր մէկին վատութիւն անելու: Նրբ Մոսկովում նրա հայ բարեկամներն ասում էին նրան թէ «Ձեզ խաբում են», նա պատասխանում էր «Ե՛հ, ազնիւ բարեկամներ, փառք Աստուծոյ, որ հս չեմ խաբում, այլ ինձ են խաբում»: Սակայն Նազարեանցը միևնոյն ժամանակ կրակոտ, կըրքոտ և անհամբեր մարդ էր: Նա բացատրում էր ամեն բան հանգստութեամբ, բայց և պահանջող էր, լաւ զինուած էր համոզմունքով: Նրբեմն ստիպուած էր լինում արտայայտել իր ցանկութիւնները կոպտութեամբ:

Նազարեանցի մասին կան շատ անեկդոտներ, որոնք որոշում են նրա բնավորութիւնը: Մի օր նա բացատրում էր մի վաճառականի, թէ կաթողիկոսը մեծ բարիք է անում ազգին, որ հիմնում է Էջմիածնում Ակադեմիա: Նրբ վաճառականը հարցրեց թէ, ինչ է նշանակում «Ակադեմիա», Նազարեանցն ասաց. «տօ եղբայր սիրելի, ինչպէս կարելի է այդպիսի բան չըգիտենալ» և հեռացաւ նրանից անբաւական: Մի հարուստ Թիֆլիզցի, որ հայոց ուսումնարանի հոգաբարձու էր, Մոսկովում գնացել էր Նազարեանցի մօտ: Սա դիմաւորեց հոգաբարձուին և հարցրեց, «ո՞վ էք, և ինչ կամիք»: Այցելուն յայտնեց իր ազգանունը և ասաց, որ կամենում է ծա-

նօթանալ և խօսակցել նրա հետ: Նազարեանը հարցրեց. «Դուք այն հոգաբարձուն էք, որ աշակերտներին հրապարակ քաշեցիք և ոստիկանատնում ծեծել տուիք... Ներեցէք, ես ձեզ տեսնել չըկամիմ և ճանաչել իսկ ոչ»: Այդ ասելով, դուռը հիւրի երեսի վրայ փակեց: Այդ հոգաբարձուն պատահելով իր բարեկամներին ասել էր, «ձեր գոված Նազարեանցը հէնց կապովի գիծ է եղել»: Մի Հաշտարխանցի վաճառական եկել էր նրա մօտ: Նրբ Նազարեանցը նրա հետ հայերէն էր սկսել խօսել, վաճառականը ներողութիւն էր խնդրել, որ հայերէն լաւ չէ խօսում և ցանկութիւն էր յայտնել ռուսերէն խօսել: Նազարեանցը անբաւական պատասխանել էր, թէ կարող է խօսել ինչ լեզուով կամենում է և թէ ինքը Նազարեանցը շատ լեզուներ գիտէ և կը հասկանայ նրան: Հիւրը խօսել էր ռուսերէն և շատ սխալներ էր արել: Նազարեանցը նրան ասել էր «եղբայր պատուական, պիտոյ է ասել որ դուք ռուսերէն էլ չլ գիտէք խօսել»: Նազարեանցը զայրանալով մի հարուստ վաճառականի վրայ, որ իրեն խելօք էր կարծում, որովհետեւ փող ունէր, և աշխատում էր Նազարեանցին՝ խելք սովորցնել, խօսելու ձևն էլ չիմանալով վիրաւորում էր Նազարեանցին, վրդովուած ասաց նրան, «եղբայր պատուական, պիտոյ է ասել, որ դուք շատ յիմար էք»: Այդ ասելով Նազարեանցը շուռ եկաւ ու գնաց, ծռելով գլուխը մի կողմ, որ խիստ բարկութեան նշան էր: Նազարեանցի «եղբայր պատուական» և «պիտոյ է ասել» խօսքերը 60-ական թուականների ուսանողների մէջ շատ յաճախ էր կրկնում կատակի համար, երբ հարկաւոր էր լինում մի ազդու խօսք գործադրել:

Նազարեանցը շատ ընդհարումներ է ունեցել ինքնակոչ ուսումնականների և մանաւանդ հարուստ հայ վաճառականների հետ, որովհետեւ վերջինները վայելելով մեծ յարգանք իրենց համաքաղաքացիներից միայն իրենց հարստութեան համար, մտնում էին Նազարեանցի տունը ծանօթանալու նրա հետ, ուր տեսնում էին պրոֆէսօրական պարզութիւն և ոչ մի չքեղութիւն, ուր հարկաւոր էր գործադրել խելք ու գիտութիւն: Դրանցից ամեն մէկն աշխատում էր իր ողորմելի խելքը ցոյց տալ և խելք սովորցնել Նազարեանցին: Կասկած չըկայ, որ դրանք Նազարեանցի համար շատ ձանձրալի էին: Նւ ահա այդտեղ էր, որ Նազարեանցը գործադրում էր իր սիրած «եղբայր պատուական, պիտոյ է ասել, որ դուք»... Փրագները: Նա յաճախ

էի տեսնում Նազարեանցին Պետերբուրգում, երբ սովորում էի Նզեանի պանսիօնում և ներկայ էի լինում Նազարեանցի խօսակցութեանը և այդ տեսակի գանգատներին:

Նազարեանցը մի առանձին տաղանդ չէր, ստեղծագործող չէր, չուներ արտակարգ շնորհքներ, որ շնորհւում է ընտրեալներին վերեւից, բայց ընդունակ և գիտուն մարդ էր, սեպհականացրել էր եւրոպական գաղափարները ու հայեցակէտերն, ունէր ուժեղ կամք, տոկուն էր, անկեղծ սիրում էր իր ազգը և նրա զգայուն սիրտը լցուած էր ազնիւ հայրենասիրութեամբ:

ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Նազարեանցի զրական գործունէութիւնը ժողովուած է գլխաւորապէս «Հիւսիսափայլի» շուրջը, որ նա սկսեց հրատարակել Մոսկովում 1858 թ. յունուարից և չարունակեց մինչև 1864 թ.:

Նազարեանցն ունէր գիտութեան մեծ պաշար և բացի այդ աշխատասէր մարդ էր: Նա ունէր այն աստիճանի մեծ ցանկութիւն լուսաւորութիւն տարածել իր ազգակիցների մէջ, որ պատրաստ էր ամեն ինչ զոհել, իր այդ նպատակին հասնելու համար: Այդ պատճառով նա սկսեց հրատարակել «Հիւսիսափայլը»: Նազարեանցն, սուրի գիտնական էր, քան պուրիցիստ, կամ ժողովրդի մէջ գործող: Հաստատամտութեամբ տարածելով իրեն սեփականացրած եւրոպական գաղափարները, նա դարձաւ վերանորոգիչ, յեղափոխիչ մեր կեանքի, զրականութեան, լեզուի և ամենայն կերպ ճիգ էր թափում մտցնել մեր զրականութեան մէջ առաջադիմութեան ոգին:

Տեսնենք, թէ մեր ինքնակոչ գիտնականները և աբեղաները, նրա որ կարծիքների և գաղափարների դէմ էին մաքառում և պատերազմ յայտնում:

Նազարեանցը կրկնելով գիտութեան խօսքն, ասում էր. «Հայոց լեզուն Ադամի և Նոյի լեզուն չէ»: Դա պատճառ դարձաւ սաստիկ աղմուկի: Նազարեանցն ասում էր. «Կրօնն է ազգի համար և ոչ ազգը կրօնի համար»: Այդ կատաղեցրեց հոգևորականներից ոմանց և այն ժամանակուայ ազգասէրներին: Նա ասում էր. «Հայը չի կարողանում գործել ընկերութեամբ», թէ

«մարդ համարում է հայերի մէջ միայն հարուստը», թէ «վաճառականը փախչում է գրքից, այդ պատճառով չի կարողանում իր լեզուով մաքուր խօսել»: Նա հաստատում էր, որ «մեր լեզուն մեր խորթ դասին է դարձել», «մեր վաճառականը շուտ է սովորում լաւ ուտել, խմելուն և ապրելու ձևերին, բայց ոչ կարգալուծ»: Նա հաստատում էր թէ «մեր ժողովուրդը հետզհետէ կրթւում է, բայց հոգևորականութիւնը մնում է խորին տգիտութեան մէջ և փորձ էլ չի փորձում առաջադիմելու»։ Ասում էր թէ «եկեղեցին պէտք է լինի բարոյական կրթութեան պարագլուխ, պէտք է առաջ գնայ ժամանակի և գիտութեան հետ և այն եկեղեցին, որ վախենում է լուսաւորութիւնից, նախամենայն միջոց դորժ է դնում պահել իր ժողովուրդը տգիտութեան ստորին աստիճանի վրայ, կամենում է կործանել նրան: Խցերի մէջ մնուած, մարդկութիւնից օտարացած կղերականը չի կարող առաջնորդել ժողովրդին: Մեր հոգևորականի նման հոգևորականը կարող է միայն խոչնդոտ լինել լուսաւորութեանը»: Նա միշտ քարոզում էր, «թէ փրկութիւնն աշխարհական կրթութեան մէջ է, կրօնը և ազգութիւնը ջոկ բաներ են: Հայոց եկեղեցին պէտք է ենթարկուի մի ինքնուրոյն վերանորոգութեան, որի իրադործման համար անհրաժեշտ է նախ կրթել, նախապատրաստել ժողովուրդը, հոգևորականութիւնը»: Այդ վերանորոգութիւնը վերաբերում էր միայն եկեղեցական կառավարութեանը և ոչ երբէք գաւառական:

Ահա թէ ինչ մտքեր էր քարոզում Նազարեանցը, որոնց դէմ այժմ հազիւ թէ մէկը բողոքի: Այդ հարցերի և դրանց նման նոր գաղափարների պատճառով, այն ժամանակ վէճը հետզհետէ բացւում էր և լայնանում, խորանում էր մի կողմից Նազարեանցի, միւս կողմից հոգևորականութեան և հասարակութեան մէջ:

Այդ գաղափարներն էին, որոնք պատճառ դարձան, որ հասարակութիւնը, հոգևորականութիւնը, խաւարապաշտ ազգասէրներն, ինքնակոչ գիտնականներն ու գանազան գոյնի Արարատեաններն ու Չէրքէզեանները, քահանայ Մանգլինեանները և այլն, միանալով, պատերազմ յայտնեցին Նազարեանցին և այն փոքրիկ առաջագէժ նորաբոյս խմբին, որ միացել էր Նազարեանցի հետ:

Մեր հասարակութիւնը և հոգևորականութիւնը դեռ պատ-

րաստ չէին ըմբռնելու եւրոպական նոր գաղափարները: Նազարեանցն իր Հիւսիսափայլի մէջ աշխատում էր ժողովրդականացնել այդ գաղափարները և տարածել գիտութիւն, որից ծագում է մտաւոր լոյսը և ազատել հայերին արեղանների ազդեցութիւնից:

Նազարեանցն ունէր մեծ հեղինակութիւն և պատիւ Մոսկովի հայ ուսանողութեան և հասկացողների առաջ: Այդ պատճառով էլ նա կարողացաւ ձգել դէպի իրեն տաղանդաւոր, զարգացած և աշխատասէր երիտասարդների մի խումբ: Այդ խմբում փայլում էին Միքայէլ Նալբանդեանը (Կոմս Էմմանուէլ), Սմբատ Շահազիզեանը, Մելիք-Յակոբեանը (յետոյ Բաֆֆի), Ռաֆայէլ Պատկաճեանը, Գէորգ Բարխուդարեանը, Ստեփան Ստեփանեանը (յետոյ Խարէն Եպիսկոպոս Ստեփանէ), Միքայէլ Միանսարեանը և այլ շատերն, իսկ զիսաւոր աշխատողն ինքը Նազարեանցն էր, որ աւելի թարգմանիչ էր քան թէ ինքնուրոյն գրող և գործ ունէր միայն գիտութիւնների հետ:

Այժմ ո՞վ չի ճանաչում «Հիւսիսափայլի» այդ տաղանդաւոր աշխատակիցներին, որոնք նուիրեցին իրենց ամբողջ կեանքը ինքնուրոյն գրութեան, մեր ազգային լուսաւորութիւնն առաջ մղելու համար: Այժմ դրանց փառաբանում է այն ժամանակուայ խաւարամիտների սերունդը, որովհետեւ ժամանակները փոխում են, մարդիկ էլ նրանց հետ են փոխում:

«Հիւսիսափայլը» ներկայացնում էր գիտութիւնների վերաբերեալ յօդուածներ, վէպեր, բանաստեղծութիւններ և այլն, բայց ուշադրութիւն չէր դարձնում քաղաքական հարցերի վրայ:

Նազարեանցին առանձնապէս թշնամանում էին այն հները և բոլոր հայկական փտած, ինքնուրոյն լեզուագէտները, որոնք հակառակ էին աշխարհաբարին, որով և գրում էր «Հիւսիսափայլը»: Դրանք չէին հասկանում, որ՝ գրաբառը մեռած է, չի կարող գործածական լեզու դառնալ և նոյն իսկ հնումն էլ գործածական չի եղել: Նազարեանցն ասում էր, թէ գրաբառը պէտք է լինի շտեմարան մեր աշխարհաբարի համար, պէտք է զրաբառից վերցնել խօսքեր, դարձուածներ, ոճեր, աշխարհաբարը գեղեցկացնելու, ճոխացնելու համար: Չը գիտէին, թէ ամեն գործնական լեզու պէտք է չարունակ վերանորոգուի և ձգտի կատարելագործութեան: Չէ որ նոյնը կատարուել է յունարէնի, լատիներէնի և նորագոյն լեզուների հետ, որ մի բնական օրէնք է և դրա պատճառով ոչ մի յուսահատութեան տե-

դիք չկայ: Ինչպէս կարելի էր, որ հայոց լեզուն բացառութիւն կազմէր:

1853 թ. Նազարեանը հրատարակեց աշխարհարար լեզուով «վարդապետարան կրօնի»: Պահպանողականները զարմանում էին, չէին հասկանում, որ նա չը չինելով հոգևորական, համարձակուել է գրել կրօնական մի գիրք, այն էլ աշխարհաբար լեզուով: Նազարեանցի վրայ նայում էին հնադաւանները որպէս եկեղեցու, լեզուի, ազգութեան թշնամու վրայ:

Նազարեանցի գլխաւոր թշնամիներից մէկն էր Առաքել վարժապետ Արարատեանը, որ ունէր միայն Ներսիսեան դպրոցի 4 դաստառն տուած գիտութիւնը: Դա «վարդապետարան կրօնի» դէմ իր զրած գրքոյկում, կատաղում էր Նազարեանցի այս խօսքերից թէ «հայերն անտուն անտէր են»: Եւ դրա դէմ Արարատեանն ասում էր «ասած է, թէ իմաստունները հանգիստ են սիրում, յիմարները հայրենիք: Ասածուն է պատկանում ամբողջ երկիրն, աշխարհը և նրա բոլոր բնակիչները: Ապա ուրեմն, որտեղ էլ լինինք, այնտեղ էլ մեր տունն է և մեր հայրենիքը, և բարեկամները և ազգականները և սիրելիքը»: Որքան ապուշ զաղափար: Ահա այսպիսի մարդկանց դէմ պէտք է մաքառէր Նազարեանցը:

Հայոց հնացած և խունացած, ինքնակոչ գիտնականները կատաղած էին Նազարեանցի դէմ, որ կամենում էր մեր հին կարգերն ու հասկացողութիւնները տալն ու վրայ անել և այդ Արարատեանը Թիֆլիզի կուսակցութեան պարագլուխն էր, տարածում էր իր այն միտքը, թէ Նազարեանցն ազգի թշնամին է, ազգի տուն քանդողն է, լուտերական է.— Կովկասում ամեն տեղ քարոզում էին, Արարատեանին հաւատացողները, և խորհուրդ էին տալիս չը ստանալ Հիւսիսափայլը, հէնց այդ պատճառով Թիֆլիզում Հիւսիսափայլին ստորագրուել էին միայն 10 հոգի:

Նազարեանցի հակառակորդներից մէկն էլ էր հնամուլ և կրքոտ Չէրքէզեանը, որ նոյն իսկ համալսարանական էր: Սա «Հռաքաղում» (Մսեր Մսերեանի օրգանը) հրատարակեց մի յօդուած, որով ապացուցում էր, թէ Նազարեանցը բողոքական միսիօներ է, ուղարկուած է հայերին կրօնափոխ անելու համար: Երբ Նազարեանցը 1861 թ. կամեցաւ մի ուսումնարան բանալ Մոսկովում, Չէրքէզեանը և սրա կուսակիցները գրին Նազարեանցի առաջ ամենայն տեսակ խոչնդոտներ և ասում էին,

Թէ Նազարեանցն ուսումնարան է բանում հայերի մէջ լուստե-
րականութիւն տարածելու համար: Թիֆլիզումն էլ Արարատեա-
նի հետ Նազարեանցի դէմ գործում էր «Մեղուն» խմբագիր
Ստեփան քահանայ Մանգէնեանը: Մի խօսքով կատարի պա-
տերազմ էր բացուել խաւարի և լուսոյ մէջ: Չէրքէզեանի հայ-
հոյանքներին չափ ու սահման չըկար: Դա մի կրքոտ և ստոր
ընտելութեան մարդ էր և ոչ իսկացի, որովհետեւ մի քանի
անգրագէտ և հարուստ մարդկանց գործիք էր դառել: Չէրքէ-
զեանի մեղադրութեանց հիման վրայ, որ նա գրաւոր ուղարկել
էր Եջմիածին, Սինօզը դադարացրեց Հիւսիսափայլը և Մատ-
թէոս կաթողիկոսը խնդրեց կառավարութեանը դադարեցնել
տալ Հիւսիսափայլի հրատարակութիւնը: Գաբրիէլ հպիսկոպոս
Այվազովսկին էլ այդպէս մի խնդիրք ուղարկեց Բեսարաբիայից
կառավարութեանը, բայց երկուսի խնդիրքներն էլ մնացին ա-
նուշադիր:

Նազարեանցն առաջարկում էր հիմնել մի բարեգործական
ընկերութիւն, հայերի նիւթական և բարոյական կեանքը բարե-
կարգելու համար, բայց այդ չը յաջողեց, իսկ դրա հետեանքն
այն եղաւ, որ Նոր-Նախիջևանում հիմնուեց բարեգործական ըն-
կերութիւն և Բագում մարդասիրական ընկերութիւնը, որի
հիմնադիրն էր Ժիլկ Դաւիթ Ռոստոմեանը:

Հիւսիսափայլը 1862 թ. ունէր ամենաշատ բաժանորդ,
այն է 170, որով չէր կարող պահպանուել:

Ի վերջոյ Նազարեանցը համոզուեց, որ առաջ պէտք է
ուսումնարաններ բանալ, կրթել ժողովուրդը, լեզու սովորեցնել,
գրքեր տպել և միայն յետոյ, հրատարակել օրագիր և ամսագիր:
Հէնց այդ էր պատճառը, որ 1861 թ. Նազարեանցը կամեցաւ
դալրոց բանալ, որ չըյաջողուեց:

Հիւսիսափայլը դադարեց 1864 թ. դրամական պակասու-
թեան պատճառով: Ուրեմն հրատարակուեց 1858—1864 թ.
այսինքն կեանք ունեցաւ միայն 6 տարի (1863 ին չհրատա-
րակուեց):

Հիւսիսափայլի հրատարակութեան ժամանակ Նազարեանցը
չարունակում էր իր դասախօսութիւնները Լազարեան ճեմա-
րանում:

1869 թ. Նազարեանցին հրաւիրեցին Թիֆլիզ Ներսիսեան
դպրոցի տեսուչ: Դրա համար Գէորգ կաթողիկոսը տուեց իր
հաւանութիւնը և կարծես թէ կատարուում էր Նազարեանցի
ցանկութիւնը, այն է ղեկավարել մի հայոց ուսումնարան և

մարդիկ պատրաստել: Այդ կերպիւ Նազարեանցը վերադարձաւ իր ծննդավայրը: Սակայն այստեղ էլ չիրագործեցին նրա ցանկութիւնները, որովհետեւ ինտրիգաները շարունակուում էին և ըստ հայոց սովորութեան ամեն մէկն իրեն տէր էր համարում դըպրոցի, խրում էր իր մատը դպրոցի գործերի մէջ: Պահանջը շատ էր, իսկ աշխատողներ քիչ: Նազարեանցը Թիֆլիզից Քանաւեանցին գրած նամակի մէջ, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեանն անուանում է տասներկու գլխանի վիչապ, և աւելացնում է թէ, «դրանց ջանքն այն չէ, որ ազգի մանուկները ժամանակի հետ առաջ գնան, այլ վայրիվերոյ, անկարգ ուսմամբ անմտանան միանգամայն»: Յետոյ ասում է թէ «մի սարսափելի անմիաբանութիւն, մի բթամիտ անհոգութիւն տիրապետած է դպրոցում, ոչ մի խնդիր, ոչ մի առաջարկութիւն իմ կողմից, պատկանեալ ուսումնարանի, թէ արտաքին և թէ ներքին բարեկարգութեանը, մինչև այժմ գտած չէ ուշադրութիւն: Վայրիվերոյ շատախօսութիւն և վիճաբանութիւն և կորուստ ժամանակի շատ, բայց վճիռ, որոշումն և գործավարութիւն ոչ մի: Որչափ գլուխ, այնչափ կարծիք: Հոգաբարձուների ժողովները շատ անկանոն, երկուքը կան, չորքը պակաս են, չորքը կան, ութը պակաս են և աստե՛նապետը զրեթէ միշտ բացակայ: Ահա մեր հայկական ուսումնարանի կառավարութեան պատկերը, ողբալի՛ պատկեր»:

Որքան ճիշտ է նկարագրել Նազարեանցը մեր Հոգևոր դպրոցի պատկերը: միթէ՞ այժմ էլ միևնոյն գրութեան մէջ չեն մեր թեմական դպրոցները:

1871 թ. հոգաբարձու Իգմիրեանցը յայտարարեց հոգաբարձութեանը՝ թէ ուսուցիչների գործունէութիւնը շատ պակասաւոր է: Հոգաբարձութիւնը տուգանքի ենթարկեց ուսուցիչներին բաց թողած դասերի համար, և նկատողութիւն արեց: Նազարեանցը լուծեամբ տարաւ այդ կարգադրութիւնը: Դրանից յետոյ մի այլ հոգաբարձու, այն է իշխան Մ. Բէհբուզեանը որ ինքն հայերէն չը գիտէր, գեկուցում տուեց հոգաբարձութեանը, յայտնելով, թէ հայերէն լեզուն 14 դասարաններում գերազանց է եղել, իսկ Նազարեանցի դասարանում, հինգերորդում, ոչ համապատասխան: Նազարեանը լսելով այդ նկատութիւնն, իսկոյն հրաժարական տուեց: Նազարեանցը Թիֆլիզից հեռացաւ որպէս բարեկամ հոգաբարձութեան, բայց և հրաժեշտի ճաշի ժամանակ, ի միջի այլոց, ասաց, որ լինեն աւելի ազ-

գասէր քան թէ անձնաւէր, աշխատեն յաղթել անձնական ախտերին, որովհետեւ այդ յաղթութիւնն ամենագեղեցիկն է բոլոր յաղթութիւններից և աշխատեն միաբանութեամբ շինել ազգի տունը:

Նազարեանցը վերագառնալով Մոսկով, նորից ստանձնեց իր նախկին պրոֆէսորական պաշտօնը Լազարեան ճեմարանում:

Նազարեանցը վախճանուեց Մոսկովում չքաւորութեան մէջ: Նրա մահաբձանի վրայ գրած է. ծնուեց 1812 թ. վախճանուեց 1879 թ. ապրիլի 26-ին:

Ուրեմն նա ապրեց 67 տարի և գործեց 1840—1879 թ. այն է 39 տարի:

Նազարեանցի մահուանից յետոյ ամեն տեղ կատարում էին հոգեհանգիստներ, ամեն տեղ արտասանած ճառերի մէջ զնահատում էին նրա գործունէութիւնը:

Մեր ազգային առաձն ասում է. «Գնա մեռիւր, արի սիրեմ», այդպէս էլ արեցին Նազարեանցի հետ:

Ահա այդ կերպիւ, հայոց հասարակութեան հնամուլ խաւարամիտները և ինքնակոչ գիտնականներն, ինքնասէր ազգասէրներն իրենց ձեռքով թաղեցին առաջ Հիւսիսափայլը և յետոյ իրենց հարազատ և անկեղծ մշակին—Ստեփաննոս Նազարեանցին:

Ստեփաննոս Նազարեանցի կենսագրութիւնը երկու հատորում պարզաբանել է պ. Լէօն:

3.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՌԱԳԵԱՆՑ

(Բժիշկ: Թարգման «gaudeamus igitur» երգի)

Սա Սկատերինադարցի էր, ծնուել էր 9 Մայիսի 1825 թ.: Աւարտելով Լազարեան ճեմարանը, մտաւ Դորպատի համալսարան 1844 թ. յունուարին, ուսանում էր բժշկականութիւն: Դորպատից անցել էր Կազանի համալսարան, և 1852 թ. կրկին Դորպատ էր ուսանում: Աւագեանցը այնուամենայնիւ Դորպատ չը վերջացրեց, այլ անցաւ Պետերբուրգի բժշկական ակադե-

միայն և այդտեղ վերջին քննութիւնը տուեց 1854 թ. և վախճանուեց Թիֆլիզում 1862 թ. բարակացաւից չքաւորութեան մէջ:

Վերադառնալով Կաղանից Դորպատ, սա վայելում էր քոլոր հայ ուսանողների յարգանքը և իբրև աւագագոյն ուսանող ամենքի վրայ մի առանձին գերիշխանութիւն ունէր: Սրա խօսակցութեան գլխաւոր նիւթը և ընդհանուր ուղղութեան տիպարը կարող էր համարուել, ապրել հայի համար, գործել հայի համար եւ մեռնել հայ մնալով:

Աւագեանցը մեծացել էր չքաւորութեան մէջ, սիրում էր վառվռուն լեզուով խօսել ազգիս պիտոյքների համար և միշտ առանձին շեշտելով պնդում էր. «Ով որ չգիտէ հայերէն, նա հայ չէ եւ չի կարող լինել»:

Սրա այս գաղափարը բանակուիւ էր առաջ բերում և յետոյ նա ինքն էր, որ յուզմունքը խաղաղացնելու համար, գրեթէ հաշտարար դատաւորի դեր էր կատարում: «Բանակուիւր միշտ հարկաւոր է», պնդում էր Աւագեանցը և դարձեալ յարուցանում էր նորանոր հարցեր և սկսում էր նոր յուզմունք: Աւագեանցն այնքան սիրում էր ուսանողական կեանքը, որ լավ էր համարում խեղճ կեանք վարել ուսանողների մէջ, բան թէ փաւրթամ և ճոխ ապրել իւր ծննդավայրում կամ Նոր-Նախիջևանում, ուր նրա աւագ եղբայրը բաւականին նշանաւոր դեր էր խաղում այդ ժամանակներում:

Հոգով միշտ աշխոյժ, զուարթ, բնաւորութեամբ չափաւոր էր և պատրաստ նոր թխած ուսանողների հետ քէֆ ու զով անել: Սիրում էր երգելը և աշխատում էր, որ երգն անպակաս լինի ուրախութեան ժամերում, ցաւում էր, որ հայոց գրականութեան մէջ չատ քիչ երգեր կային, որոնք յարմար լինէին ուսանողական կեանքի համար, իսկ օտար երգերն յարմար չէր գտնում հայերի դրութեան համար և այն էլ օտար երկնքի տակ: Այդ անմխիթար ժամանակներում, նա գերմաներէնից փոխադրեց (ուխտի երգ) մի գեղեցիկ երգ, որ իր իմաստով տպաւորութիւն էր անում ուսանողների վրայ: Այդ ուսանողական երգն համապատասխան էր ջահել տրամադրութեան և սկսում էր այսպէս. «Որդիք Հայկայ, գտջիք ներկայ, ձերոց զգացմանց Տէր արքայ—լուարուք երգել գերգա երգոց, լուարուք զիմ ձայն եղբարք Հայոց», (Քնար-Հայկ.): Հետագայ ժամանակում գրեց «Հայոց գինի» երգը, որ սկսում է այսպէս.

«Լքցրէք, եղբարք, ձեր բաժակները և քաջ պարպեցէք»։ (Քնար-
Հայկ.)։ Առաջին երգը երգւում էր ամեն անգամ և շատ
սիրելի էր, որովհետեւ յիշեցնում էր մեր անցեալը և նոր պա-
հանջը, որ դրած է ամեն քաղաքացու վրայ։ Վերջին երգի ե-
ղանակը հնարեց ինքը հեղինակը և այդ պատճառով, երբ ներս-
կայ էր լինում ընդհանուր ուրախութեան ժամանակ, անպատ-
ճառ պէտք է ինքը սկսէր երգելը և խտտաբար պահանջում էր
իրան լսել և հետևել։ Նրա ձայնը բաւականին ախորժալուր էր
և բարձր։

Աւագեանցի աշխատանքից նշանաւորն է հանրածանօթ
ընդհանուր ուսանողական հին երգի «gaudeamus igitur»-ի
թարգմանութիւնը, (ուրախացուք ուրեմն)։

Թէ գերմանացի և թէ ռուս ուսանողները և թէ պրօֆէ-
սորները յարգում էին Աւագեանցին և այդ էր պատճառը, որ
ամեն տեղ նա մուտք ունէր։ Այդ բանը հայ ուսանողներին
շահաւէտ էր, որովհետեւ Աւագեանցի միջնորդութեամբ, օր ա-
ռաջ հայ ուսանողների խնդիրներն յաջողութիւն էին գտնում
թէ համալսարանում, և թէ արքունական վարչութեանց մէջ,
ուր նրան սիրալիւր ընդունում էին և խնդիրքը կատարում։ Ա-
ւագեանցն ինքն էլ ուրախութեամբ էր ընդունում պատգամա-
ւորութիւն, մանաւանդ, որ տեսնւում էր, թէ նորեկները չը
գիտենալով գերմաներէն լեզուն, դժուարանում էին իրենց գոր-
ծերն առաջ տանելու։

Աւագեանցն ընդհանրապէս բարեբար ազդեցութիւն ունէր
այն ժամանակուայ հայ ուսանողների վրայ։

4.

ԳԻՈՐԳ ԱՔԻՄԵԱՆ

(Դպրոցական և հասարակական գործիչ)

Սա Խաչատուր Աբովեանի աշակերտներիցն էր, ծնուել է
Թիֆլիզում 1829 թ. Յուլիսի 20-ին, պնաց Դորպատ 1846 թ.
և մտաւ համալսարան 1848 թ. Սեպտեմբերին, ուսանում էր
ընագիտութիւն։ Աքիմեանի մօտ էր «Վէրք Հայաստանի» ի ձե-
ռագիրը, որով Դորպատեան ուսանողներն ուսումնասիրում
էին աշխարհաբար լեզուն։

1852 թ. Աքիմեանը հիւանդութեան պատճառով վերադարձաւ Թիֆլիզ և սկսեց իր գործունէութիւնը:

Աքիմեանը և Յովսէփ Փոնդոյեանցը 1853 թ. իրենց գումարով առաջին անգամ տպագրեցին «Վերք Հայաստանին»:

Աքիմեանը թարգմանեց գերմաներէնից հայ երեխաների համար 1) Ոսկէ ասեղներ հէքիաթը 1878 թ. և 2) Նալ և Դամայեանտի: Մնացած իր ժամանակը նա գործադրեց հասարակական և ուսումնարանական գործունէութեան, մանաւանդ նուիրեց նա իր ոյժերը Ներսիսեան դպրոցի բարեկարգութեան, ուր հոգարարձուի պաշտօն վարեց երկար տարիներ:

5.

ԳԱՅՐԻՆԼ ԽԱՏԻՍԵԱՆ

(Քիմիկոս: Մանկավարժ:)

Սա ծնունդ է Թիֆլիզում 1831 թ. փետրուարի 29-ին, Խ. Աբովեանի աշակերտներէիցն է: Վերջացնելով Լազարեան ճեմարանը, զնաց Դորպատ և մտաւ համալսարան 1848 թ. Սեպտեմբերին: Խատիսեան ընտրեց բնագիտական ֆակուլտետը և մասնագիտաբար ուսանում էր քիմիա: Վերջացրեց 1851 թ.:

Վերադառնալով Թիֆլիզ, բացեց 1852 թ. մի պանսիօն, ուր սովորում էին 30—35 աշակերտ: Այդ պանսիօնը նա փակեց 1858 թ.:

Որպէս մանկավարժ, այն ժամանակ նա նշանաւոր էր Թիֆլիզում և միտոս է, որ նա արդէն ծանօթ էր Ֆրեօբելի ուսման հետ և աշխատում էր իրագործել դրա մանկավարժական գաղափարները:

Խատիսեանը կարողացաւ պատրաստել 10 աշակերտ և ուղարկել համալսարան: Դրանց մասին խօսք կլինի յետոյ:

Պանսիօնը փակելուց յետոյ, Թիֆլիզի աստղաբաշխական դիտարանի նախագահի օգնականն էր և միշտ աւելի պարապում էր բնագիտութեանց վերաբերեալ հարցերով, յաճախ մասնակցում էր Եւրոպայի բնագիտական կոնգրէսներին և ինքն էլ անում էր զանազան հետազոտութիւններ: Առանձին մանրամասն աշխատութիւններ ունի Վովկասեան լեռների սառցակոյտերի (գլէտչէր) մասին: Խատիսեանի աշխատութիւնների մեծագոյն մասը տպագրուել է Թիֆլիզում հրատարակուող «Дружескій Клубъ» ամսագրում:

Տպագրել է նոյնպէս 1) Սէր, հայ երեխանց ընծայ. Հատոր Ա. 1861 թ. Տփլիս, 2) Մանկավարժական խորհրդածութիւններ Ա. մասն 1882 թ. Թիֆլիզ, 3) О значеніи естествознанія (публичная лекція, читанная въ Декабрѣ 1883 г. въ Тифлисѣ): Խառիսեանը վախճանուեց Թիֆլիզում:

6

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՓԻՐԵԱՆ

(Եղիսկոպոս: Կրօնական Հեղինակ)

Սա Հաշտարխանցի էր, ծնուեց Յունիսի 26-ին 1827 թ. կրթուեց Լազարեան ճեմարանում: Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին ուղարկեց Աղափիրեանին Դորպատ, որ ուսանելուց յետոյ ընդունի հոգևոր կոչում:

1849 թ. սեպտեմբերին Աղափիրեանը մտաւ Դորպատի համալսարան և գրուեց կամերալիայի ¹⁾ ուսանող, բայց ուսանում էր Աստուածաբանութիւն: Մի քանի տարի Դորպատ մնալուց յետոյ, Պետերբուրգի եկեղեցական վարչութիւնն առաջարկեց նրան ընդունել հոգևոր կոչում և նա գալով Կովկաս, ձեռնադրուեց վարդապետ և ծերութեան ժամանակ—եպիսկոպոս: Սա եղել է վարժապետ Թէոդոսիայում, վերապետուէ Շուշուայ ազգային ուսումնարանի, վանահայր Թելիթու: Գիտէր գերմաներէն, ֆրանսերէն լեզուները. Աղափիրեանը չատ սիրալիր և մեղմ բնավորութեան տէր մարդ էր: Ուսանող ժամանակ թարգմանել է ռուսերէնից հետեւեալ ոտանաւորը «Մերթ խօսակցիս, մերթ լուռ կաս դու» (Քնար-Հայկ.): Աղափիրեանը յայտնի է նրանով, որ գերմաներէնից թարգմանեց քարոզների մի ամբողջ հաւաքածու: Նա վախճանուեց Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանքում:

7

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ՓԱՓԱՋԵԱՆ

(Եղիսկոպոս: Մանկավարժ):

Սա Պօլսեցի է, ծնուել է 1830 թ. դեկտեմբ. 26-ին, կրթութեց Լազարեան ճեմարանում: Պետերբուրգի հայոց եկեղեցու

¹⁾ Կամերալ գիտութիւններ անուանում են ժողովրդի տնտեսութեան վերաբերեալ գիտութիւնները:

վարչութիւնն ուղարկեց Փափազեանին Դորպատ որ ուսանելուց յետոյ հոգեւոր կոչումն ընդունի: Փափազեանը մտաւ Դորպատի համալսարան 1849 թ. սեպտեմբերին և գրուեց կամերալիայի ուսանող, բայց պարապում էր Աստուածաբանական գիտութիւններով:

Ուսանողութեան ժամանակ Փափազեանը գրեց երկու ուսանաւոր, 1) Զօեզ որդիք Արամեան կոչէ Հայաստան. (Քնար Հայկ.) 2) Զարթեայ ասէ ի քնոյ, ինձ հանգիստ ոչ գոյ: Այս երգերը գրեթէ բոլոր հայ ուսանողներն անգիր էին արել և երգում էին բոլոր հայ ուսանողական ակումբներում:

Փափազեանը Պետերբուրգի եկեղեցական վարչութեան պահանջին համաձայն, որի սանն էր նա, ուսումը չը վերջացրած, գնաց Պետերբուրգ: Մի անգամ նա ստիպուած էր եղել քարոզել Պետերբուրգի հայոց եկեղեցում, ահագին բազմութեան առաջ, ներկայութեամբ Լազարեանի և Աղաթոն Աքիմեանի: Փափազեանցն այնպէս գեղեցիկ և ազդու կերպով էր քարոզել աշխարհիկ լեզուով, որ հիացած, ապշած էր թողել ամենքին: Հանգուցեալ Աղաթոն Աքիմեանը քարոզից յետոյ նըրան ասել էր, «հալալ լինի, որդի, քեզ վրա մխտած փողը» և ՚ի նշան շնորհակալութեան, հրաւիրել էր իր տուն և տուել էր նրան դրամական օգնութիւն:

Պետերբուրգից վերադառնալով Կովկաս ձեռնադրուեց քահանայ: Նա յաճախ քարոզում էր Թիֆլիզի եկեղեցիներում և մեծ հաւանութիւն էր գտնում: Կնոջ մահից յետոյ ընդունեց կուսակրօնութիւն: Քահանայ ժամանակ բացել էր Թիֆլիզում մասնաւոր ուսումնարան, ուր սովորում էին 8—10 աշակերտ: Այդ ուսումնարանում սովորում էր Աղ. Մանթաշեանը, ես (տողերիս գրողը), թուրք Աղալարովը, որ այժմ զինուորական է, տէր Աստուածատրեանցը, որ թարգմանեց «Горе отъ ума» հայերէնի: Փափազեանն ի վերջոյ ձեռնադրուեց եպիսկոպոս և վաղուց վախճանուած է:

8.

ԳԷՈՐԳ ՄԻՐՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Հեղինակ «Հայոց աղջիկներ ձեր հողուն մատաղ» երգի):

Գ. Միրիմանեանը Թիֆլիզցի է, ծնուել է սեպտեմբերի

10-ին 1832 թ., կրթուել է Լազարեան ճեմարանում: Մտաւ համալսարան 1849 թ. սեպտեմբերին, ուսանում էր երկրագործութիւն: Միրիմանեանը Դորպատում ծանր հիւանդացաւ և կազդուրուելուց յետոյ ստիպուած եղաւ վերագառնալ հայրենիք, ուր առժամանակ ապրելով, վախճանուեց 1853 թ. բարակացաւից 26 տարեկան հասակում:

Միրիմանեանը մի բարեմիտ ներողամիտ երիտասարդ էր, ունէր նախանձելի բնաւորութիւն: Նա իր ամբողջ ժամանակը նուիրած էր իր մասնագիտութեանը և մեծ հմտութիւն էր ձեռք բերել: Անչափ սիրում էր երաժշտութիւնը և միշտ ցաւում էր, որ ոչ մի երաժշտական գործիքի վրայ ածել չըզգիտէր: Նա յաճախ մտածում էր Հայոց դրութեան մասին և յուսահատուում էր: Երբեմն ասում էր. «վեր առ հայերին, վեր առ մեր կանանց, աղջկանց, մեր երիտասարդներին, ինչ են դոքա ներկայացնում: Ոչինչ: Աղջկերքը, որոնք պէտք է մայրեր դառնան, անկիրթ, ողորմելի արարածներ են» և բացականչում էր «ողբամ զքեզ հայ աղջիկ, անգիր, անլեզու աղջիկ»:

Միրիմանեանը յայտնի է մեր գրականութեան մէջ, որպէս հեղինակ «Հայոց աղջիկներ ձեր հոգուն մատաղ», երգի, որ այժմ ամեն հասարակութեանց մէջ երգում են: Այդ երգը նրան անմահացրեց: Ահա թէ ինչ եղաւ այդ երգի գրելու պատճառը. Միրիմանեանցը բնակւում էր վաճառական Տէօպֆերի տանը և ծանօթացել էր նրա աղջիկների հետ, որոնցից մէկը լաւ ածում էր դաշնամուրի վրայ: Միրիմանեանցի զգայուն սիրտը կպել էր այդ աղջկան: Նա իր գեղեցիկ, միակ երգը գրեց այդ աղջկայ սիրոյ ներգործութեան տակ լինելով և վերագրեց հայոց աղջիկներին:

9

ՄԱՐԿԻԱՆՈՍ ՌՕՏԻՆԵԱՆՅ

(Բժշկապետ).

Սա Թիֆլիզցի էր, ծնուել էր դեկտեմբերի 20 ին 1830 թ.: Վերջացնելով Լազարեան ճեմարանը, մտաւ համալսարան 1850 թ. յունուարին: Սկզբում գրուեց բնագիտական ֆակուլտետի ուսանող, յետոյ անցաւ բժշկական ֆակուլտետը: Բժշկապետի քննութիւնը տուեց 1854 թ. և մէկ տարի վիրաբուժական կլին-

նիկայի ասիստէնտն էր: Վերադառնալով Թիֆլիզ, սկզբում ծառայում էր զինուորական հիւանդանոցում, ի վերջոյ թողնելով ծառայութիւնը պարապում էր որպէս մասնաւոր բժիշկ:

10

ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՄԷՕՆԵԱՆՑ

(Ուսուցիչ: Խմբագիր).

Ծնունդ է Նոր Նախշևանի Թովտի գիւղում 1830 թ. սեպտեմբերի 3 ին: Սկզբում կրթուեց հին Ղրիմաքաղաքում, յետոյ սովորեց Ղրիմու ս. Խաչ վանքում, Մանուէլ վարդապետ Գիւմուշխանցու մօտ: Սարգիս Տիգրանեանցը, մասնակցելով Սիմօնեանցի վիճակին, ուղարկեց նրան Լազարեան ճեմարանը 1843 թ.: Մնալով այդ ճեմարանում վեց տարի, նա 1849 թ. գնաց Դորպատ, Պետերբուրգի եկեղեցու հաշուով, որ ուսումը վերջանալուց յետոյ ընդունի հոգևոր կոչում: Սիմօնեանցը մտաւ համալսարան 1851 թ. յունուարին և գրուեց կամերալիայի ուսանող: Ձը կամենալով հոգևորական դառնալ, մնաց Դորպատում մինչ 1853 թ. և դուրս գալով համալսարանից, գնաց Թիֆլիզ: Այստեղ հէնց սկզբից պարապեց ուսուցչութեամբ և յետոյ ամբողջ կեանքը նուիրեց ազգային գործունէութեան: Սիմօնեանցի աշխատութիւնները. 1). Սրբազան պատմութիւն հին և նոր ուխտի, 2). Ընդհանուր պատմութիւն (համառօտ) հին և միջին դարերի: Սիմօնեանցը հրատարակում էր «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 25 տարի շարունակ: Խմբագրեց «Արարատը» 3½ տարի: Ուսուցչութիւն և տեսչութիւն արեց ազգային դպրոցներում 1853—83 թ., գլխաւորապէս Ներսիսեան դպրոցում:

Այժմ հեռանալով գործունէութիւնից և առանալով հանգուցեալ Մկրտիչ Սանասարեանցի կտակին համաձայն կենսաթոշակ տարեկան վեց հարիւր ռուբլի ապրում է Թիֆլիզում:

Սիմօնեանցը շատ ժիր ու աշխոյժ մարդ էր և կատակասէր: Այդ բնաւորութիւնը նա պահպանել է մինչև այժմ: Բնաւորութեամբ նա դարձիչ է, ինչ որ ունեցել է, պատկանել է իր բարեկամներին: Մենք ցանկանում ենք այդ զուարճալից և բազմաշխատ ազգային մշակին երկար և առողջ կեանք:

ՔՆՐՈՎՔԷ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

(Պրոֆ. Հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան Պետերբուրգի համալսարանի).

Ք. Պատկանեանը ծնունդ Ստաւրապօլում մայիսի 4-ին 1833 թ., սա Պետրոս աւագ քահանայի որդին է, մօր կողմից թոռն Յարութիւն վարդապետ Ալամարեանի և հօր եղբօր որդի է Ռափայէլ Պատկանեանի: Պատկանեանը կրթուեց Լաւրեան ճեմարանում: Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցու վարչութիւնը սրան ուղարկեց Դորպատ, որ աւարտելուց յետոյ ընդունի հոգեւոր կոչում: Պատկանեանը մտաւ համալսարան 1851 թ. յունուարին և ուսանում էր կամերալիա: Զունենալով ոչ մի ձգտում հոգեորական դառնալու, իրեն ազատ համարեց այդ պարտաւորութիւնից և յետոյ դրամական նեղութիւններ քաշելով, թողեց համալսարանը 1852 թ. գնաց Պետերբուրգ և յետոյ Ստաւրապօլ: Այդտեղ նա մտաւ գիմնազիա որ իրաւունք ստանայ ուսաց համալսարան մտնելու: Յետոյ 1853 թ. նրան ուղարկեցին Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտը և այդտեղ վերջացնելով 1857 թ. պատմական բաժնում, վերադարձաւ Կովկաս և նշանակուեց ուսաց գրականութեան ուսուցիչ Թիֆլիզի օրիորդաց ինստիտուտում, բայց կարճ միջոցից յետոյ գնաց Պետերբուրգ, ուր ուսումնասիրում էր ընդհանուր պատմութիւնը, լեզուագիտութիւնը (1859 թ.): Այդ միջոցին Պետերբուրգի համալսարանի արեւելեան ֆակուլտետի Հայոց լեզուի ամբիոնը դատարկ մնաց: Պատկանեանի մէջ միտք յղացաւ այդ ամբիոնը ստանալ և նա սկսեց պարապել հայերէն լեզուով ու յետոյ Հայոց պատմութիւնով և տպագրեց մի փոքրիկ աշխատութիւն — Catalogue de la litterature armenienne depuis le commencement du IV siecle jusque vers le milieu XVII, գիտութեանց ակադեմիայի բիւլլետէնում (1860 թ.): Մի տարուց յետոյ, գիտնական Էմինի առաջարկութեամբ նշանակուեց արեւելեան ֆակուլտետի, հայոց լեզուի պրոֆ. օգնական: Դրանից յետոյ գիտութեանց Ակադեմիայի յանձնարարութեամբ թարգմանեց մի քանի կարեւոր պատմական շարադրութիւններ, որոնք տպագրուեցին առաջին անգամ: Նա պաշտպանեց իր մագիստրոսական դիսերտացիան — «Опытъ исторіи династіи Сасанидовъ по Армянскимъ ис-

ТОЧНИКАМЪ» (С. П. В. 1863) և մէկ տարուց յետոյ պաշտպանեց իր դօքտորական գիտերտացիան—«ИЗСЛѢДОВАНИЕ О СОСТАВѢ армянскаго языка» և հաստատուեց որպէս օրգինարնի պրօֆէսոր: Այդ ժամանակից սկսած Պատկանեանը յայտնուում է որպէս անխոնջ մշակ: Համարեա ամեն տարի նա տպագրում էր իր մի հետազոտութիւնը, թարգմանութիւնը կամ իր հեղինակութիւնը հայոց լեզուի, պատմութեան, գրականութեան, կամ աշխարհագրութեան վերաբերմամբ: Եւ նա այդպէս աշխատում էր մինչ իր կեանքի վերջը: Պատկանեանը վախճանուեց ապրիլի 2-ին 1889 թ. 56 տարեկան հասակում:

Քննելով պատկանեանի աշխատութիւնները, տեսնում ենք որ նրա գրածները վերաբերում են գլխաւորապէս հայոց լեզուին և պատմութեանը:

Պատկանեանը յայտնի էր նոյնպէս Եւրոպայում որպէս գիտնական: Նրա աշխատութիւններից մի քանիսը թարգմանած են Փրանսերէնի և գերմաներէնի: Նա անդամ էր զանազան գիտնական ընկերութիւնների և մասնակցում էր արեւելագէտների ժողովներին Եւրոպայում: Պատկանեանի աշխատութիւնների թիւն հասնում է 40 ի:

Քեր. Պատկանեանը, որպէս զուարճասէր ուսանող, թարգմանել է գերմաներէնից հետեւեալ ուսանողական երգերը.—

1. Ուսանող. այն ինչ ազգ է, այն ինչ ցեղ է:
2. Ուսանողի կեանքը. ուսանողաց կեանքից գեղեցիկ կեանք չիկայ:
3. Ուսանողի բարիք. Եղբարք ուսանողներ ես գնում եմ:
4. Կրամբամբուլի. կրամբամբուլին էս էն օղին է:
5. Կենաց բաժակ. եղբարք մի շուրջ ժողովեցէք:
6. Ծխախոտի երգ. թէ ծխաքարչը ձեռիս:
7. Մայրիկ իմ աղաւնիկ, լոյս արեգական (ռուս. թարգմ.):
8. Ինձ համար չէ գարնան գալը:
9. Վերջին վարդ:
10. Անտօն. մէկ հայ մարդ ունէր գեղեցիկ մի կին:
11. Հին շոր. ինձ չի մոռանաս, հին շոր, որին սիրել եմ (թարգմ. Բերանժէից):

Բժ. Լ. Տիգրանեան.

(վերջը հետեւեալ համարում)

ՄԱՌԱՆՈՒՂԻ ՄԷՋ

(Լ. Անդրէանի)․

Այն օրը, դեռ լուսաբացից, փողոցներում կանգնած էր մի տարօրինակ անշարժ մառախուղ․ նա թեթեւ ու թափանցիկ էր և չէր ծածկում առարկաները, բայց բոլորը, ինչ որ անցնում էր նրա միջից, ներկւում էր վեր-դովեցուցիչ մուգ-դեղին գոյնով, և կանանց այտերի թարմ կարմրութիւնը, նրանց հագուստների վառ բծերը երեւում էին նրա մէջ որոշակի և մուլթ, ինչպէս սև քօղի միջից։ Դէպի հարաւ, որտեղ ամպային վարագույրի յետև թագնւում էր աշնանային ցած արեգակը, երկինքը պարզ էր, երկրից էլ պարզ․ իսկ դէպի հիւսիս՝ նա ցած էր իջնում լայն, հաւասարապէս սևին տուող վարագույրի պէս և գետնի երեսին մօտ դառնում էր դեղնագոյն, մուլթ և անթափանցիկ, որպէս գիշեր։ Նրա ծանր ֆօնի վերայ մուլթ շինութիւնները երևում էին բաց-մոխրագոյն․ իսկ աշունքից արդէն աւերուած մի այգու մուտքի մօտ եղած երկու սպիտակ սիւները նման էին ննջեցեալի մօտ դրուած երկու դեղին մոմի։ Եւ այդ այգում ծաղկանոցներն էլ քանդուած ու կոխկրտուած էին կոպիտ ոտերից և կոտորուած ցօղունների վերայ հանդարտ մարում էին մառախուղի մէջ վառ-հիւանդոտ և ուշ մնացած ծաղիկները։

Փողոցում եղած մարդիկը բոլորն էլ շտապում, բոլորն էլ մռայլ ու լուռ էին։ Տխուր և սարսափելի անհանգիստ էր այդ դեղին մառախուղի մէջ շնչասպառ եղող ցնորական օրը։

Սեղանատանը խփել էր արդէն 12 ժամը․ մի քիչ յետոյ կարճ կերպով խփեց 12 և կէսը․ իսկ Պաւել Բիբակովի սենեակում մուլթ էր ինչպէս իրիկնադէմին և

ամէն բանի վերայ ընկած էր անդրադարձած սև-դեղ-նաւուն շողքը: Փղոսկրի նման նրանից դեղին էին տետրակները և սեղանի վրայ թափթփած թղթերը, և նրանցից մէկի վրայ եղած չվճռած հանրահաշուական խնդրը իր պարզ թուանշաններով և կախարդական տառերով նայում էր այնպէս հին, այնպէս բարձի թողի առուած եւ անպէտք կերպով, կարծես թէ շատ տխուր տարիներ էին անցել նրա վրայով: Դեղնին էր տալիս նրանից նաև մահճակալի վերայ պառկած Պաւելի երեսը: Մինչև արմուկները մերկ, ամուր և երիտասարդ ձեռքերը դրած էին գլխի լետուր: Բայ գիրքը կազմը դէպի վեր ընկած էր կրծքի վերայ և մութ աչքերը լառած էին ծեփաշէն և ներկուած առաստաղին: Նրա ներքի խառնաշփոթ և մութ գոյների մէջ կար մի տեսակ տխուր, ձանձրացնող և անճաշակ բան, որը լիշեցնում էր այն տասնեակ մարդկանց մասին, որոնք բնակուել էին այստեղ Բիբակովներից առաջ, քնել էին, խօսել, պարապել իրանց զանազան գործերով և բոլորի վերայ դրել իրանց օտար կնիքը: Եւ այդ մարդիկ լիշեցնում էին Պաւելին հարկւրաւոր այլ մարդկանց, ուսուցիչների և ընկերների աղմկալից և մարդաշատ փողոցների մասին, որտեղով անց ու դարձ են անում կանայք. և այն բանի մասին, որը նրա համար ծանր ու սարսափելի էր, որի մասին կամենում էր մոռանալ և չմտածել:

— Տխուր է, տը՛-խուր, ծոր տալով ¹⁾ ասում էր Պաւելը, ծածկում աչքերը և այնպէս է ձգւում, որ կօշիկների ծալրերը կպչում են մահճակալի երկաթի ձողերին: Խիտ լօնքերի ծալրերը ծռուեցին և ամբողջ երեսը ցնցեց ցաւի և զգուանքի ծամածռութիւնը տարօրինակ կերպով ալլանդակելով և աղճատելով նրա դիմագծերը: Երբ կնճիռները հարթուեցին, երևաց որ նրա երեսը երիտասարդ է և գեղեցիկ: Եւ առանձնապէս գեղեցիկ էին փափրիկ շրթունքների համարձակ գծագրութիւնը և այն՝ որ ինչպէս երիտասարդ ընչացքներ չկային և այդ նրանց դարձնում էր մաքուր և սիրելի, ինչպէս երիտասարդ օրիորդի շրթունքներ: Բայց աչքերը փա-

¹⁾ Ծոր տալ, երկարացնելով ասել. գաւառ. բառ:

կած պառկել և արտեանունքների մթութեան մէջ տեսնել այն բոլոր սարսափը, որն ուզում էր ընդմիջտ մոռացութեան տալ, աւելի ևս տանջող էր և Պաւելի աչքերը զօռով բացուեցան: Նրանց մոլորուած փայլից նրա երեսի վերայ երևաց մի տեսակ պառաւական և անհանգիստ բան:

— Խեղճ երիտասարդ եմ ես, խեղճ երիտասարդ. բարձր ձայնով խղճաց ինքն իրան և աչքերը դարձրեց պատուհանին, ազահութեամբ լոյս որոնելով, բայց նա չկայ և դեղին խաւարը յամառութեամբ սողում է լուսամուտներով, տարածւում սենեակում և այնքան պարզ կերպով է զգացւում, որ կարծես թէ նրան կարելի է շօշափել մատներով: Եւ նորից նրա աչքերի առաջ փռուեց բարձրում առաստաղը: Առաստաղի քիւր ծեփած էր և ներկայացնում էր մի ռուսական գիւղ. անկիւնը դէպի առաջ կանգնած էր խրճիթը, որի նմանը իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի. նրա մօտ փետացել էր մի գիւղացի ոտը մի քիչ բարձրացրած և ձեռքի գաւազանն աւելի բարձր էր իրանից, ինքն էլ խրճիթից էր բարձր, մի քիչ աւելի հեռու թեքուել էր մի ցածիկ եկեղեցի. իսկ նրա կողքին առաջ էր պրծել մի ահագին սալակ, այնպիսի մի փոքրիկ ձիով. որ կարծես դա ոչ թէ ձի, այլ որսկան շուռն է, դուռնէն էլ շան դնչի նման սուր: Յետոյ արգէն նոյն կարգով. խրճիթ, մեծ գիւղացի, եկեղեցի և ահագին սալակ և այդպէս ամբողջ սենեակի շուրջը: Եւ այդ բոլորը դեղին էր կեղտոտ վարդագոյն ֆօնի վերայ, այլանդակ ու տխուր, և այդ բոլորը յիշեցնում էր ոչ թէ գիւղ, այլ մի անձի տխուր և բովանդակութիւնից գուրկ կեանքը: Ատելի է այն վարպետը, որ ծեփել է այդ գիւղը, բայց չի տուել գիւղին և՛ ոչ մի ծառ:

— Գոնէ շուռ նախաճաշէինք, շշնջաց Պաւելը, թէ և նա բոլորովին չէր ցանկանում ուտել և անհամբեր կերպով շուռ եկաւ կողքի վերայ: Շարժուելու ժամանակ գիրքն ընկաւ յատակի վերայ և թերթը դարձաւ, բայց Պաւելը ձեռքն էլ չմեկնեց նրան վերցնելու համար: Գրքի սև մէջքի վերայ ոսկէ տառերով տպած էր. Բոկլ, քաղաքակրթութեան պատմութիւն. և այդ

լիջեցնում էր մի հին բանի, անթիւ մարդկանց մասին, որոնք շատ վաղուց ցանկանում են կարգաւորել իրանց կեանքը և չեն կորողանում. լիջեցնում էր մի կեանքի որտեղ ամեն բան անհասկանալի է և կատարւում է անողորմ անհրաժեշտութիւնով. իրականացած ոճրագործութեան նման տխուր և ճնշող այն բանի մասին, որի համար Պաւելը չէր ուզում մտածել: Եւ լայն ու պարզ լոյսի մի այնպիսի ցանկութիւն զգաց նա, որ մինչև անգամ օչքերն էլ ծածկուեցին: Պաւելը վեր թռաւ, անցաւ վայր ընկած գրքի վրայով և սկսեց քաշել լուսամուտների վարագոյրները, աշխատելով որքան հնար է լայն բանալ:

— Ախ, սատանայ, հայհոյում էր նա և շարտում պաստառը, բայց ծանր լինելով, նա հանդարտ լետ էր ընկնում ուղիղ և անտարբեր ծալքերով: Յանկարծ յոգնած և ամբողջ եռանդը կորցրած, Պաւելը ծուլ կերպով մի կողմ քաշեց վարագոյրը և նստեց լուսամուտի սառը գոգի վերայ: Մառախուղը կանգնած էր և երկինքը մոխրագոյն տանիքների ետեւից սև գեղնաւուն էր, և նրա ստուերն ընկնում էր տների և մայթերի վերայ: Մի շաբաթ առաջ եկել էր առաջին թեթև ձիւնը, հալուել էր և այդ ժամանակից մայթերը կպչող և մոխրագոյն ցեխով էին ծածկուած: Տեղ տեղ խոնաւ քարերը անգրադառնում էին սև երկինքը և փայլում էին թեք ու մուրթ ցոլքով: Եւ քարերի վրայով ցնցուելով ու օրօրուելով սահում էին կառքերը: Վերևում թիկթըխկոցը չէր լսւում, նա հանգչում էր մառախուղի մէջ, անգոր էր երկրից վեր բարձրանալու, և այդ անաղմուկ շարժումը, մուրթ երկնքի տակ թրջուած տների մէջ տեղում, թւում էր աննպատակ և տխուր: Բայց ոտով և կառքով անցողաբա՛ անողների մէջ կային և կանաչք և նրանց ներկայութիւնը այդ պատկերին խորհրդաւոր և յուզիչ նշանակութիւն էր տալիս: Կանաչք գնում էին իրանց գործերի յետեւից և կարծես բոլորովին սովորական և աննկատելի էին: Բայց Պաւելը տեսնում էր նրանց սարսափելի և օտարօտի առանձնութիւնը. նրանք խորթ էին մնացած բոլոր ամբոխի համար և չէին ձուլւում նրա մէջ, բայց կարծես կրակներ լինէին մթու-

Թեան մէջ: Եւ բոլորը նրանց համար էր, փողոցները, տները, մարդիկ և ամէն բան դէպի նրանց էր ձգտում և նրանց ծարաւում, և չէր հասկանում նրանց: «Կին» խօսքը հրեղէն տառերով քանդակուած էր Պաւելի ուղեղում: Նա ամէնից առաջ այդ խօսքն էր տեսնում գրքի բաց երեսների վերայ, մարդիկ խօսւմ էին կամաց, բայց որ պատահում էր «կին» բառը նրանք կարծես բղաւելով էին արտասանում այդ բառը: Եւ Պաւելի համար այդ էր ամենաանհասկանալի, Փանտաստիքական ու սարսափելի խօսքը: Սուր և կասկածոտ հայեացքով հետեւում էր կանանցից ամեն մէկին և այնպէս էր նայում, կարծես թէ ահա այս րոպէին կմօտենայ նա տանը և օդը կը ցնդեցնի նրան բոլոր մարդկանց հետ կամ մի որ և է աւելի սարսափելի բան կանէ: Բայց երբ նրա հայեացքը ընկնում էր պատահաբար կանացի մի գեղեցիկ դէմքի, նա ամբողջովին ձգւում էր, գեղեցիկ և գրաւիչ դէմք էր ընդունում և աչքերով հրամայում էր, որ նա շուռ գալ, նայէ իր վերայ: Բայց նա շուռ չէր գալիս և նորից սրտի մէջ տիրում էր դատարկութիւն, մոլթ և սարսափ, որպէս ամայի տան մէջ, որի միջով անցել էր տխուր ժանտախտը, կոտորել բոլոր կենդանի էակներին և տախտակներով փակել լուսամուտները:

— Տը... խուր... եմ... ծոր տալով ասաց Պաւելը և լետ քաշուեց փողոցից: Հարևան սենեակում, սեղոնատանը, վաղուց արդէն ման էին գալիս, խօսում և թխթխկացնում ամանները: Յետոյ ամեն ինչ լռեց և լսուեց տանտիրոջ, Պաւելի հօր, կոկորդային բարի թաւ ձայնը: Նրա ձայնի առաջին դիւրեկան ելեէջներից կարծես փչում էր անոյշ սիգարի, խելօք գրքի և մաքուր սպիտակեղէնի հոտ: Բայց այժմ նրա մէջ կար մի տեսակ ճաքուած, ծրմուռած բան, կարծես կեղտոտ զեղնազոյն տխուր մառախուղը Սերգէյ Անդրեիչի կոկորդն էլ էր թափանցել:

— Իսկ մեր երիտասարդը դեռ ևս բարեհաճում է հանգստանալ:

Մօր պատասխանը Պաւելը չլսեց:

— Եւ դպրոցի ճաշու ժամերգութեանը չէ բարեհաճել գնալ:

Պատասխանը կրկին չի լսւում:

— Ե՛հ, ի հարկէ դա հին սովորութիւն է և... շաքունակում է հայրը հեգնելով:

Նախադասութեան վերջաւորութիւնը Պաւելը չը լսեց, որովհետև Սէրգէյ Անդրէիչը շուռ եկաւ. բայց երևի մի ծիծաղաշարժ բան ասաց և Լիլիան բարձրաձայն քրքջաց: Երբ Պաւելի հայրը նրա դէմ մի որ և է գաղտնի դժգոհութիւն էր ունենում, նա հայհոյում էր տղային նրա համար, որ տօներին ուշ է վեր կենում, պատարագին ժամ չի գնում թէև կրօնի վերաբերմամբ ինքն էլ անտարբեր էր բոլորովին և կլինէր մօտ քսան տարի որ եկեղեցի չէր գնացել այն օրուանից, երբ ամուսնացել էր: Դեռ ամառուանից, երբ նրանք ապրում էին ամառանոցում, նա մի բան ունէր Պաւելի դէմ և կարծում էր թէ Պաւելը հասկանում է այդ: Բայց այժմ տխուր կերպով վճռեց:

— Ե՛հ, բան չունիս...

Վերցնելով սեղանից տետրակը, Պաւելը ձևացրեց թէ կարդում է, բայց աչքերը թշնամաբար և գողունի կերպով ուղղուած էին դէպի սեղանատունը, ինչպէս այն մարդու աչքերը, որ սովոր է թագնուել և սպասել յարձակուելու:

— Կանչեցէք Պաւելին, ասաց Սէրգէյ Անդրէիչը:

— Պաւել, Պաւլուշա, կանչեց մայրը:

Պաւելն արագ վեր կացաւ և երևի խիստ ցաւ զգաց. նա կուացաւ, դէմքը ծամածռուեց սաստիկ ցաւից և նրա ձեռները ջղաձգօրէն փորին սեղմուեցին: Կամաց կամաց նա ուղղուեց, ատամները սեղմեց, որից բերանի անկիւնները երկարացան դէպի ծնոտը և դողդոջուն ձեռքերով ուղղեց վերնազգեստը: Յետոյ դէմքը կոյրի երեսի նման սպրդեց և կորցրեց ամեն տրտալայտութիւն և նա դուրս գնաց հաստատուն քայլերով, բայց քայլուածքի մէջ պահպանելով զգացած դաժան ցաւի հետքերը:

— Ի՞նչ էիր շինում, կտրուկ կերպով հարցրեց Սէրգէյ Անդրէիչը. առաւօտները բարևելը նրանց մէջ ընդունուած չէր:

— Կարդում էի, նոյնպէս կարճ կերպով պատասխանեց Պաւելը:

— Ի՞նչ:

— Բոկլը:

— Հէնց է դա է, Բոկլը, ասաց սպառնալից ձևով Սերգէյ Անդրէիչը, պէնսնէի տակից նայելով որդուն:

— Ի՞նչ է որ, վճռապէս և գրգռիչ կերպով պատասխանեց Պաւելը և նայեց ուղիղ հօր աչքերի մէջ: Նա մի քիչ լռեց և յետոյ խորհրդաւոր ձևով նկատեց:

— Ոչինչ:

Այստեղ մէջ ընկաւ Լիլիչկան, խղճալով եղբօրը:

— Պաւել, երեկոյեան տանը կլինես:

Պաւելը լուռ էր:

— Ով չի պատասխանում, երբ հարց են տալիս, նա սովորաբար անկիրթ է կոչւում: Ի՞նչպէս է Ձեր կարծիքը այդ հարցի մասին, Պաւել Սերգէիչ, հարցրեց հայրը:

— Դու ել ախորժակ ունիս Էլի, խառնուեց մայրը, կեր, թէ չէ կողիկները կհօվանան: Ինչ անտանելի եղանակ է, այնքան մութն է, որ պէտք է ճրագ վառել, չգիտեմ ոնց եմ գնալու...

— Կլինեմ... պատասխանեց Պաւելը Լիլիչկին, իսկ Սերգէյ Անդրէիչը ուղղեց պէնսնէն և ասաց:

— Այդ մեղամաղձոտութիւնը, այդ համաշխարհային վիշտը, ես չեմ կարողանում տանել... կանոնաւոր երեխան պէտք է աշխույժ և ուրախ լինի:

— Միշտ հօ չի կարելի ուրախ լինել, պատասխանեց Լիլիչկան, որ միշտ ուրախ էր լինում:

— Ես չեմ պահանջում, որ մարդիկ ականջով ուրախանան... ինչո՞ւ չես ուտում, քեզ եմ հարցնում, Պաւել:

— Չեմ ուզում:

Ինչո՞ւ չես ուզում:

— Ախորժակ չկայ:

Իսկ երէկ երեկոյեան ո՞ւր էիր, թափառում էիր:

— Տանն էի:

Ոնց չէ, տանն էիր:

— Ուր կարող էի լինել, յանդգնաբար հարցրեց

Պաւելը: Սերգէյ Անդրէիչը պատասխանեց թունալից քաղաքավարութիւնով:

Որտեղ կարող եմ իմանալ ես այն բոլոր տեղերը — նա շեշտեց «տեղեր» բառը — ուր բարեհաճում է լինել Պաւել Սերգէիչը: Պաւել Սերգէիչը չափահաս է. Պաւել Սերգէիչի բեխերը շուտով կաճեն, գուցէ Լ. օղի է խմում, ուրտեղից ես կարող եմ իմանալ:

Նախաճաշը անցաւ լուռ և այն ամենը, որի վրայ յուսամուտից լոյս էր ընկնում, թւում էր դեղին և տարօրինակ տիւր: Սերգէյ Անդրէիչը ուշադիր և քննող հայեացքով նայեց Պաւելի երեսին և մտածեց, և աչքերի տակ շրջաններ կան... բայց միթէ այդ ճիշտ է և նա մօտիկ է կանանց, այդպիսի լակոտ:

Այդ սարսափելի և տանջող հարցը, որի մասին մինչև վերջը մտածելու համար Սերգէյ Անդրէիչը ոյժ չունէր, երևան է եկել քիչ ժամանակ առաջ, ամառը, և նա պարզ լիջում է թէ այդ ինչպէս եղաւ և երբէք չի մոռանալ: Փոքրիկ մարագի յետևը, որտեղ խիտ կանաչ խոտ կար և ուր սպիտակ կեչին տարածում էր իր հով և կապոյտ ստուերը, նա պատահաբար տեսաւ մի պատռտուած և տրորուած թերթ թուղթ. այդ թերթիկի մէջ մի առանձին և յուզող բան կար, այդպէս պատռտուում և տրորում են այն թղթերը, որոնք ատելութիւն և բարկութիւն են շարժում, և Սերգէյ Անդրէիչը վերցրեց այդ թուղթը, հարթեցրեց և նայեց: Դա մի նկար էր: Առաջ նա ոչինչ չհասկացաւ, ժպտաց և մտածեց. սա Պաւելի նկարն է, հիանալի է նկարում նա, յետոյ շրջեց թուղթը մի կողքի վրայ և պարզ որոշեց մի սարսափելի ցինիկ և կեղտոտ պատկեր:

— Այս ինչ զգուելի բան է. ասաց նա բարկացած և շարտեց թուղթը: Մի տասն րոպէից յետոյ նա նորից դարձաւ, վերցրեց թուղթը և տարաւ իր առանձնասենեակը, երկար զննեց, աշխատելով վճռել կրճող և տանջող հանելուկը. արգեօք այս Պաւելն է նկարել, թէ մի ուրիշը: Նա չէր կարողանում ենթադրել, որ այդպիսի կեղտոտ և անարգ բանը Պաւելը կարող է նկարած լինել և նրկարելիս էլ իմանար այն բոլոր անառակ և զգուելի բաները, որ նրա մէջ կան: Նկարած գծերի համարձակու-

Թեան մէջ երևում էր փորձուած և անառակացած ձեռք-
որն առանց տատանուելու մօտեցել էր ամենագաղտնի-
մասերին, որոնց մասին չփչացած մարդն ամաչում է-
մտածել անգամ: Այն ջանասիրութեան մէջ, որով նկարն-
ուղղուել է ռետինով և գունաւորուել կարմիր մա-
տիտով, կար անգիտակից և խոր անկման միամտութիւ-
նը: Սերգէյ Անդրեիչը նայում էր և չէր հաւատում,
որ նրա խելօք և զարգացած տղան, Պաւելը, որի բոլոր
մտքերն ինքը գիտէ, կարողանար իւր ձեռքով, ամուր
և մտքուր երիտասարդի արեւից սեւացած ձեռքով, նկա-
րել այդպիսի զգուելի բան և հասկանալ այն բոլորն,
ինչ որ ինքը նկարում է: Բայց որովհետև շատ սարսա-
փելի էր մտածել, որ այդ գրել է Պաւելը, ուստի որո-
շեց, որ այդ մի ուրիշ մարդ է նկարել, բայց թուղթը
թագցրեց: Երբ տեսաւ Պաւլին հեծանիւից ցատկելիս,
ուրախ, առույգ, դեռ ևս լի իր մանեկած դաշտերի
մաքուր հոտով — նա մի անգամ էլ վճռեց, որ այդ Պա-
ւելը չէ արել և ուրախացաւ:

Բայց ուրախութիւնը շուտով անցաւ և կէս ժա-
մից յետոյ Սերգէյ Անդրեիչը նայում էր Պաւլի վրայ և
մտածում. ո՞վ է այս օտար և անծանօթ երիտասարդը,
տարօրինակ բարձր, տարօրինակ նման տղամարդու: Նա
խօսում է կոշտ և առնական ձայնով, ուտում է շատ
և ազահ, հանդարտ ու անկախ կերպով գինի է ածում բա-
ժակը և կատակ է անում Լիլիայի հետ հովանաւորող
ձեռով, նա կոչւում է Պաւել, նրա երեսը Պաւելի երեսն
է, և ծիծաղն էլ Պաւելինին է նման, և երբ նա այժմ
կրծեց հացի վերին չոր կեղևը, կրծեց Պաւելի նման,
բայց նա Պաւելը չէ:

— Քանի տարեկան ես, Պաւել, հարցրեց Սերգէյ
Անդրեիչը: Պաւելը ծիծաղեց:

— Հայրիկ, ես արդէն ծեր եմ, շուտով կլրանայ 18-
տարիս:

— Էհ, դեռ մինչև 18-ը շատ ժամանակ կայ,
ուղղեց մայրը, դեռ գեկտեմբերի 6-ին միայն կլինի 18:

— Իսկ բեխեր դեռ չունիս, ասաց Լիլիան: Եւ բո-
լորն սկսեցին զուարճանալ, որ Պաւելը բեխեր չունի,
իսկ նա ձեւացնում էր, իբր թէ լաց է լինում: Իսկ ճա-

շից յետոյ նա շրթունքներէց բամբակ կպցրեց և ասաց ծերունուն ձայնով:

— Իսկ ո՛ւր է իմ պառաւը:

Եւ ման էր գալիս թուլացածի նման: Եւ դեռ այդտեղ էլ Լիլիան նկատեց, որ Պաւելն այսօր մի տեսակ շատ ուրախ է, որից յետոյ Պաւելը լօնքերը կիտեց, պոկեց բեխերը և գնաց իր սենեակը: Եւ այդ ժամանակուանից Սերգէյ Անդրեիչը որոնում էր իր նախկին սիրելի, լաւ ծանօթ երեխային, հանգիպել էր մի նոր և կախարդական բանի և տանջալից կերպով շուտորել էր:

Մի նոր բան էլ գտաւ նա այդ ժամանակ Պաւլի մէջ այն՝ որ որդին միշտ զանազան տրամադրութիւնների մէջ է ընկնում, մի օր լինում է ուրախ և չարաճճի, կամ թէ ամբողջ ժամերով մռայլւում է, գրգռուած և անտանելի է դառնում և թէև իրան զսպում է, բայց երևում է, որ տանջւում է ինչ որ անյայտ պատճառներից: Շատ ծանր և անհաճելի է տեսնել, որ մօտիկ անձնաւորութիւնդ տխուր է և չիմանալ պատճառը, և հենց դրանից էլ մօտիկ մարդը հեռու և օտար է դառնում: Հենց միայն այն բանից թէ՛ ինչպէս ներս մտաւ Պաւելն, ինչպէս անախորժաչ խմեց թէյը, փշրեց մատներով հացը, իսկ ինքը նայում էր այդ ժամանակ մի այլ կողմ, դէպի հարեան անտառը-հայրն զգում էր նրա վատ տրամադրութիւնն ու վրդովւում: Եւ նա ցանկանում էր, որ Պաւելը նկատի այդ ու հասկանայ թէ ինչպիսի անախորժութիւն է պատճառում նա հօրն իր վատ տրամադրութիւնով, բայց Պաւելը չնկատեց և, վերջացնելով թէյը, դուրս գնաց:

Ո՞ր եւ գնում հարցրեց Սերգէյ Անդրեիչը:

— Անտառը:

— Ելի անտառը, բարկացած նկատեց հայրը:

— Պաւելը թեթեւ կերպով զարմացաւ:

— Ի՞նչ է որ. չէ՞ որ ես ամեն օր անտառն եմ գնում:

Հայրը լռելեայն շուռ էր գալիս, իսկ Պաւելը դուրս էր գնում, և նրա լայն, հանդարտ երերւող թիկունքից երևում էր, որ նա չմտածեց էլ թէ ինչո՞ւ է բարկանում հայրը և բոլորովին մոռացաւ նրա գոյութեան մասին:

Եւ վաղուց էր որ Սերգէյ Անդրեիչն ուզում էր վճռապէս և անկեղծ կերպով խօսել Պաւլի հետ, բայց սարսափելի տանջող էր այդ առաջիկայ խօսակցութիւնը և նա օրէցօր յետաձգում էր: Իսկ քաղաք տեղափոխուելուց յետոյ, Պաւելն առանձնապէս մռայլ և ջղախն դարձաւ, իսկ Սերգէյ Անդրեիչը վախենում էր իրանից, որ չկարողանայ բաւական հանդարտ և ազդու կերպով խօսել: Բայց հենց այդ օրը, երկար և տխուր նախաճաշի ժամանակ, որսշեց խօսել: Կարող է պատահել, որ ուղղակի սիրահարուած լինի, ինչպէս սիրահարուած են լինում բոլոր այդ լակոտներն ու աղջիկները, հանգստացնում էր նա ինքն իրան: Այ, Լիլիան էլ սիրահարուած է մի ինչ որ Աւդէեի վրայ, իսկ ես չեմ էլ յիշում թէ ո՞վ է նա, կարծեմ գիմնագիտ է:

Լիլիա, Աւդէեն այսօր լենելու է՝ այստեղ, հարցրեց Սերգէյ Անդրեիչը ուժգին և շեշտած անտարբերութիւնով:

Լիլիան վախեցած ցնցեց երկար արտականունքները, վայր ձգեց ձեռքից տանձն ու շշնջաց:

— Ախ...

Յետոյ մտաւ սեղանի տակ, տանձը վերցնելու և երբ դուրս եկաւ այդտեղից, ամբողջովին կարմրել էր, և մինչև անգամ ձայնն էլ կարծես կարմիր էր:

— Տիկնովը կլինի, Պօպելովը կլինի... և Աւդէեն էլ նույնպէս կլինի:

Պաւելի սենեակում այժմ առաջուանից մի քիչ լոյս էր և առաստաղի վրայի ծեփած գիւղն այժմ աւելի պարզ էր երևում և նայում էր մութ ու միամիտ ինքնաբաւականութիւնով: Պաւելը բարկացած շուռ եկաւ և գիրքը վերցրեց, բայց շուտով դրեց նրան իր կրծքի վրայ և սկսեց մտածել այն մասին թէ՛ ինչ ասաւ Լիլիչկան: Գիմնագիտակաները գալու են: Այդ նշանակում է, որ գալու է Կատեա Րէյմերը - միշտ լուրջ, միշտ մտախոհ, միշտ անկեղծ Կատեա Րէյմերը: Այդ միտքը նման էր կրակի, որի վրայ ընկաւ նրա սիրտը և հեծկլտալով նա արագ շուռ եկաւ և երեսը բարձի մէջ կոխեց: Յետոյ նույնպէս արագ ընդունելով նախկին դրութիւնը, քամեց աչքերից երկու կաթիլ աղի արցունք և յառուեց ա-

ռաստաղի վրայ, բայց էլ չէր տեսնում ոչ մեծ գիւղացուն մեծ փայտով, և ոչ ահագին սալը: Նա յիշեց ամարանոցը և յուլիսեան մուկ գիշերը:

Խաւար էր այդ գիշերը և աստղերը գողգողում էին երկնքի կապույտ անհունութեան մէջ. և ներքեւից հանգցնում էր նոցա հորիզոնի տակից բարձրացող սև ամպը: Եւ անտառում, ուր պառկած էր Պաւելը, թուփերի ետեւը, այնպէս խաւար էր, որ նա չէր նշմարում նոյն իսկ իր ձեռքը և յաճախ նրան թւում էր թէ՛ նա ինքն էլ գոյութիւն չունի այնտեղ, և կայ միայն լուռ ու խուլ մթութիւն: Եւ հեռու՝ ամէն կողմ տարածւում էր մուկ ու անվերջ աշխարհը և Պաւելը միայնակ և տխուր սրտով զգում էր այդ անհուն ու օտար ահեղութիւնը: Նա պառկել ու սպասում էր թէ երբ նեղ շաւղովը կվերադառնայ Կատեա Բէյմերը Լիլիչկայի և միւս ուրախ ու անհոգ մարդկանց հետ, որոնք ապրում են այդ նրա համար խորթ աշխարհում և որոնք խորթ են Պաւելին: Պաւելը չգնաց նրանց հետ, որովհետև նա սիրում է Կատեա Բէյմերին մաքուր, գեղեցիկ ու տխուր սիրով և Կատեան չգիտէ այդ և չի կարող մասնակցել այդ սիրոյն: Եւ նա ցանկանում էր լինել մենակ ու հեռու Կատեայից, որպէսզի աւելի խոր զգայ նրա հեռաւոր գեղեցկութիւնը և իր ցաւի ու միայնութեան խորութիւնը: Եւ նա պառկած էր թփերի մէջ, գետնի վրայ, խորթ բոլոր մարդկանց և օտար կեանքի համար, որն իր բոլոր գեղեցկութիւնով, երգերով և ուրախութիւնով անցնում էր նրա մօտից, անցնում էր այդ յուլիսեան մուկ գիշերին:

Նա երկար պառկեց և խաւարն աւելի թանձրանում ու մթանում էր, երբ առաջեւից հեռւում լսուեցին ձայներ, ծիծաղ, ճիւղերի ճայթուն օտքերի տակ և պարզուեց, որ գալիս է շատ ուրախ ու երիտասարդ մի հասարակութիւն: Եւ այդ բոլորն առաջ էր շարժւում խուռն ուրախ աղմուկներով և բոլորովին մօտեցաւ իրան:

Ախ, Աստուած իմ, ասում էր Կատեա Բէյմերը— թանձր ու հնչիւն կօնտրալտօյով, այստեղ կարելի է գլուխ կոտրել մթութիւնից: Տենով, լուսաւորեցէք:

Մթութեան միջից ծվվաց տարօրինակ և ծիծաղելի մի կիսլանջի ձայն:

— Լուցկիս կորցրել եմ, Կատերինա Էդուարդովնա: Ծիծաղի միջից լսուեց մի ուրիշ ձայն, երիտասարդ և զսպած թաւ: Թոյլ տուէք, Կատերինա Էդուարդովնա, ես կ'ուսաւորեմ:

Կատեա Րէյմերը պատասխանեց և նրա ձայնը լուրջ ու փոխուած էր:

Խնդրեմ, Նիկօլայ Պետրովիչ:

Լուցկին փայլեց և մի վայրկեան վառուեց պայծառ սպիտակ լուսով բաժանելով խաւարից միմիայն իրան բռնող ձեռքը, որը կարծես օդում լինէր կախուած: Յետոյ աւելի ևս մթնեց, և բոլորն էլ ծիծաղելով ու կատակելով առաջ շարժուեցին:

Տուէք ձեր ձեռքը, Կատերինա Էդուարդովնա. հնչեց նոյն երիտասարդ և զսպուած թաւ ձայնը: Բոպէակսն լռութիւն էր, մինչև Կատեա Րէյմերը կտար իր ձեռքը և նորից լսուեցին տղամարդու հաստատ քայլեր և նրա կողքին հագուստի համեստ խշխշոց:

Եւ նոյն ձայնը կամաց և քնքշաբար հարցրեց.

Ինչո՞ւ այդպէս տխուր էք, Կատերինա Էդուարդովնա:

Պատասխանը Պաւելը չլսեց. գնացողները դարձան դէպի նա թիկունքով, ձայները յանկարծ աւելի խլացան, նորից բռնկուեցին մարող խարոյկի բոցի նման: Եւ երբ թուաց թէ այլ ևս ոչինչ չկայ բացի խուլ խաւարից և լռութիւնից, անսպասելի պարզութեամբ հնչեց կանացի ծիծաղը և բարձր տենօրը երգեց լայն ու բաց:

Ազատ լուսաւոր և սիրալիր:

Ցնծում է իմ հոգին:

Կեցցէ Մարիա Պետրովնան:

Եւ... ձեռքերը... և... ոտքերը:

Նրա բառը հնչեց բարձր և ուրախ, և ծանր խաւարը կարծես հնչեց գնացողներին: Տիրեց մեռելալին լռութիւն և ամայութիւն, որպէս երկրից հազար վերստ բարձր եղած դատարկ տարածութեան մէջ: Կեանքն անցաւ նրա մօտից բոլոր ուրախութիւններով, երգերով:

և գեղեցկութիւնով, անցաւ կեանքը յուրիսեան այդ մութ գիշերին:

Պաւելը բարձրացաւ թփերի ետեւից և շշնջաց:

Ինչո՞ւ այդքա՞ն տխուր էք, Կատերինա Եգուարդովնա, և մեղմ արցունքները լցունցին նորա աչքերը: Ինչո՞ւ այդքա՞ն տխուր էք, Կատերինա Եգուարդովնա, կրկնեց նա և աննպատակ առաջ անցաւ գիշերուայ խուչ խաւարի մէջ:

Մի անգամ նա դիպաւ ծառին և զարմանալով կանգ առաւ: Յետոյ զրկեց անհարթ բունը, ընկերոջ պէս կայքեց երեսը և սառւց մեղմ լուսահատութեան մէջ, որին չէ տրուած ոչ արցունք և ոչ կատաղի ճիչ: Յետոյ կամաց լետ քաշուեց իրան ապաստանող ծառից և շարունակեց առաջ գնալ:

Ինչո՞ւ դուք այդքա՞ն տխուր էք, Կատերինա Եգուարդովնա, կրկնում էր նա, որպէս մի սրտածմլիկ երգ, որպէս լուսահատութեան մեղմ աղօթք, և նրա ամբողջ հոգին ալէկոծւում և արտասւում էր այդ ձայների մէջ: Ահեղ աղջամուղջը պատում էր նրան և լի մեծ սիրով նա աղօթում էր մի լուսաւոր բանի համար, որին ինքն էլ չէր ճանաչում, դրա համար էլ նրա աղօթքն այնքան ջերմ էր:

Անտառն այլ ևս հանգիստ ու լուռ չէր. հոգմի շունչն ալէկոծում է օդը և զսպուած կերպով ճաթճաթեցին կատարները և չոր ժպտի պէս անցաւ տերեւների վրայից քամին: Եւ երբ Պաւելը հասաւ անտառի ծայրը, քամին քիչ մնաց թռցնէր նրա գլխարկը և հուժկու կերպով փչեց նրա երեսին ցուրտը, թարմութիւնը և հաճարի հոտը:

Վեհ և ահռելի էր բնութիւնը: Ետեւից սև խուչ և հառաչող զանգուածի պէս բարձրանում էր անտառը, իսկ առջևից խաւարի նման ծանր ու սև զանազան ձևեր ընդունելով, շարժւում էին ամպերը: Եւ նրա ներքեւում փռուած էր հաճարի դաշտը, որը բոլորովին սպիտակ էր. և որովհետև նա մթութեան մէջ սպիտակ էր, քանի որ ոչ մի տեղից լոյս չէր ընկնում, ուստի ծնւում էր մի տեսակ անըմբռնելի միստիքական երկիւղ, իսկ երբ բոցավառւում էր կայծակը և ամպերը

նկարում էին բարակ ու ալեկոծուած ահագին ստուերներով, դաշտի մի ծալրից մինչև միւսը տարածուած էր լայն ոսկէփայլ ու կարմիր կրակը և հասկերը կորագլուխ վազում էին, որպէս վախեցած հօտ-վազում էին այդ յուլիսեան մութ գիշերին:

Պաւելը բարձրացաւ հողապատնէշի վրայ, տարածեց ձեռքերը և կարծես թէ գէպի իւր կուրծքն էր կոչում և՛ քամին և՛ մութ ամպը և՛ ամբողջ երկինքը, որ այնքան գեղեցիկ էր իր հրեղէն բարկութեան ժամանակ: Եւ քամին շոյում էր նրա երեսը, կարծես թէ շօշափում էր նրան, և սուլելով ներս էր խցկում դիւրաթեք տերևների խորքը, իսկ ամպերը բռնկւում էին ու որոտում և հասկերը վախենում էին ցած խոնարհուելով: — Դէ, եկ, եկ, բղաւում էր Պաւելը, իսկ քամին թռցնելով այդ խօսքերը կատաղի կերպով ներս էր խցկում նրանց կրկին նրա կոկորդը. և ամպերի որոտումի մէջ չէին լսում այդ աղմկայւոյզ և աղօթալից խօսքերը, որոնցով փոքրիկ մարդը դիմում էր մեծ անյայտութեանը:

Այս պատահել է ամառը, յուլիսեան մութ գիշերին:

Պաւելը նայեց առաստաղին, ժպտաց գորովալից և հպարտ ժպիտով և աչքերում արտասուք երևաց: «Ինչպէս լալկան եմ դառել ես», շնչաց նա և գլուխը շարժելով և միամտաբար, երեխայի նման մատներով սրբեց աչքերը: Յուսադրուած նա շուռ եկաւ գէպի պատուհանները, բայց այնտեղից նայում էր քաղաքի տխուր և մռայլ կեղտոտ մառախուղը և զրանից ամեն ինչ դեղնել էին, առաստաղը, պատերն ու տրորուած բարձր: Եւ զրանից վախեցած անցեալի մաքուր մտապատկերները ալեկոծուեցին, սպրդնեցին և թափուեցան մի ինչ որ մութ հորի մէջ, երերուելով և հեծկլտալով:

Ինչո՞ւ դուք այդպէս տխուր էք, հարցրեց Պաւելը, նրա հարցը նման էր իրան խնայելու համար արուած երգման, բայց այդ աղաչանքն անզօր էր նոր, դեռ ևս աղօտ, բայց արդէն լաւ ծանօթ և սարսափելի մտապատկերների առաջ. ինչպէս հոտած մառախուղը նետուած ճահճի վրայից, սրանք էլ այնպէս էին

բարձրանում այդ սև հորից, և արթնացած լիշողութիւնը տիրապէս նոր ու նոր մտապատկերներ էր վերարտադրում:

— Ձեմ ուզում, չեմ ուզում, շշնջում էր Պաւելը, թաւալգլոր գալիս ու կծկւում ցաւից:

Նորից տեսաւ նա ամարանոցը, բայց այժմ ցերեկ է, տարօրինակ, վատ և սարսափելի: Շոգ էր և արևը լուսաւորում էր, և որևէ տեղից այրուած բանի վրէժովեցուցիչ հոտ էր փչում, իսկ նա թագնւում էր մօտիկ թփերի մէջ և ամբողջ մարմնով դողալով նայում էր հեռադիտակով թէ ինչպէս են կանայք լողանում. և նա տեսաւ նրանց մարմնի վրայի մութ վարդագոյն բծերը. կապուտ երկինքը նրան կարմիր էր թւում և տեսաւ իրան սպրդնած դողդողացող ձեռքերով և հօդի մէջ կեղտոտուած ծնկներով: Յետոյ տեսաւ քարեայ քաղաքը և նորից տեսաւ անտարբեր, յոգնած, անպատկառ և սառն աչքերով կանանց: Նրանց դալկացած և ներկած երեսների շարքը գնում հասնում էր անցեալի խորքը. և նրանց մէջ փայլուն էին բեխաւոր տղամարդկանց գէմքեր, գարեջրի շիշեր, կիսախում բաժակներ, մի տեսակ ածխահոտի մէջ լուսաւորուած ստուերներ պարելով շրջան էին կազմում և անարգաբար հնչում էր գաշնամուրը, դուրս վիժելով պօլկայի տխուր և ձանձրալի ձայներ:

Ձեմ ուզում, մեղմ բայց արդէն տնձնատուր լինելով շշնջաց Պաւելը: Իսկ լիշողութիւնները խրւում էին նրա հոգու մէջ, ինչպէս սուր դանակը կենդանի մսի մէջ և բոլորը կանայք էին. նրանց հոգուց զուրկ մարմինը, զգուելի օրպէս տան յետի բակերի կաշող ցեխը և տարօրինակ կախարդիչ իրանց չճածկուող կեղտի և մատչելիութեան մէջ և նրանք էին ամեն տեղ. նրանք կային և ցինիքական խօսակցութիւնների մէջ, որոնք կրճող ու մաշող են օրպէս արջասպը, և՛ անմիտ անեկդոտների մէջ, որ նա լսել էր ուրիշներից և ինքը վարպետօրէն պատմել էր ուրիշներին, նրանք կային և այն նկարների մէջ, որ ինքը նկարում և ծիծաղելով ցոյց էր տալիս ընկերներին, նրանք կային և միայնակ

մտածած մտքերի և երազների մէջ, որոնք որպէս մղ-
ձաւանջ ծանր ու ձգողական էին:

Եւ որպէս կենդանի, որպէս այն՝ որը երբէք մո-
ռանալ չի կարելի, կանգնեց նրա առաջ գիշերը, ած-
խահոտով լի գիշերը: Հենց այդ միւսնայն գիշերը, եր-
կու տարի առաջ, նա տուեց իր մաքուր մարմինն ու
իր առաջին մաքուր համբույրներն անառակ և անամօթ
կնոջը. նրան կոչում էին Լուիզա, նա հագնուած էր
հուսարական տարազով և անդադար գանգատում էր
թէ ազդրները կոտրուում եմ:

Պաւելը համարեա չի լիշում թէ ինչպէս ինքը
եղել է նրա հետ, բայց լաւ լիշում է միայն իւր տու-
նը, ուր նա դարձել էր ուշ, լուսաբացից քիչ առաջ:
Տունը մութ էր և լուռ, սեղանատանը նրա համար
պատրաստուած էր ընթրիք և հաստ կողիկը ծածկուել
էր սառած ճարպի սպիտակ շերտով: Նրա սիրտը խառ-
նում էր՝ դարեջրից և տանջում նրան և երբ նա պառ-
կեց, ծեփաշէն առաստաղը ազօտ լուսաւորուած մոմից
օրօրուեց, շուռ եկաւ և կորաւ աչքերից: Նա մի քա-
նի՝ անգամ դուրս գնաց, տատանուելով, աշխատելով
աղմուկ չբարձրացնել, կաշեւով սթոռներին և յատակն
անսովոր բոբիկ ոտների տակ սաստիկ ցուրտ ու սահուն
էր. և այդ անսովոր ցրտից աւելի պարզում էր, որ
վաղուց արդէն գիշեր է և բոլորը հանգիստ քնած են,
իսկ միայն նա է մանգալիս ու տանջւում ցաւից, որն
օտար էր այդ մաքուր և լաւ տան համար:

Պաւելն ատելութիւնով աչքի անցրեց իր սենեակն
և ատելի ծեփաշէն առաստաղն և հնազանդուելով հե-
ղեղուած լիշողութիւններին, անձնատուր եղաւ նրանց
սարսափելի տիրապետութեան: Նա լիջեց գեղեցիկ և
ինքնավստահ Պետրովին, որ բոլորովին հանգիստ կեր-
պով և առանց կրքի խօսում էր ծախու կանանց մա-
սին և սովորցնում էր ընկերներին թէ ես երբէք ինձ
թոյլ չեմ տալ համբուրել ծախու կանանց: Համբուրել
կարելի է միայն նրան, որին սիրում և յարգում ես և
ոչ այդ անպէտք արարածներին:

— Իսկ եթէ նա քեզ համբուրում է, հարցրեց
Պաւելը:

—Թող անի... Ես շուռ կգամ:

Պալեւը դուր ժպտաց, նա չէր կարող վարուել այնպէս, ինչպէս Պետրովը. և համբուրում էր այդ կանանց, նրա շրթունքները դիպչում էին նրանց սառած մարմինն, և մի անգամ, սարսափելի է լիշել, նա տարօրինակ կոչ անելով ինքն իրան համբուրեց այդ թորչոմած ձեռքը, որից փչում էր անուշահոտ իւղերի և գարեջրի հոտ, նա համբուրում էր այնպէս, որ կարծես մահուան պատժի էր ենթարկում ինքն իրան, նա համբուրում էր՝ կարծելով թէ նրա շրթունքները կարող են հրաշք գործել և այդ ծախու կնոջը դարձնել մաքուր և գեղեցիկ, արժանի ամենամեծ սիրոյ, որի ծարաւով այրւում էր նրա սիրտը. իսկ նա ասել էր.

—Ինչ տեսակ քծնող էք դուք, զարմանալի քծնող:

Եւ այդ կնոջից նա հիւանդացաւ: Հիւանդացաւ ամօթաբեր և կեղտոտ հիւանդութիւնով, որի մասին մարդիկ խօսում են ծածուկ, հեգնական շշուկով, ծածկուելով փակ դռների յետեւ, հիւանդութիւն, որի մասին չի կարելի մտածել առանց սարսափի և զգուանքի դէպի իւր անձը:

Պալեւը վեր թռաւ անկողնից և մօտեցաւ սեղանին: Այնտեղ նա տեղափոխում էր գրքերը, տետրակները, բաց էր անում նրանց, նորից փակում և նրա ձեռքերը դողում էին: Իսկ աչքերը թեք, լարուած նայում էին սեղանի այն տեղին, ուր փակած ու վերեւից էլ խնամքով թղթով փաթաթած էին բժշկուելու պարագաները:

Եթէ ես ատրճանակ ունենայի, այս բոլորէս ինձ գնդակահար կանէի: Մ. յ. հէնց այստեղ... մտածեց նա և մատը դրեց ձախ կոխքին, այնտեղ ուր խփում էր սիրտը:

Եւ կենդրոնացած առաջ նայելով, մտածելով թէ ընկերներից ո՞րի մօտ կարելի է գէնք գտնել, նա հասաւ տորոքուած անկողնին և պառկեց: Յետոյ նա մտածմունքի մէջ ընկաւ, թէ կարո՞ղ է արդեօք նա ուղիղ արտին խփել և բաց անելով վերնազգեստը ու շապիկը սկսեց հետաքրքիր կերպով զննել մատաղ և դեռ ևս չամրապնդուած կուրծքը:

— Պաւել, բաց արա, լսեց նա դռան ետեւից Լիլիչկայի ձայնը:

Վախեցած ցնցուելով— Ինչպէս նա վախենում է այժմ ամէն մի անսպասելի ձայնից ու աղմուկից— Պաւելն արագ կարգի բերաւ իրան և ակամայից բացեց դռան փակը:

— Ի՞նչ ես ուզում, մոռալուած հարցրեց նա:

— Ոչինչ, ուզում եմ համբուրել քեզ: Ի՞նչու դու միշտ փակուում ես սենեակումդ, վախենում ես, որ քեզ կգողանան:

Եւ նա համբուրեց նրա այտը կարմրած ականջի մօտ:

— Զեռք սի տալ ինձ... Հեռացիր... և ուսերը շարժելով կամաց աւելացրեց. ես կեղտոտ եմ...

Լիլիչկան ծիծաղեց և ականջի ետեւը խոտուտ տալով ասաց.

— Դու մաքուր ես, Պաւլիկ ջան, լիշում ես թէ ինչպէս մենք երկսով միասին վաննալուծ լողանում էինք: Դու խոճկորի պէս սպիտակ էիր, այնպէս մաքուր, մաքուր...

— Հեռացիր, Լիլիչկա, խնդրում եմ, ի սէր Աստուծոյ...

— Չեմ հեռանալ, մինչև դու չորախանաս: Ականջիդ մօտ փոքրիկ պզուկ էայլ, ես նոր տեսայլ, թող համբուլեմ:

— Հեռացիր, Լիլիա, ինձ մի դիպչիլ, քեզ եմ ասում, խուլ ձայնով ասաց Պաւելը, երեսը բարձի մէջ թագցնելով: Ես կեղտոտ եմ, կեղտոտ...

Ծանր արտասանեց նա այդ տանջող բառը և ամբողջովին ոտից գլուխ ցնցուեց ըոպէսպէս պալթող և խուլ ու ղսպուած հեծկլտանքից:

— Ի՞նչ պատահեց քեզ Պաւլիկ ջան, հոգիս, վախեցաւ Լիլիչկան:

Ուզում ես կանչեմ հայրիկին:

Պաւելը խուլ բայց հանգիստ կերպով պատասխանեց. չէ, հարկաւոր չէ, ոչինչ չկայ, գլուխս մի քիչ ցաւում է:

Լիլիչկան անվստահ և քնքոյշ կերպով շոյում էր

եղբօր խուզած և կոր ծոծրակը ու մտախոհ նայում վրան. յետոյ ասաց անտարբեր ձևով:

— Իսկ երէկ քո մասին Կատեա Րէյմերը հարցրեց:

Մի քիչ լսելուց յետոյ. Պաւելը առանց շուռ գալու հարցրեց.

— Ի՞նչ հարցրեց:

Հենց այնպէս, ընդհանրապէս. ինչպէս ես ապրում, ինչ ես շինում, ինչու երբէք նրանց մօտ չես գնում, չէ՞ որ նրանք քեզ հրաւիրել են:

Նա շատ պէտքն է...

Ձէ, Պաւլիկ ջան, մի ասիլ, դու նրան չես ճանաչում.—

Նա շատ խելացի և զարգացած է և քեզանով հետաքրքրում է: Դու կարծում ես թէ նա միայն պարերն է սիրում, իսկ նա շատ է կարգում և ընթերցասէրների շրջան է ուզում կազմել. նա միշտ կրկնում է ինձ. ինչ խելօք է քո եղբայրը:

— Նա կոտորտուղ է... և անպիտան:

Լիլիչկան բորբոքուեց, հրեց Պաւելին և վեր կացաւ.

Դու ինքդ ես անպիտանը, եթէ այդպէս ես ասում:

— Անպիտան, այո՛, դրանից ինչ, գրգռիչ ձևով ասաց Պաւելը չար ու փայլող աչքերով նայելով քրոջ վրայ:

Այն, որ չհամարձակուես այդպէս խօսել, չհամարձակուես, բղաւեց Լիլիչկան, բոլորովին կարմրած և նոյնպէս չար ու փայլող աչքերով:

— Ախր չէ՞ որ ես անպիտան եմ, պնդում էր Պաւելը:

Կոպիտ, անտանելի, բոլորի կեանքը թունաւորում ես... եսամոլ: Իսկ նա, քո այդ Կատեան, անպիտան է. և դուք բոլորդ անպիտան, ցանցառ էք:

Լիլիչկայի աչքերում արտասուք փայլեց, բռնելով դրան փականքից, նա զսպեց ձայնի դողոցն ու ասաց.

Ես խղճում էի քեզ, դրա համար եկայ, իսկ դու արժանի չես դրան, այսուհետեւ էլ չեմ գալ քեզ մօտ, լսում ես, Պաւել:

Կոր ծոծրակն տնշարժ մնաց: Լիլեան բարկացած գլխով արեց ու դուրս գնաց: Արտայայտելով դէմքի

վրայ բուռն արհամարհանք, կարծես դռնից դուրս գնաց մի անմաքուր էակ, Պաւելը խնամքով զգեց փակիչը և անց ու դարձ արաւ սենեակում: Նա իրան աւելի թեթեւ էր զգում, որ հայհոյեց Կատեային էլ, Լիլիչկային էլ և ասաց որ նրանք բոլորն անպիտան ու ցանցառ են: Եւ զգոյշ ման գալով սենեակում նա սկսեց մտածել այն մասին, թէ ինչպէս բւոյր կանայք վատ եսական ու սահմանափակ էակներ են:

Այ, օրինակ Լիլիան. նա չկարողացաւ հասկանալ, որ եղբայրը դժբաղդ է և դրա համար էլ այնպէս էր խօսում և հայհոյեց ինչպէս չարչի կին: Նա սիրահարուած է Աւդէւի վրան, իսկ նախանցեալ օրը նրա մօտ էր Պետրովը, և նա հայհոյեց աղախնին, յետոյ մօրը որ չեն կարողացել գտնել նրա կարմիր ժապուէներ: Եւ Կատեա Բէմերն էլ այդպէս է, նա մտախոհ է, լուրջ է, հետաքրքրւում է նրանով, Պաւելով և ասում է որ Պաւելը խելօք է, իսկ եթէ գայ նրանց մօտ նոյն Պետրովը նրա համար նա կկապի կապոյտ ժապուէներ, քանքուռի հայելու առաջ, և կգեղեցկացնի երեսը: Եւ այդ բոլորը Պետրովի համար. իսկ Պետրովը մի ինքնավստահ, դատարկապորտ և բուլթ մարդ է. դա ամբողջ գիմնագիտնին յայտնի է: Կատեան մաքուր է և միայն գլխի է ընկնում, բայց իրան թոյլ չի տալիս մտածել այն մասին, որ գոյութիւն ունին անառակ կանայք և հիւանդութիւններ, սարսափելի և խայտառակ հիւանդութիւններ, որոնցից մարդ անբախտ ու զգուելի է դառնում, և անձնասպանութիւն է գործում դեռ երիտասարդ ու լաւ, իսկ ինքն այս ամառ հագնում էր կուրծքը բաց զգեստ և երբ ման էր գալիս թեւանցուկ, այն ժամանակ բոլորովին կաշում էր, կարող է պատահել որ նա արդէն համբուրուել է մէկի հետ... Պաւելը սեղմեց բռունցքներն ու աւտամների միջից շնչաց:

Ո՛րպիսի նողկանք:

Հաւանական է որ համբուրուել է. Պաւելը նրա վրայ նայել անգամ չի համարձակւում, իսկ նա համբուրուել է և երեւի Պետրովի հետ. նա ինքնավստահ և լիբր է: Իսկ յետոյ երբեքից նա կտայ Պետրովին և իր մարմինը և նրա հետ կվարուեն նոյնպէս, ինչպէս ծախու

Վանանց հետ: Ի՞նչ զգուելի բան, քնչպիսի ստոր կեանք, որի մէջ ոչ մի լուսաւոր բան չկայ, որին կարողանար գիմել տխրութիւնից ու վշտից, մթագնած հայեացքը: Ո՞վ գիտէ, կարող է պատահել, որ հէնց այժմ կատեան ունի... սիրեկան:

Ե՛հ, չի կարող լինել, բղաւեց Պաւելը: Իսկ մի ուրիշը նրա ներսից հանդարտ և չարախնդաց կերպով շտրունակեց և նրա խօսքերը սարսափելի էին:

Այո՛, կայ մի որևէ կառապան կամ սպասաւոր: Կսն յայտնի դէպքեր, երբ այդպիսի մաքուր աղջիկներն ունեցել են սիրեկան սպասաւորներ և ոչ ոք չի իմացել այդ և համարել են նրանց մաքուր: Իսկ նրանք գիշերը վազում էին տեսակցութեան, բոբիկ ոտներով, սառը յատակի վրայ: Յետոյ մարդու էին գնում և խաբում: Այդ պատահում է. ինքը կարգացել է: Բէյմերները ունին մի սպասաւոր. սև և գեղեցիկ տղայ...

Պաւելը յանկարծ շուռ է գալիս ու սկսում դէպի հակառակ կողմը քայլել:

Կում Պետրովը... դուրս է եկել նրա մօտ տեսակցութեան, իսկ Պետրովընա լիբր է ու համարձակ, ասում է նրան, այստեղ ցուրտ է. գնանք մի որևէ տաք տեղ:

Եւ նա գնացել է:

Իրանից յետոյ Պաւելը մտածել չի կարողանում, նա կանգնած է լուսամուտի մօտ և կարծես թէ ճըգմւում է դեղին ու անտանելի մառախուղից, որը տըխուր ու տիրաբար ներս է սողում սենեակը որպէս անձև շեղնափոր մի սողուն: Չարութիւնն ու լուսահատութիւնը խեղտում են Պաւելին, բայց և այնպէս, նա իրան աւելի թեթև է զգում, որ մենակ ինքը չէ փչացած, այլ բոլորը, ամբողջ աշխարհը և նրա հիւանդութիւնը այնքան սարսափելի ու ամօթալի չի թւում: Այդ ոչինչ, մտածում է նա, Պետրովը երկու անգամ է հիւանդ եղել, Սամոյլովը մինչև իսկ երեք անգամ, Շմիթը, Պոմերանցեւը արդէն բժշկուել են, ես էլ կբժշկուեմ:

Կլինեմ այնպէս, ինչպէս նրանք են, և ամեն բան լաւ կլինի, վճռեց նա:

Պաւելը փորձեց զրան փակը, մօտեցաւ սեղանին

և բռնեց գզրոցի կոթից, բայց այստեղ նրա երևակայութեան առաջ եկան բոլոր այն խոր թաքցրած գործիքները, սրուակները մութ հեղուկով, զգուելի և դեղին թղթէ նշաններով և այն ըոպէս՝ երբ ամօթից կարմրած, նա գնեց նրանց դեղատանը. իսկ դեղագործը երեսը միշտ շուռ էր տալիս նրանից կարծես թէ նա էլ էր ամաչում. և ինչպէս նա գնաց բժշկի մօտ, որը բարեկիրթ և անսովոր մաքուր երեսով մի մարդ էր, այնպէս որ տարօրինակ էր թւում որ այդպիսի մաքուր մարդը ստիպուած է միշտ գործ ունենալ կեղտոտ և զգուելի հիւանդութիւնների հետ. և Պաւելի պարզած ձեռքը թուլացած ընկաւ և նա մտածեց.

Թող... ես չեմ բժշկուելու: Աւելի լաւ է որ ես մեռնեմ... նա պառկեց և նրա առաջ կանգնած էին դեղին նշաններով սրուակները և նրանցից հասկանալի դառան, որ այն բոլոր վատութիւնները որ մտածել էր հատեալ Բէյմերի մասին, կեղտոտ և ստոր սուտ էր, ինչպէս զգուելի ու կեղտոտ է և իր հիւանդութիւնը: Ամաչում, սարսափում էր նա, թէ ինչպէս կարողացաւ այդպէս մտածել այն աղջկայ մասին, որին սիրում է և որի առաջ ծունկ չոքել անգամ նա արժանի չէ, թէ ինչպէս կարողացաւ մտածել և ուրախանալ իր կեղտոտ մտքերով և այդ մտքերը ճիշտ համարել, և նրանց կեղտից քաղել իր տարօրինակ ու կեղտոտ հպարտութիւնը, և նա սարսափեց ինքն իրանից:

Թարգմ. Սարգ. Ման.

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ՅԻՉՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Ե.

Հայոց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, նորա արձանագրութիւնները: — Երկու գրչագիր աւետարան, Կոմսուհի Լուսու Մելքոյի նուէրը, Երկսեւ գպրոցները, Սուրբ պատերազմի հետեանք, Հրաժեշտ Կարսին:

Կարսի միջնաբերդի և պարսպապատերի զննողութեան յոգնածութիւնից երկու օր անցած՝ մտաւ սենեակս Մարտիրոս Էֆէնտին և առաջարկեց այցելել նաև Հայոց եկեղեցին, աւելացնելով, որ եթէ ինքն անձամբ չուղեկցէ ինձ, ես ծանապարհը գտնել չեմ կարող: Հնազանդուեցի:

Երեք Նեղ ծանապարհ էին տանում դէպի Հայոց եկեղեցին, որ կանգնած է միջնաբերդի արևմտեան բարձր լանջի վերայ: Մենք ընտրեցինք այն Նեղ, ծուռ, տների մէջ խեղդուած ծանապարհը, որ անտաշ բարէ աստիճաններով գետափից բարձրանում է մինչև եկեղեցին: Սորա բակը փոքր է և սեղմուած զանազան եկեղեցապատկան շինութիւններով: Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին մեծ չէ, բարաշէն է և կառուցած է, յայտնի չէ, երբ: Սակայն նա նախկին հիմքի վերայ վերանորոգուած է 1864 թուին, որի մասին կայ աւագ բեմի հարաւային ծակատում սպիտակ մարմարիոն բարի վերայ հետեւեալ արձանագրութիւնը: «Հնորհիւ և ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաւ «ի հիմանց անուն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս ամի Տեառն «1864 և Հայոց ՌՅԺԳ (1313) արդեամբք ժողովրդոց քաղաքին Կարսայ, վերակացութեամբ զազալ Պօղոսի Մելքունեան, «Յովհաննիսի Մարտոեան: Զօրաբաբել րահանայ Ղուանճեանց «գրեցի»:

Հարաւային դրան վերին ծակատում, արտաբուստ, կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը: «Ի ՌՅԺԳ (1313) թվին նորո-

¹⁾ Տես «Լումայ» № 4.

«գեցի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս քարամբք ննջեցելոց» «գերեզմանատան: Գրիչ քահանայ Օհանէս Սահառունեանց «Յակոբեան Վարսցի»: Ուրեմն արձանագրութիւնը յայտնում է որ Վարսի աստուածապաշտ հայ ժողովուրդն եկեղեցին վերանորոգելու համար գրկել է իւր ննջեցեալներին նորանց տապանաքարերից:

Եկեղեցին փոքր է, օրօրոցաձև տանիքով և փայտաշէն առաստաղով: Ներսն աղօտ, ըստորում պատուհաններ կան միայն հարաւային պատում այն էլ իմ ժամանակ թղթածածկ: Վանանց վերնատունը փակուած էր առաջից տախտակապատով, որոյ մէջ կային բազմաթիւ մանր ծակոտիկներ, որոնց միջոցներով կանայք հարկադրուած էին քառորդ աչքով նայել պատարագի արարողութեան վերայ ու խիստ լարել լսողութիւնը: Վերնատան մուտքը հարաւային դռնիցն էր, որ կապ չուներ եկեղեցու ներսի հետ:

Ուրեմն, կանանց թէ առաջնափակ ծակոտիկներով վերնատունը, թէ սորա առանձին մուտքը յիշեցնում է մահմեդական մէջիդներէ վերնատան ձևը: Աւագ բեմի հարաւային կողմի առաստաղում, իմ ժամանակ, երևում էր լայն բացուածք: Այդ յառաջացել էր ոռւսների թնդանօթի ոռւմբից, որ 1877 թուի հոկտեմբերի 18-ին, գիշերն, առաստաղը ծակել ընկել էր եկեղեցու մէջ, ուր պայթելով պատառոտել էր պատկերներն և այլ իրեղէնները:

Եկեղեցու հարաւային պատի մօտ, դուրսը, երևում էին մի քանի շիրիմներ, որոնց թուում աչքի էր ընկնում ոռւսերէն գրած տապանաքար: Դորա տակն ամփոփած էր գեներալ Լազարևի եղբոր որդու երիտասարդ սպայ Լազարևի մարմինն, որ սպանուած էր Նոյեմբերին Վարսը յարձակմամբ վերցնելու ժամանակ:

Այդ տեղ գրած էին նաև քարէ երեք աւազաններ: Եթէ եկեղեցին իւր մօտ չունի աղբիւր, Թիւրքիայի սովորութեամբ պէտք է ունենայ գոնէ աւազաններ, որոնց ջրով ժողովուրդը կարողանայ յագեցնել իւր ծարաւը: Աւազաններից մինի վերայ կարգացի սոյն արձանագրութիւնը: «Յիշատակ է սա մուսլուղօ «Տէր Թորոսին, որդի Տէր Ղուկասին, թոռն Տէր Օվանէսին. «թուին ՌՄԳ. (1203)»: Ուրեմն այս աւազանները (մուսլուղները) իմ այցելութեան ժամանակ լրացրել էին իւրեանց 124 տարին:

Սուրբ Աստուածաձին եկեղեցու նշանաւոր հնութիւններն են երկու աւետարան, որ ես անձամբ տեսայ: Մինը գրուած է հայկական 747 և միւսը 1048 (129—1599) թուականներին, որ ունին երկար յիշատակարաններ: Առաջինն արտագրուած է Յովսեան քահանայի ձեռքով Տուրուբերան գաւառի Բէրդակ գիւղում, թաթարաց Ղազան խան և Ջաքարիա հայոց հայրապետի օրով: Ապա 1239 հայոց թուականին նա անցնում է Կաղզուան գաւառի Ջոմուշլու գիւղի Տէր Մելիքսէթի ձեռքը:

Միւս աւետարանի յիշատակարանը յայտարարում է, թէ աւարտեցաւ ոսկէտուփ սուրբ աւետարանս ի քաղաքիս Թէոս «դոպոլիս, որ կոչի Արցրում ի թուին մերում ՌԽԸ. ձեռամբ Խաչատուր քահանայի Հիկանցւոյ, որ բազում աշխատանք և պանդիտացեալ կենօք զարդարեցի զսուրբ աւետարանս ոսկով և շաջվարդով և այլ երազ երազ գունով ի խնդրոյ աստուծաւսէր քրիստոնէին պարոն Խաչատուրին, և այլն:

Արդարեւ, աւետարանը զարդարուած է գոյնզգոյն նկարներով, որի նմանը մի աւետարան 1507 փրկչական թուից գրուած պահուում է Պարալադեպի սուրբ Խաչ վանքում:

— Էֆէնզմ, գիմեց ինձ Մարտիրոս Էֆէնզին, կարգացած չէ՞ք արդեօք Մշակ լրագրի այս 1878 թուի Յուլիս 5 № 111 մէջ նկարագրուած «ոսկէպատ թանկագին» աւետարանի մասին, որ այս եկեղեցուն նուիրել է կոմս Լորիս Մելիքովի կինը ի յիշատակ իւր ամուսնու յաջողութեամբ և անփորձութեամբ պատերազմից դուրս գալու:

Ճշմարիտ է, կոմս Լորիս Մելիքեանի ամուսինն այն (1878) տարին Կարսի եկեղեցուն նուիրել է մի աւետարան, տօնացոյցի հետ կից, տպագրուած Պետերբուրգում 1786 թուի Փետրուարի 5-ին, Ղուկաս կաթողիկոսի օրով, «արդեամբք և ծախիւք նոր Ջուլպայեցի Խոջամինասեանց ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղամալի դուստր բարեպաշտուհի Սոփիայ տիկնոջն»:

Կոմսուհի Լորիս Մելիքեանը կազմել է այս յիշատակարանը «յիշատակ է սուրբ աւետարանս ի դուռն եկեղեցւոյն հայոց որ ի Կարս, յիշխանապն նունէ տիկնոջէ երկայնաբազուկ «Արղութեանց, յամուսնոյ կոմսին Միքայելի Լորիս Մելիքեանց «1878—ՌՅԻԷ». Կարսի նահանգապետ գեներալ Պոպկօն, որ ստացել էր յանձնելու աւետարանը, վերջինիս վերայ իր կողմից ոռու լեզուով, Յունիսի 6-ին, արձանագրել է և պետական կընքով վաւերացրել է որ ինքն, գեներալ Պոպկօն, յանձնել է

Վարսի հայոց սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն, իւր կողմից աւելացնելով այս սուրբ եկեղեցին թող փառաբանի իւր աղօթքսների մէջ Միքայելի, Նինէի և Նորանց որդւոց Մարիամի, Դաւնիէլի և Զաքարիայի անունները»:

Աւետարանի առաջին երեսի անկիւններում զետեղուած են չորս աւետարանիչների և մէջ տեղը Քրիստոսի սուրբ յաբուութեան արծաթեղէն ոսկեցոծ պատկերները. միւս երեսումն արծաթէ խաչ: Գիրքը փակուում է արծաթէ երեք զօտիններով: 1878 թուի Յունիսի 11, կիւրակի օր, Վարսի զինուորական նահանգապետ գեներալ Պօպկոն իւր շքախմբով անձամբ բերել է այդ նուէրը հայոց եկեղեցին և հանդիսաւոր կերպով յանձնել է նորան:

Իմ այցելութեան միջոցին Վարսի եկեղեցում ժամասացութիւնը կատարւում էր թեքահայերի եղանակով. դպիրները ժամաշապիքի վրայից ուսերի վերայ ձգած ունէին կարմիր կիսաբոլորակ չիթ: 1877 թուի Ապրիլի 15-ին, աւագ շաբաթ երեկոյին, ես ներկայ էի պատարագին, որի աւաբուելուց յետոյ, սակայն ժամարար քահանան զեռ զգեստաւորուած մօտենում էր արարողութեանց վերջին, երգեցեկ դպիրները թողին ժամարարին եկեղեցում միայնակ, և իւրեանք խմբովին բարձրածայն երգելով Ներսէս Մեղրուբեանի յայտնի «Ահա աղանին Նոյեան տապանին» երգը տարան Վարսի յաջորդ Գրիգորիս վարդապետ Աղուանեանին նորա կացարանը, որ Նոյն եկեղեցու բազումն էր: Թողովրդի խումն բազմութիւնը շրջապատելով ուղեկցում էր նորանց: Հետաքրքրութեամբ մասնակցում էի և ես: Երգեցողութիւնը շարունակուեց նաև յաջորդաբանում:

Այդ միջոցին ժամարար քահանան, լիովին զգեստաւորուած, միայնակ մտաւ յաջորդարան, առանձին յարգանքով նշխար մատոյց յաջորդին և ինքը միայնակ, զգեստաւորուած, նորից դարձաւ եկեղեցի:

Վարսի եկեղեցին ունէր երկու ծխական դպրոց, զետեղուած յաջորդաբանի սենեակներում, չունենալով իւրեանց սեպհական շինութիւն: Տղայոց դպրոցը զետեղուած էր վերնայարկի երկու սենեակում, իսկ օրիորդացը ստորայարկի մի սենեակում:

Պատերազմը յայտնուելու օրից մի ամբողջ օր փակ էին և սենեակներում տեղաւորուած էին ողու հիւանդ զինուորներ: Ուստի ես չկարողացայ տեսնել դպրոցները, սակայն տեղեկացայ,

որ ուսանող տղաների թիւն եղել է ութսուն, իսկ օրիորդացը մինչև քառասուն: Երկու դպրոցը միասին կառավարում էին երեք կամ չորս ուսուցիչ, որոնց ձեռքով աւանդուել են տղայոց դպրոցում փոքր ծաւալով կրօն, հայերէն և թուրքերէն ընթերցանութիւն, վայելչագրութիւն, հայկական բերականութիւն, հայոց պատմութիւն, թուարանութիւն և ընդհանուր աշխարհագրութիւն: Օրիորդաց դպրոցում աւանդուել են հայերէն ընթերցանութիւն և վայելչագրութիւն: Դպրոցները կրել են «Լուսաւորչեան» անունը:

Երկու դպրոցների սանիկներն էլ եղել են ձրիաթոշակ, իսկ ընդհանուր դպրոցական ծախսերը լրանալիս են եղել Կարսի եկեղեցու մոմավաճառութիւնից, գանձանակից, պսակից, մկրտութիւնից, թաղումից և այլն: Եկեղեցին ունէր Հինգ տուն քաղաքի մէջ, որոնցից միայն մինը տալիս էր աննշան վարձ, այն ինչ միւսները ուժեղ աղաների ձեռքով բաժանւում էին իւրեանց չունեւոր բարեկամներին ձրի բնակութեան համար:

Կարսի երբեմն յաջորդ Յոհաննէս եպիսկոպոս Ռշտունի իւր մահից յետոյ թողել էր մի գումար, որի մի մասով եպիսկոպոս Աղուանեանը գնել էր Կարս գետի վերայ ջրաղացի մի աչք դպրոցների օգտին, որ տալիս էր տարին 15 սօմար ցորէն 75 ուռլի արժողութեամբ: Պատմում էին, որ սրբալան Աղուանեանը նոյն Ռշտունու գումարից 290 սօմանեան ոսկի հատուցանելով՝ գնել էր դպրոցների համար Կայսարցի (Աեսարադի) Յովսէփ մահտեսի Մկրտչեանից մի գիւղ Կարա-Կալէ (սեբերգ) անունով, Կարսից ոչ հեռու Գիւղը մինչև այդ ժամանակ դպրոցներին օգուտ չէր տուել:

Սորանից ըստ ինքեան երևում է, որ Կարսի հայ բնակիչները դեռ ևս թրքական տիրապետութեան օրով աշխատում էին և հոգում էին նոր սերնդի կրթութեան մասին և շատերը խօսակցութեան միջոցին մեծամեծ յոյսեր էին յայտնում, որ Ռուս տիրապետութեան միջոցին, վայելելով աւելի ընդարձակ իրաւունքներ ևս, առաւել ճիգ կ'ընէին աւելի հաստատ և անսասան Հիմունքների վերայ ամրացնելու ազգային կրթական գործը:

Այս կարծիքին էր և Մարտիրոս Էֆէնտին, որ յայտնում էր իւր միտքն, երբ վերադառնում էինք հայոց եկեղեցուց:

— Աստուծով պատերազմը շուտով կ'վերջանայ, խաղաղութիւնը կ'յայտարարուի և Կարսը ուստի մնալով՝ ամեն տեսակ ապահովութիւն ձեռք կը բերենք, մեր հայոց դպրոցները կ'կեն-

դանացնենք, պատմում էր էֆէնդին, թէպէտ սրտներումս շատ բան կայ անեղու հայոց դպրոցների համար, բայց գրպաններս թոյլ չեն տալի: Ինքս տեսած եմ Գիւմրուայ հայոց դպրոցների բարգաւաճումը, ցանկանում ենք որ մերն էլ նորանց վիճակին հասնեն, սակայն մերը հաստատ եկամուտ չունի, ժողովրդի մեծամասնութիւնն էլ զուրկ է կարողութիւնից: Գուցէ յետոյ տնտեսապէս բարւոք դրութիւն ունենանք և կարողանանք պահպանել մեր դպրոցները:

— Գուցէ ժողովուրդն այսուհետեւ տնտեսապէս աւելի ծաղկի, պատասխանեցի ես, բայց որ նորա մեծամասնութիւնը Կարսում մինչև այժմ աղքատ է եղել, այդ շատ բնական է, որովհետև Կարսի նման քաղաքում, որ ունեցել է միշտ զինուորական վարչութիւն, ենթարկուել է յաճախակի պատերազմի, պաշարման, առման, կողոպուտի և այլ արհաւիրքների, նորա ժողովուրդը չէր կարող լինել մշտատեւ և բարգաւաճ, մի սերունդ կորոնէր առաւել ապահով տեղ և տեղի կտար աւելի չքաւոր սերնդի, որ մինչև տնտեսապէս և մտաւորապէս բարգաւաճման հասնելը, կրկին կենթարկուէր նոր արհաւիրքների և այլն:

— Չեր դիտողութիւններն ես ընդունում եմ, ընդհատեց Մարտիրոս էֆէնդին, այժմեան բնակիչներն իսկ երկւորներ են, մինը Բիթլիզից, միւսն Էրզրումից, երրորդն Երզնկայից և այլն. և եթէ սոքա ունեւոր լինէին, դժուար թէ համաձայնէին զալ այստեղ բաղդ որոնելու: Աւերցնենք թէկուզ թուրք տարը: Կարսը ոռոսին մնալուց յետոյ շատերը կհեռանան այստեղից՝ ինչպէս Օսմանն էր ասում:

— Այդ նոր երեւոյթ չէ, շարունակեցի ես, Կարսը իւր դիրքի շնորհիւ միշտ եղել է պատերազմի դաշտ և ուրեմն միշտ ենթարկուել է փորձանքների: Այդ դրութեան մէջ նա չէր կարող զարգանալ և իւր սերունդն յաջորդող և անընդհատ պահէր, առանց ենթարկելու գաղթականութեան չարիքին...

— Դորանից էլ ժողովուրդը յաճախ ենթարկւում էր սովի և բաղդի, այն էլ իւր առատ ու բերրի բնութեան մէջ, նորից ընդհատեց ինձ Մարտիրոս էֆէնդին:

— Սոյն, այո, սովը պատերազմների, արշաւանքների, գաղթելու և այլ արհաւիրքների անհրաժեշտ հետեանքն է: Եթէ գրի առնուէին բոլոր սովերի դէպքերը, այդ կկազմէր մի ընդարձակ նիւթ ժողովրդի անտեսական խղճութիւնն ուսումնասիրելու: Այս րոպէին, էֆէնդի, դուք յիշեցրիք ինձ մի յիշատակարան, որ ես անձամբ կարդացել եմ Ալէքսանդրապոլում մի ձեռագիր մեծ մատենի մէջ, որ պատկանում էր Թադէոս

Բարայեանցին: Մատենու մէջ զետեղուած են Ազաթանգեղոսի «պատմութիւնը» և Շնորհալուս ընդհանրականը: Այդ հետաքրքրական յիշատակարանն ահա սա է, որ ես նշոյնութեամբ արտագրած պահում եմ սոյն ծոցատետրիս մէջ: «Թուին ՌՄԿԱ ¹⁾ «Թանկութիւն սով եղև Ղարսայ քաղաքն, շատ մարդ անօթու- «թենէն մեռաւ, շատ մարդ իւր որդին ծախեց, մէկ մարդմ էլ «իւր կինը ե ²⁾ կոտ գարու տուեց, քանայք փողոցը Թափուե- «ցան, աղիք կամ |կօպտոն ³⁾ կամ արիւն քերան. պղնձի հօ- «ւսէն ⁴⁾ Խ ⁵⁾ փարի աուին, Լ ⁶⁾ զրուշի խալի կամ կարպետ «Ը զրուշ անձաշ ⁷⁾ կենէր. վերջը արիւնի վրէն կովան կամ «ծեծկուան, վերջը մի կինմ էլ մեռուցին, պէսպէս փորձանք: «Ես անարժան գոլով տիրացու Խաչատուրս սակաւ գրեցի, դուք «շատ իմայք»:

— Այդ յիշատակարանի շրջանում գուցէ այս կողմերում եղել է որ և է նշանաւոր տնտեսական թշուառութիւն, որ յառաջ է բերել յիշեալ սովը, նկատեց Մարտիրոս էֆէնդին:

— Ինչպէս չէ, սակայն պատմութիւնից յայտնի է, որ 1812 թուականի շրջանում Ռուս կառավարութիւնը մասնաւոր պատերազմ ունէր Անդրկովկասում պարսից խաների հետ. իսկ թրքական կառավարութիւնը, դուք անշուշտ յիշում էք, առաջին Նապօլէօնի զրգամմը անյաջող պատերազմ էր մղում Ռուսաց դէմ Դանուպ գետի վերայ. պատասխանեցի ես և վերջացրինք խօսակցութիւնը, որովհետեւ հասանք ալմկալից շուկան, ուր հարիւրաւոր խանութներէ մէջ և առաջ խոնուած էին հազարաւոր ժողովուրդ և զօրականք:

Այդ ժամանակ 1878 թուին Կարսը խիստ կենդանու- «թեան մէջ էր շնորհիւ պատերազմի, որ ձգել, բերել ժողովել էր այստեղ մի ահագին բաղմութիւն Կովկասի ամէն կողմերից:

Մարտիրոս էֆէնդու հետ հասանք իմ ժամանակաւոր կացարանն, ուր իմացայ որ զօրապ. գլխաւոր բժիշկը կանչել է ինձ իւր մօտ, Մարտիրոս էֆէնդին սորանից իսկոյն գուշակեց որ ես պէտք է շուտով Թսղնեմ Կարսը: Շնորհակալութիւնս ընդունելով նա հեռացաւ:

Հետեւեալ օրը հրաման ստացայ ճանապարհ ընկնել դէպի

¹⁾ Հայոց 1261 թիւ=1812 փրկչի թիւ. ²⁾=5. ³⁾ 2էթը հանած կտաւատի մնացորդ. ⁴⁾ Երեք ֆունտ. ⁵⁾ Քառասուն փարա=6 կոպ. ⁶⁾ Ղրուշ=6 կոպ. ⁷⁾ Հալիւ.

Զիվին: Երբ հապճեպ պատրաստուում էի Վարսը թողնելու, եկաւ մարտիրոս էֆէնդին:

—Այո, գնում եմ Զիվին, պատասխանեցի նորա հարցին, չափազանց շնորհակալ եմ ձեզանից ձեր շնորհի համար, մնաք բարեւ, Օսմանին բարեւս յիշեցէք...

—Աստուած ձեզ շնորհի բարի ճանապարհ և յաջողութիւն, մաղթեց էֆէնդին, ճանապարհին լաւ տեսարանների կհանդիպէք, Սողանլուի հրաշալի անտառը կտեսնէք, աշխատեցէք հասնել Երզրում, շատ նշանաւոր քաղաք է. վերադարձին չմոռանաք մեզ տեսնել: Նշան էֆէնդին ահա ուղարկել է ձեզ խոստացած իւր յիշատակարանը:

—Երախտապարտ իմ ձեզ և նշան էֆէնդուն իւր յիշատակարանի համար. այս յիշատակարանից, որ հետաքրքրական է, անշուշտ օգուտ կբաղեմ և ժամանակին գուցէ տպագրութեան առնեմ. բարեկեցէք նշան էֆէնդուն ևս, ասացի ես:

Նշան էֆէնդուն յիշատակարանը շտապով դրի ծոցս և մինչ այս մինչ այն փոսի կառքը մօտեցաւ, իրեղէններս դարսեցին և Մարտիրոս էֆէնդուն ձեռքը սրտանց սեղմելով, նստեցի կառք:

Մի քանի բոպէ ևս և ահա Վարսի փողոցների անպիտան սալայատակի վերայ օրօրում էի կառքի մէջ, որ սլանում էր անդադար և մարդկանց հրում էր այս և այն կողմի վերայ: Ոչնչա՞ ժամ անցած՝ Վարսը մնաց յետևում, միայն աչ ու ձախ երևում էին գոռոզ մարտկոցները: Միայնակ, հայեացքս ամէն կողմի վերայ հետաքրքրութեամբ պտտցնելով՝ սլանում էի դէպի Բէնգլի Ահմէդ հայաբնակ գիւղը:

Ճանապարհի տպաւորութիւնները սակաւ ինչ ժամանակ թողնելով, ես յառաջ եմ բերում նշան էֆէնդուն յիշատակարանը որպէս զի ընդմիշտ վերջացնեմ խօսքս Վարսի մասին: Յիշատակարանը, որ ամփոփում է իւր մէջ 1877 թուի Հոկտեմբերի 3-ից մինչև նոյն թուի Նոյեմբերի 6-ը տեղոյ շրջանը, պատկերացնում է մեր առաջ Ալաչայ լեռնից թուրք զօրքի փախուստը, Վարսի երկրորդ պաշարումն ու վերջնական անկումն և զօրքի ու ժողովրդի այդ միջոցին կրած սոսկալի տանջանքները, որ իւրաքանչիւր օր կարճ կերպով տալիս է մեզ յիշատակարանը:

Նորա հեղինակն է նշան էֆէնդի Պէօխան, դեղագործ թուրք զօրքի հիւանդանոցում, որ Վարսի առումից յետոյ բնակւում էր այդ քաղաքում: Իւր յիշատակարանը նա վարել է խիստ զապտնի կերպով և ծածուկ թուրք պինուորական իշխա-

նութիւնից: Նորան ես երախտապարտ եմ, որ այժմ միջոց ունիմ պատմել նորա խօսքերով այն, ինչ որ երբեք չէինք կարող իմանալ՝ եթէ չլինէր այդ յիշատակարանը:

Օ.

Նշան էֆէնդէ Պլէօխանի յիշատակարանը:

1877 Հոկտեմբերի 3. Երկուշաբթի:

Գիշերանց սկսելով Էվլիա Թէփեսին վրայ կոմբակոծէր, որ վերջապէս ժամի 6-ին յարձակումով գրաւէ և այդ տեղէն ալ թնդանօթներով կսկսուի ամենայն տեղ ումբակոծել: Այս գիշեր մինչև առաւօտ թնդանօթների ձայները անպակաս էին. Առաւօտեան ամեն տեղ պատերազմով զբաղած՝ տեղեց մինչև ժամի 8-ը: Էվլիա Թէփեսին մօտերը գտնուող զինուորք ալ չկրնալով այդ կրակին և ումբին դիմանալ՝ սկսեցին յետ յետ փախչիլ: Մեծ բանակին զինուորք կարծելով թէ ոռւսք մեր զինուորաց կոտորած տալով ետևին ինկած են, սկսեցին սոքա ալ խոյս տալ: Վիպին քէօյ գիւղի զինուորք տեսնելով որ մեծ բանակին զինուորք յետս կուգան, սոքա ալ խոյս տուին դէպի քաղաք: Հաֆօ փաշայ թերեսիէն ալ ասոնք ետ դարձնելու համար թնդանօթներ սկսեցին պարպել մեր զինուորաց, որն ընաւ օգնութիւն մը չբաւ. Իսկ ոռւսք տեսնելով՝ որ թուրք զօրքերը աւրուած՝ ետ կմղուին, 3—4 թնդանօթ առաջնը ձը գելով՝ մէկ մը կնետէր զինուորաց և մէկ մը յարձակում կընէր փախող փախողի ոչ մարդ եղբայր կճանչնար, ոչ հայր և ոչ ալ զէնք ու հագուստ, բոլորն ալ ճամբայն ձգելով՝ միայն իւր անձին փրկութիւնը կաշխատէր: Վիրաւորեալք և մեռեալք ճամբան ինկած զթութիւն կպոռար, բայց ո՞վ էր մտիկ ընող: Եահնիններուն զօրքերը երբ տեսան որ մեծ բանակէն քաղաք կփախին, իրանք ալ թնդանօթ առնելով դէպի քաղաքը փախին: Գալով մեծ բանակին, մէկ մասը որ հեռու էր Ռուսիան Ալաշայի կողմէն գալով 30 թապուր (մէ թապուր 250—240 զինուոր) պաշարուեց, չկրցան փախչիլ ու մնացին իրենց թնդանօթներով, ռալմամթներնրով և ուտեստներով, իսկ միւս բանակը բան մը չկրցաւ բերել՝ բոլորն ոռւսին թողնելով: Միւշիւր Ահմէդ Մուխթար փաշան և ժեներալ Քէմպալ գաղտնի ճանապարհներով հազիւ կրցան ինքը զինքնին քաղաք ձգել: Գիշերուայ մթութեան մէջ զինուորաց վաշտերու փողեր կհչն-

չէր, բայց ո՞րու Հայրն իւր որդին կփնտէր և եղբայրն իւր եղբայրը, ամէն մարդ փառք կուտար Աստուծոյ, որ գէթ կեանքը աղատեց, Հապա քաղաքիս իրարանցումը: Ամէն մարդ յուսահատութեան և տխրութեան մէջ էր, չկար լեզու մը որ այս տխրալի դէպքը նկարագրէր, չկար սիրտ մը, որ առանց ցաւելոր չլսէր այս ողբալի տեսարանը: Ասոր հետ միատեղ ահ ու սարսափ պատեր էր ամեն մարդոյ: Փողերուն ձայնը բոլոր քաղաքի մէջ լցուած էին, գէթ զինուորք լսելով իւրեանց թապօրին ձայնը՝ երթան թաքիաները պաշտպանեն: Այս գիշեր զինուորի մը անշունչ մարմինը գտան փլած ու բայբայուած աւերակ տանի մը անկիւնում, ուր պատսպարուել էր գիշերը գէթ հանգիստ քուն մը քնանայ և որուն կրած վահն ու սարսափը և հոգնութիւնը իւր վրայէն անցնեն: Այս օրուան թէ մեռեալ, թէ վիրաւորեալ և թէ գերի 15000 չափ կհասնի:

1877 Հոկտեմբերի 4, երեքշաբթի: Առաւօտ էր: Ամէն մարդ սարսափած քունէն արթնցաւ երէկ օրուան զարհուրելի տեսարանը իւր գաղափարաց մէջ գէշ տպաւորութիւն թողնելով, հազարաւոր մարդոց տեսակ տեսակ ցնորական երազներ ցցունելով: Արեգակը բացուելու վերայ էր, թապօրներ կալմելու համար՝ քաղաքիս մէջ խումբեր կպտտէին կորուսած զինուորներ գտնելու համար: Վերջապէս թապօրներ հաւաքելով թաքիաները ղրկեցին: Միւշիւր փաշան գիշերանց քաղաքէն մեկներ էր դէպի Վարին: Մահմեդական ժողովուրդ հաղար հայհոյանքներ կխօսէր Միւշիւրին, որ պատճառ եղաւ արեւ տալուն: Ոմանք ափ իծնօտն բարձր տեղերէն կզննէին, որ ռուսիան ամբողջ քաղաքին չորս կողմը կպաշարէ գունդ գունդ զինուորներ ուղարկելով: Յուսահատութիւն մը վերջին ծայր: Խղճալի հիւանդներն և վիրաւորուածները, հապար տեղ կանգ առած, ոմանք ալ ճամբները շնչասպառ մնացած շատ մը հոգնելէ յետոյ հիւանդանոց կգային դարման ուզելու, բայց խեղճ զինուորք, մեծ հիւանդանոցն տեղ չկար որ պարկէին: Քաղաքին մէջ Հաջի Խյուայ Աղայի Խանը, որ ամբողջ 860 հիւանդ կառնուր, հոն ալ տեղ չկար: Քաղաքի մէջ չորս խաներ կային, անդ ալ տեղ չկար: Խեղճերը հոգւով յուսահատուած փողոցները կենային: Չկար զթութիւն ընող մը որ ձեռքէն վերցունէր և դնէր: Վերջապէս եթէ զթասիրտ մեկումը հանդիպէր և այն ալ ձեռքէն բռնելով թուրբաց և բրիստոնէին թաղերու մեծ

տները տանէր, ուր հիւանդանոց էին ըրած, հոն դացած ասէնն ալ ինչ պիտի գտներ, չոր տախտակի մը վրայ պարկելի. ո՛ր էր վիրաբոյժ որ գար և դարմանէր սոցա, կամ հոսող արիւնը փորէր, վասն զի 4000 չափ վիրաւորք 30—35 վիրաբոյժ հապիւ կար: Առտունէ մինչի երեկոյ հապիւ վիրաւորեալին մի անգամ դարմանէր, այն ալ իւր վիճակին 150—200 հիւանդ կիյնար: Նոր եկողներուն անկարելի էր հասնել: Խեղճերը դարման կկանչէին, բայց ո՛վ կար որ լսէր, վէրքը այնպէս արիւն կհոսէր, շնչասպառ կմնար: Ոմանց ալ 3 օրէ ի վեր վերքերնին չէին փոխուէր: Գլխովին կպռային վասն զի վերքերնին զանգրննա կլար այն զարշելի հոտաց մէջ: Կերակուր և ոչ գէթ խոտի անկողին տուող կար: Հապար անգամ, հալար անգամ լսածեմ բերններէն «երանի թէ մեռնէինք և ապտուէինք, գէթ մեր տէրութիւնը այս կերպ չմեռցունէր մեզ»: Խեղճերը երկու օրով անօթի և ծարաւ շնչասպառ կմնային. եթէ գլխային և ապուր մը տային, հալար օրհնութիւն կստանային, այդ պիւ կէս զիշերին վերջը, ժամը 10 կուտային: Ոհ, Աստուած, Երեմիա մը պիտէր որ այս սոսկալի տեսարանները սէպհական աչքովը տեսնէր և մի առ մի շրթունքներովը ողբար. երէկ երեկոյեան ժամի 5 ին 500 չափ հիւանդ ուղարկեցին դէպի Պարին, գէթ տեղ բացուի, բայց անհնար էր վասն զի տեղը 2000—2500 կուգար:

1877 Հոկտեմբերի 5. 2օրեքշաբթի. ռուսական զօրքը քաղաքի շուրջը պաշարած էր, հեռագրութիւնը երեկեան օրը կտրած էր և յարաբերութիւնք ամէն բան դադրած էր: Անգլիացի ժեներալ Քէմպալը և քանի մը անգլիացոց ու զաղղիացոց լրագրներու թղթակիցները գիշերանց Միւշիւրին հետ փախած էին:

Հոկտեմբերի 6 ն. Ռուսիան թնդանոթները բերած է և քաղաքի չորս կողմէն ռմբակոծելու լուրը տարածուած էր և այժմ քաղաքիս հրամանատարն ալ նախկին գումանգար Ֆիրիք չիւսէին համի Փաշան էր:

Հոկտեմբերի 7-ն, Ուրբաթ. քաղաքիս վերայ մառախլապատ էր, օրն անձրևոտ, շատ կվախցունէր որ Ռուսիան թաբիաներու մօտերը գալով թաբիա չչինէ և թնդանօթ չկապէ վասնզի մառախուղը մինչի երեկոյ տեսց և 20 քայլէն անտին բնաւ մարդ մը չէր տեսնուի:

Հոկտեմբերի 8—11. Ժողովուրդը վերջին աստիճան յու-

սահատած էր քաղաքիս ռմրակոծելու նկատմամբ: Ճամբաներուն հաղորդակցութիւնը դադրած էր, ժողովուրդը կուսակցութեանց բաժնուներ էր, մէկն թէ քաղաքս յանձնելու է, միւսն թէ պատերազմելու: մասը զինուորականք առաջնոյն հետ էին: Այս կուսակցութիւնք տեսակ տեսակ խարդախական ընթացիւք տեղւոյն հրամանատարը և Վալէ Միրալայի Հիւսէին պէյը ժողովուրդը հանդարտեցուցին:

Հոկտեմբերի 12. Մինչև այսօր առողջապահական պաշտօնէից անցուցածի մասին տեղեկութիւն չուրէնք. 55 վիրաբոյժ (երեկ ստորին պիրաբոյժ, ֆէլդշէր) 22 դեղագործ և 18 վիրաբոյժք կային քաղաքիս մէջ ամենայն ազգէ, իսկ հիւանդ 3100, հիւանդանոց 35 հատ: Գեղագործի մը, բժշկի մը և վիրաբոյժի 190—220 հիւանդ կիյնար, կաշխատէին, բայց նորա փոխաբէն՝ ոչինչ ըստակ և ոչ ալ ուտեստք, շատ թապուրներ որ անյայտ եղան, նոցա բաժինը մնաց, ուստի սկսեցին ուտեստ տալ, բայց ոչ բնաւ ըստակ: Խեղճերը կաշխատէին ձրիապէս և կապրէին վերջին աստիճան թշուառութեան մէջ: Եթէ մէկը օրմը հիւանդ ըլլար, չկար նորա վերայ զթացող, այլ դարձեալ նորան կաշխատեցնէին: Տուած բաժինն ալ կէս քաշ իւր, 6 քաշ միս, 23 քաշ հաց, 3 քաշուկէս պուլղուր էր, ահա այս էր տուածնին: Իսկ գալով զինուորաց՝ 250 տրամ հաց, բիչ մը ալ միս: Վրանին, զլուխնին վերջին աստիճանի հին ցնցոտիներ: Հիւանդաց ուտելիքն, որ 6 աստիճանի կրածանուէր ու վիրաւորեալի մը համար 6 երրորդ աստիճանը կուտային օրը կէս քաշ հաց, 120 տրամ միս և 70 տրամ բրինձ էր ապուրի և փլով 5 երրորդ աստիճանի իջեցուցին:

Հոկտեմբերի 13. Այսօր Ռուսիայէն մէկ գեսպան մը եկաւ, որ քաղաքս յանձնելու կաշխատէր: Նաև Միքայէլ Գուքսը որ պատերազմիներկայ էր, ուղած էր Ֆէրիքին հետ տեսնուելու, բայց սա հիւանդ լինելով իւր կողմանէ փոխանորդ խրկեց Վալէ Միրալայի Հիւսէին պէյ և Բինբաշի Ֆէհմի էֆէնդին, զոր զնալու համար խոստացան վաղուան օրը: Այստեղէն գերի դացող փաշայք նամակ կ'ղէն Ալէքսանդրապօլ մտած օրէն ումանք 30, ումանք 40 ոսկի կուզեն, նաև իւրեանց հագուստները: Ռորոշուեցաւ վաղուեան օրը յատկապէս ուղարկել ըստակ և հագուստ: Այսօր երեք զինուոր հրացանի բռնուեցին փախել ուղեւնուն համար:

Հոկտեմբերի 14. երկու պաշտօնակալներ գացին այսօր

Միքայէլ դուքսին հետ տեսնուելու: Լորիս Մելիքեանը սոցա կներկայացնէ Դուքսին, որ ինքը կայնած կընդունէ նորանց և մի մի սիգար կառաջարկէ, յետոյ կասէ թէ ամենայն զօրութիւնդ սպառեցաւ, ուստի առանց արինհեղութեան քաղաքը յանձնեցէք: Սորա անկարելի ըլլալը կ'այտնեն: Դուքսի վրանեց կերթան Լորիքի մօտ որ համոզիչ կերպով կ'որդորէ և մի և նոյն պատասխանը կ'ստանայ. Մելիքով ասել է թէ ժողովուրդը մեզք է, մանաւանդ որ ձեզ այլ ոյժ չունէք: Եթէ ունէք ուրիշ զօրութիւն մը, յայտնեցէք մեզ ալ, ապա թէ ոչ՝ ինչ հարկ կ'այ ընդդիմանալ: Մեր պաշտօնեաները դարձեալ կընդդիմանան և վերջապէս կ'մեկնին: Փաշայից ստակ և հագուստ այսօր ուղարկեցին, բայց Լորիք-Միլիքով չընդունեց, ըսելով թէ բոլոր այդ պէտքերը մեր Վեհափառ արքայն կ'ուտայ, դոցա հարկ չկայ: Ուստի երեկոյեան ժամանակ նորէն յետ դարձան:

1877 Հոկտեմբերի 15, շաբաթ. Ռմբակոծութիւն Կարսայ երկրորդ¹⁾ անգամ: Ռուսիա գիշերանց Կանկը-Թաքիասին տակը մտնելով Թնդանօթներն անդ դրած էր, յարաբերութիւնը ամեն բան դադրեցան. ցերեկուան ժամը 6 էր, առաջին ուումըր Կանկը Թաքիէն ձգեց և երկու անձ վիրաւորեց, յետոյ ձգեց Թուրքաց գերեզմանատունը, ուր երկու անձ մեռուց և յետոյ 20 վայրկեան անգամ մը սկսեց քաղաքը ումրակոծել. ժողովուրդն ա՛հ ու սարսափի մէջ էր ինկած: Ռմբակոծութիւնը տեւեց մինչի երեկոյ և ձգած էին ընդամենը 30 ուումըր, զոր երեք տուն քանդեց, բայց ասոնց մէջ մարդու բնաւ վնաս չտուաւ:

Հոկտեմբերի 16. կիրակի. Առաւօտեան կանուխ սկսեց ումբակոծութիւնը, բայց քառորդ ժամ մի անգամ: Հուկան, միջնաբերդը, օրթագարուսի, սուգափուսի, բայրամ փաշայ և այլն շարունակ կ'տեղային: Հատ Թուրքեր ապաստարան կ'փնտռէին հայոց Թաղեր, զոր ուումըէն ղերծ էր: Հուկայի կողմեր հայ երիտասարդ մը պտտած աղէն գնդակը խեղձին ոտքը կ'ոտրեց, որ 8 ժամէ վերջը մեռաւ. նաև մի քանի մարդիկ զոհ գնացին:

Հոկտեմբերի 17. գիշերն մինչի լոյս ումբակոծութիւնը կէս ժամ մի անգամ պակաս չէր: Այսօր երեկեանէ աւելի զօրեղ էր. Հաջի Աբդուլլայ ազայ խանը շուկային մէջ ըլլալով,

¹⁾ Զիվիին անյաջողութիւնից յետոյ այս երկրորդ պաշտօնումն էր:

որ հիւանդանոց էր, գնդակ ընկաւ, մէկ սենեակ մը քանդեց, նաեւ հիւանդաց մասնաւոր վնասներ տուաւ: Օրնի բուն 10 վայրկեան մի անգամ կտեղար, 3—4 անձ զոհ տարաւ:

Հոկտեմբերի 18. նորէն գիշերն կէս ժամ մի անգամ ոռմը կուգար: Գիշերը ժամը 2-ին մէկ ոռմը հայոց եկեղեցին ինկաւ և խորանի վրայի տնիսէն քանդելով՝ եկեղեցոյ մէջ պատկերը ջախջախեց, օրնիբուն կտեղար և 3—4 զոհ տարաւ: Հաջի Աբգովլլահ աղայի խանի հիւանդանոցի վերայ ոռմը միջնալով 3 հիւանդ զոհ տարաւ:

Հոկտեմբերի 19. գիշերն ուժակոծութիւնը շարունակելի էր և թուրքաց թաղեր բաւական վնասներ տուած էր, զոր 20 անձ թուրք ու թրքուհի և թէ մանկտիկ վնասած էր և քանի մը տուն քանդած էր: Առաւօտեան թուրք բնակիչները հայոց թաղերը լցուեցան, ախոռ մը կրնտռէին գէթ պատսպարուելու: Հատ տներու մէջ մէկ մէկ սենեակ շատ ընտանիքներ պատսպարուած էին: Հուկաները գոց, առ և տուրը դադրած, հայու մը տուն ոռմը միջնալով քանդեց, բայց մարդու մը վնաս չտուաւ:

Հոկտեմբերի 20. տեղական թուրքեր տեսնելով որ օր քան զօր իրենց պակասութիւնը կշարունակէ, քանի մը երեւելիներ կերթան գաղիին բով աղաչելու, որ երթայ փաշային եթէ իրօք զօրութիւն մը կայ որ իրենց օգնութիւն պիտի գայ, իրենց ալ ըսին, ապա թէ ոչ մեր զաւկներ, ընտանիք հրոյ ճարակ են: Իրաւ է ուստիս ունինք, բայց բերնին վրայ չէրթար ուտեն, ուստի կամ քաղաքը յանձնեն կամ ելեն, պատերազմին, գէթ սա թնդանօթներու արկածներէն աղատին: Գաղին հրաւիրակ գնաց փաշային, Ֆիրիք փաշան տետրակ մը բացած է թէ զինուոր և թէ բաշի բուզուխ, որոնք որ կամաւոր կուզեն երթան յարձկին թնդանօթի վերայ, եթէ մէկը թնդանօթի փականք բերէ՝ 150 ոսկի նուէր կայ, բայց քաղաքացոյցմէ շատերը չեն գրաւիր այս խօսքերին, նա մանաւանդ որ կուզեն քաղաքը յանձնել: Քաղաքացւոց գիշերն Թաբիաները սպասելու հրաման եղաւ, բայց ամենքն ալ ընդդիմացան առարկելով թէ հազիւ կարող են իւրեանք ընտանիքնին պահպանել և այլն: Այսօր նորէն 2 զոհ գնաց: Նա և հին զօրանոց, որ հիւանդանոց էր եղած, մէկ կողմը քանդեց և քանի մը հիւանդ զոհ տարաւ:

Հոկտեմբերի 21. Օգն անձրևոտ, մեր զինուորք քանի մը թնդանօթներով Կանլը Թաբիասին առաջև յարձակում ըրին,

քայց բան մը չկրցաւ շահիլ: Ժողովուրդը նորէն կուսակցութեան բաժնեցաւ, յանձնել ուլոյ և չուլոյ: Աերջապէս երկուսը միաբանելով՝ մարդ մը խրկեցին քննութիւն դէպի Սօղանլու և Հօռոմ դիւզին ստուգելու թէ մենք այն տեղ զօրութիւն ունինք թէ ո՛չ: Ժողովրդոց կուզեն Տրաքանի առնել, բայց նոքա վրէժգրիմանան: Այսօր ուսմբը 2 զոհ տարաւ ժողովրդենէ: Մահահանները կերթան փաշային կըողոքեն, իւրեանց տեղ տալու, որ ընտանեօք գէթ պատսպարուին: Հայոց Թաղ և Չուսխուր մահիչ որբան առողջապահ պաշտօնեաներ կան առանց ընտանիքի, որոշեցին այն թաղերէն հանել և ընտանիք նորից ածել և նոցա ալ վրան տալ: Պաշտօնեաներն ընդդիմացան:

Հոկտեմբերի 22. Ռմրակոծութիւնը տիւ և գիշեր կշարունակուէր. գիշեր արդէն մէկ ուսմբ մը լերդի տակի թաղ իյնալով տուն մը հրդեհեց: Այդ տունը չմարելու համար 6 թնդանօթ իրարու վերայ նետեցին ոռւսիացիք:

Հոկտեմբերի 23. օդը մառախլապատ, 20 քայլէն աւելի չէր տեսնուիր, նաև Ռուսիա գիշերունէ թնդանօթ չէր նետեր: Առաւօտն այնպիսի տարաձայնութիւն ելաւ, թէ Ռուսիա ձգած ու փախած է, իբր թէ մեր բանակն ալ որ դերվիշ Փաշայի հրամանատարութեամբը կուգայ եղեր 30000 զինուորով: Բայլի Աճմէդ գիւղն եկած է: Բայց ժամը 9 մէզը ցրուելուց յետոյ, ուրակոծութիւնը նորէն շարունակուեցաւ: Այս անգամին հայոց թաղը, Չուսխուր մահիչն և նորա շրջականները կնետէր, զի թերևս լսած ըլլայ թուրքաց հայոց թաղն ապաւիտնելը: Թուրքերն ալ վերջին աստիճան վհատած էին: Հայոց թաղը ապաստանելու երկու պատճառ ունէին, առաջին՝ ուրակոծութենէ քիչ մը զերծ էր ուրիշ թաղերէ, երկրորդ՝ սրածութենէ, եթէ Ռուսիան յարձակում գործէ քաղաքին վրայ, հայոց հովանաւորութեանը տակ գտնուելով՝ ազատին: Հայերու հետ շատ սիրով կ'վարուէին:

Հոկտեմբերի 24. Ռուսիան առաւօտեան ժամը 2-ին յարձակման փորձ մը ըրաւ: Մուխլիս Փաշայ Թաբիասին վրայ է սկսելով և ըրածն ալ փորձ մը էր, յետոյ Չախմախի, յետոյ Թահմասի, անկէ 2-իմ Թամրիասին ներս մտաւ, նորէն յետքաշուեցաւ, ժամը 10 Սուարի և Կանլը, յետոյ քիչ քիչ Հաֆս Փաշայ, օրն ժամը 12 էր, հոն բաւական կռուեցաւ և Հաֆսի փաշայ Թաբիասին գրաւեց: Ժամը 1 1/2 էր որ Ռուսիան Հաֆս փաշայի մէջ արձակ համարձակ կ'ստէր. վեցերորդ լանակի

զինուորները անդ գտնուելով՝ սկսեցին ետ ետ մղուիլ: Մեր զինուորը վրաններու առաջև՝ կարծեցին թէ թշնամեաց զօրքն է սկսեցին հրացան պարպել մեր փախստական զինուորաց վերայ և բաւական մարդ սպանեցին: Ռուսիացոց նպատակն էր Հաֆըս Փաշայի և Կարազալի միջև գտնուած Գօլթուկ Թաբիասին առնել և չթողուլ որ այնտեղի թնդանօթները զիրենք ուժակոծեն: Յայտնի կտեսնուի որ անկէ ալ շատ կ'ընասուէին: Առին յարձակմամբ այդ տեղն ալ և սկսեցին Հաֆս փաշայէն ետ քաշուիլ Կանլը, Հաֆըս Փաշայէն տանելով քանի մը թնդանօթ: Այդ գիշեր Գօլթուկ թաբիասին թնդանօթ մը գրին, որ քաղաքը ուժակոծելու պիտի ծառայէր: Քաղաքիս մէջ յուսահատութիւն վերջին աստիճան տիրած էր: Մզկիթներուն մինարէթներէն աղօթքներ կկարդային, ամենայն յոյս կտրած էր և սարսափում էին թէ գիշերն անպատճառ կաննի: Բայց Ռուսիան ետ քաշուած էր: Ժամը 4 թնդանօթի և հրացանի ձայներ զազարեցան: Այսօր վիրաւորեալ 280 և մեռեալ 500 տեղի ունեցաւ մեր կողմանէ: Բայց Ռուսիացոց կողմանէ չէր գիտցուէր, վասն զի իւր մեռեալը կվերցնէր շուտ մը:

Հոկտեմբերի 25. (Հեղինակի հիւանդանալու պատմութիւնը):

Հոկտեմբերի 26. Ռմբակոծութիւնը շարունակ կըլլար տիւ և գիշեր: Շուկաները պտտելու իրկիւղալի էր, չկար ապահով տեղ մը: Ամէն տուն ահ ու սարսափի մէջ էր: Մարդ մէկ վարկեան իւր կենաց ապահովութեան վերայ վստահութիւն չունէր, վասն զի այն ահագին վիշապին ձեռք ձգածը կամ գըլխէն, կամ թեւէն, կամ փորէն կամ ոտքէն կտանէր: Մինչի անգամ եթէ 20 քայլէն մինչի 60 քայլ հեռաւորութեան տեղ ալ գտնուին՝ կսարսեցունէ և ուռմբին եկած ժամանակ չգիտէր թէ ո՞ր կողմնէ կգայ: Նորա մագնիսական զօրութիւնը ահ ու դողի մէջ ձգել կուտայ: չգիտէր թէ ի՞նչ կլլայ, կսկսի զողողոլալ: Քաղաքիս մէջ յուսահատութիւնը պատեր է, ժողովուրդը վերջին ծայր վհատած է: Զինուորական դասը, որոնց խելքը դեռ ևս գործում էր, բերանին փակուած լոիկ յուսահատութեան մէջ էին: Միւս դասերուն մէջ, որոնց խելքն արդէն չէր գործում, իրենց Պրուսիացի երեակայելով՝ խօսքեր էին ջարդում իբր մենք դեռ ևս պիտի յաղթենք, բայց ո՞ր զինուորներով, վասն զի ամբողջ քաղաքիս մէջ՝ բացի հիւանդներէ 10,000 զինուոր միայն կայ, այն ալ վերջին ծայր յուսահատեալ ու լքեալ:

անօթութենէ բերանը կչորանայ, մերկութենէ՝ գիշերը թափանցելով սպասելով զիգիւտերի կլլայ (արիւնոտ լուծումն)։ Այ ի՛նչ կարողութիւն է մնացել խեղճին վրայ։ Հատ անգամ բերանուն յաճ եմ, որ ըսին եթէ Ռուսիան յարձակում ընէ, առանց հրամանի նայելու կամ անձնատուր կլինին կամ պիտի փախնին։ Ռմբակոծութիւնը մինչի նոյեմբերի 1-ը կատարուեցաւ ու 12 չափ անձ զոհ տարաւ։ Ուրիշ նշանաւոր դէպք չեղաւ։

1877. Նոյեմբերի 1. Երեքշաբթի։ Ռմբակոծութիւնը կը շարունակուէր. զինուորը վհատեալ էին, նոյնպէս և ժողովուրդը, ուստի բոլորին խրախոյս տալու համար կերպ կերպ սուտեր կխօսէին, երբեմն իբր թղթատար պատնեշէն դուրս հանելով ռաբիշ տեղէ մը ներս կմտցունէին տեսակ տեսակ սուտեր տարածելով թէ զինուորական դասի մէջ և թէ ժողովրդի մէջ, իբրեւ թէ չորրորդ բանակին հրամանատար Մուխոմար փաշան օգնութեան կուգայ և այլն և այլն։ Հուկաները փակ, թուրքերը աղօթքի յետևէն ինկած էին իրենց մարգարէին։ Իսկ հայք եկեղեցւոյ լակի առաջն խռնած՝ հոն ժամանակ կանցունէին։ Թէև առաջին պաշարման պէս անկարգութիւն և բռնութիւն չէր ըլլար, բայց այս անգամին վերջին յուսահատութիւնը տիրած էր ամենին։

Նոյեմբերի 2. Զորեքշաբթի։ Երեկեան պէս տիւ և գիշեր Ռմբակոծութիւնը շարունակուում էր թուրքաց և քրիստոնէից թաղերում։ Ռուսները հարուածում էին երբեմն միջնաբերդի և երբեմն ալ բերդի պատերը. վերջինիս արեւմտեան պարսպի մասը քանդեց։

Նոյեմբերի 3. Հինգշաբթի։ Խիստ շարունակուող Ռմբակոծութիւնը մի բանի զոհ տարաւ թուրքերից, ոմանք ժողովրդականք կուզէին գնալ փաշային բողոքել, սակայն՝ կվախնային, համոզուած ըլլալով, որ բողոքողների վերջին վիճակը կախաղանն է։

Նոյեմբերի 4. Ուրբաթ։ Ռմբակոծութիւնը չորս թաբաներու վերայ էր խիստ ահուելի կերպով—2իմ, Սուարի, Վանլը և Հաֆիկ փաշայ. բոլորեքեանք անասելի և աննկարագրելի սարսափի մէջ էին, վասն զի չորս թաբան առնելով թշնամին յարձակմամբ քաղաքն ալ կընար առնուլ։ Ցրտերը կսաստկանային. զինուորաց վերայ հագուստ չկար, իսկ նոքա հարկադրուած էին գիշերն ի լոյս թաբաններուն առաջ դողդողալով

սպասել: Առաւօտուն թշուառներու գնալու տեղն էր հիւանդանոց, զի սկսեց շատանալ դիզենտերիա վարակիչ և մահաբեր հիւանդութիւնը: Այսօր մի չեւբեղ կախեցին, զոր թաքիաներին առաջն բռնած էին. կրսեն թէ լրտեսութեան նամակ ալ կայ եղել քովը: Այսօր զինուորաց կողմից 6, իսկ բնապիւններէց 3 անձ զոհ տարաւ ռումբը:

Նոյեմբերի 5. շաբաթ. ռմբակոծութիւնը կշարունակէր սաստկաբար տիւ եզիչեր, նա մանաւանդ երեկուայ յիշած չորս թաքիաներու վերայ, ահ ու սարսափի մէջ էին բնակիչները, չկար տեղ մը քաղաքին մէջ, որ ռումբ չգար: Երեկոյին աւելի սաստկացաւ ռմբակոծութիւնը, թուրքաց կողմը քիչ քիչ կտկարանար, վասն զի քաջ զինուորք պակսելու վերայ էին: Գիշերուայ ժամը ալաթուրքա 3 էր. ռուսք յարձակեցան Կանլը թաքիայի վերայ: Մեր կողմանէ կգիմադրուէր թնթանօթով և հրացանով, բայց յուսահատութիւնը մեր զինուորաց ալ այն աստիճան վհատեցուցեր էր, որ խեղճերը լաւ էին զգացած, որ քաղաքը պիտի տան, որ չափ որ արիւն ալ իւրեանք թափին և այդ ճնշող տպաւորութեան ներքոյ սկսեցին ետ ետ փախչել: Ռուսիոյ կապիւնների և դրագունների յարձակումը շատ զարմանալի էր, բնաւ ռումբի և գնդակի մտիկ չէին ընէր. առիւծաբար վազեցին Թաքիայի վերայ չուռհա, ուռհա աղաղակելով՝ լցուեցան Թաքիային մէջ: Մեր զինուորք ալ բաւականին կորուստ կրելէն յետոյ, մաս մը անձնատուր եղան, մաս մը փախան: Ռուսիոյ կողմանէ Հաֆըզ փաշայի վերայ յարձակում եղաւ, որ բաւականին ընդդիմանալէ յետոյ ընկճուեց: Բայց Կարադաղի Թաքիէն անհանգստութիւն կուտար իւրեանց, վասն զի կռմբակոծէր այն երկու տեղը, զոր ռուսիացոց ձեռքն էր յարձակում մալ անդ ըրին և մեր զինուորք ուրիշ թաքիաներու պէս չկրցան դիմանալ, փախուստ տուին: Ժամը 8 էր Սուարի և 2իմ թաքիաներու վրայ յարձակում ըրին: Սուարին այնչափ չգիմաղաւ, բայց 2իմ զարմանալի հերոսութեամբ դիմադրեց և ռուսաց յարձակումը մեծ կորուստով յետ մղեց: Արշալոյսին ռուսք նորից յարձակում ըրին և վերջապէս ոտք կոխին նորա մէջ: Քաղաքի մօտ եղող թաքիաները այսպիսով առնուեցան: Տեղւոյն հրամանատար Փերիք Հիւսէին Համի փաշան, տեսնելով քաղաքիս ձախորդութիւնը, գիշերանց ժամը 7 Զախմախէն փախուստ տուաւ, նորա հետ և քանի մը մեծ պաշտօնեայք: Թուրքաց զօրաց հրաման տուող ալ չմնաց. ժողովուրդը

աւոյսերը կտրած շատերը քրիստոնէից թաղը փախան ինչ-
քերնին ձգելով գէթ սրածուծենէ ապատին. ամէն տուն սար-
սափի մէջ կսպասէր առաւօտեան այս տիւր տեսարանին վեր-
ջը. Ռուսաց միլիցիան, որ կազմուած էր աւաղակաբարոյ թե-
րեքեմէ թուրքերից, կպտտէին քաղաքի տները կողոպտելու:

1877. Նոյեմբերի 6. կիրակի է. Արշալոյսը նոր բացու-
ած, բնակիչք կփախենային պատուհանների տախտակները բա-
նալ, վասն զի ամեն կողմից հրացանի գնդակներ կգարնէին
պատերին: Ռուս զինուորներով լցուեցաւ քաղաքը. Օրը պայ-
ծառ էր և գուրտ: Թուրքերը պատուհաններու առաջ և խմբու-
ելով ձայներ էր արձակում, տեղ տեղ ալ հրացաններ էին
պարպում: Միլիցիան աւարները շարունակում էր, նորանց հետ
տեղական թուրքերը և հայք կկողոպտէին զիրար: Այսօր գրա-
ւեցին միջնաբերդը. Գրաւեցին նոյնպէս և մեծ թաքիաները.
Քաղաքի մէջ կողոպուտը շարունակում էր, բայց սրածուծին
չկար: Հիւանդանոցի կահ կարասիք կողոպտեցին, դեղորայք-
ցրեցին: Պետական շատ ամբարները կողոպտեցին. ուժակոծու-
թեան ժամանակ զինուորական գանձարանը փոխադրած էր ա-
պահովութեան համար հայոց թաղ, կամրջին գլուխը, ան ալ
կողոպտեցին թէ ոսկի, թէ արծաթ և թէ թղթադրամ արկղե-
րով և պարկերով: Այս ըստակներով շատերը հարստացան.
Չկար տուն և տեղ որ աւարէ ազատ ըլլար: Աւարը թուրքերի
թաղումն աւելի էր քան հայոց թաղում: Այսօր առնելով անձնա-
տուր զօրաց հրացանները և զօրապետաց սուրերը գերի վարե-
ցին նորանց բերդը. Վերջին երկու օրուան զինուորաց կոտո-
րածը 2500 կհասնի: Այսպէս վերջացաւ Կարսի առումն:

ԳՍ.ՋԱՐԵՐՈՒՆԻ.

(Կըշարունակուի)

ՊՐՕՓ. Ն. ՄԱՌԻ ՎԵՐՋԻՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՌԻ- ՂԵԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Նորերս լոյս տեսաւ անխոնջ գիտնական Մառի գէպի Սինայ և Երուսաղէմ կատարած ուսումնական ուղևորութեան համառօտ նկարագիրն՝ ու հաշիւը ¹⁾, որ բաւականին հետաքրքրական ձեռագրական նորութիւններ է պարունակում նաև հայոց հին գրականութեան վերաբերմամբ:

Պրօֆ. Մառի այս գիտնական ուղևորութեան — որ եօթ և կէս ամիս է տևել — նպատակն է եղել ուսումնասիրել Սինայի և Երուսաղէմի ձեռագիրների ճոխ ժողովածուները: Երուսաղէմի սուրբ Յակոբի վանքի հայոց պատրիարքական մատենադարանի գոններն ևս լայն բացում են յարգելի հայագէտի առաջ և սրբալան Խապայեան եպիսկոպոսի (այժմ Վեհափառ կաթողիկոս Տանն Արևիկիոյ) կազմած ձեռագիրների մանրամասն ցուցակի պատրաստի մասն ևս նրա տրամադրութեան ներքոյ է դրւում: Սինայի սբ. Վատարինէի մատենադարանում հայերէն ձեռագրներ չի գտել Մառը, բացի Դաւիթ Անյալթի հեղինակութիւնից. վերջինս էլ վրացերէն ձեռագրների մէջ է եղել: Մառը ենթադրում է՝ թէ գուցէ նկուղներում կամ խորանում պահուած են մնացել հայերէն ձեռագիրները:

Այս ուղևորութեան գիտնական արդիւնքով պրօֆ. Մառը աշխատում է նոր լոյս սփռել հայ-վրացական նախնական յաբաբերութիւնների վրայ. քրիստոնէական գրականութեան հնագոյն շրջանը Հայաստանում և Վրաստանում բնորոշում է հայոց և վրաց եկեղեցական-գրականական աւանդութիւնների ընդհանրութեամբ: Այս ընդհանուր աւանդութիւնների հիմնական զիծն այն է, որ երկուսն էլ սկիզբն են առնում ասորական

¹⁾ Предварительный отчетъ а работахъ на Санаѣ, веденныхъ въ сотрудничествѣ съ И. А. Джаваховымъ, и въ Іерусалимѣ, въ поѣздѣу 1902 г. (апрѣль—ноябрь).

սկզբնական աղբիւրից «Via armeniaca», այսինքն վրացիք ստանում են հայերի միջնորդութեամբ: Պրօֆ. Մառի կարծիքով հայերի և վրացիների սերտ հաղորդակցութիւնը՝ իրենց գրականական գործունէութեան հենց սկզբում շատ մեծ կարևորութիւն ունի յոգուտ տեղական բրիտոնէութեան, բայց գրանշանակութիւնը դեռ լիովին չէ գնահատուում և ցանկութիւն չկայ պարզ պատկերացնելու՝ թէ ի՞նչ անփոխարինելի վէճը կարող է լինել այդ ուսումնասիրութիւնը Հայաստանի և Արաստանի բրիտոնէական քաղաքակրթութեան հնագոյն պատմութեան համար, այն պատմութեան, որ թաղուել է յետագայ ժամանակների աղբայնական առասպելների մէջ:

Վրաց եկեղեցին աւելի ուշ ժամանակներում ևս պահպանել է մի քանի հին կարգեր և տերմիններ հայ-վրացական միութեան ժամանակաշրջանից. դրանցից շատերն արմատացել էին վրաց ժողովրդի մէջ միութեան ժամանակներում. այսպէս որինակ հին-վրացական եկեղեցին ընդունել էր զոհարերութեան սովորութիւնը. զոհում էին գառը, հորթ և ուրիշ կենդանիներ Սինայում պահուած մի քանի վրացերէն ծիսարաններում (մաշտոցներ) պրօֆ. Մառը գտել է զոհաբերութեան ծիսին վերաբերեալ հետաքրքրական աղօթքներ և հին կտակարանի ընթերցուածների ընտրութիւններ. Հայ ժողովուրդը և հայոց եկեղեցին ցայսօր պահպանել են «մատաղի» սովորութիւնը, սակայն տարաբաղաբար այժմեան մեր ծիսարաններն այնքան հին ժամանակների ձեռագրներ չեն, որչափ վրաց ծիսարանները: Մատաղի սովորութեան համար յունաց և նոյն իսկ վրաց եկեղեցին—հայ եկեղեցուց բաժանուելուց յետոյ—խիստ յանդիմանութիւնների են ենթարկել հայոց եկեղեցին: Պրօֆ. Մառը Երուսաղէմում օրինակում է Սահակ վարդապետի (?) բացատրութիւնը մատաղի խնդրին վերաբերեալ. այդ բացատրութեան մէջ հեղինակը զոհաբերութեան սովորութիւնը կապում է այն եկեղեցական ընդհանուր ժողովների որոշումների հետ, որ վերաբերում են «ազապ»-ներին:

Յոյները, ապա դրանց հետեւելով և վրացիք, խիստ պարտաւում էին հայերին առաջաւորաց պահքի համար, անուանելով այդ սովորութիւնը «գարշելի»: այժմ Մառը գտել է, որ հին-վրաց եկեղեցին ևս ունեցել է առաջաւորաց պահքը: «Առաջաւոր» տերմինը գտնուել է նաև Սինայում եղած վրաց ձեռագիր Յայսմաւուրքի մէջ: Երուսաղէմում Մառը գտել է երեք

Հայերէն յիշատակարան այս պահի բացատրութեան վերաբերմամբ, որոնցից մէկը՝ որ ըստ վկայութեան ձեռագրի, Վանական վարդապետինն է, և ամբողջովին օրինակել է:

Եզրասի անվաւերական գրքի Հայերէն թարգմանութիւնը համարուում էր ուշ ժամանակների արդիւնք, որովհետեւ մինչև այժմ պատահում էր միայն XVI—XVII դարերում օրինակուած աստուածաշունչների մէջ. այժմ գտնուել է այդ գրքի XI-րդ դարում արտագրուած վրացերէն թարգմանութիւնը, որի մէջ պահպանուել է հին հայկական վերսիան. Մառի ենթադրութեամբ վրացերէն թարգմանութիւնը VII դարից ուշ չէր կարող լինել, բայց կարող է պատահել, որ աւելի հին լինի:

Մառը զննել է նաև Եզրասի երկու կանոնական գրքերը վրացերէն և զրանցից մէկը համեմատելով Հայերէն, ասորական, յունական և եբրայական բնագիրների հետ՝ գտել է, որ վրացերէնը տառացի կերպով նոյնն է, ինչ որ Հայերէն սովորական տպագրուածը. Առհասարակ ընդունուած է այն հայեացքը, որ սուրբ գրքի Հայերէն թարգմանութիւնը տեղի է ունեցել յունարէն եօթնասնից գրքից. պրօֆ. Մառը չէ ընդունում այս կարծիքը, ասելով որ XI-րդ դարում օրինակուած վրացերէնը Հայերէնի հետ միասին մի վերսիայի են պատկանում և խիստ տարբերուում են յունարէն եօթնասնից թարգմանութիւնից:

Երուսաղէմի մատենադարանում Մառը գտնում է Ներսէս մեծի կենանքի այն ձեռագիր բնագիրը, որի հին-վրացերէն թարգմանութիւնն առաջուց գտել էր Աթօնի մատենադարանում. այս բնագիրը հետաքրքրական է նրանով, ասում է յարգելի գիտնականը, որ Մովսէս Խորենացին օգտուել է զրանից՝ հայոց պատմութիւնը գրելիս: Մառը դարձեալ մի քանի համեմատութիւններ առաջ բերելով Հայերէն և վրացերէն ձեռագրներից, շարունակում է, որ հայոց և վրաց միութեան ժամանակշրջանի այս բոլոր յիշատակարանները մանաւանդ վրաց մասը, ցոյց են տալիս Հայաստանի և Վրաստանի գրականական հաղորդակցութեան սերտ յարաբերութիւնը: Այս հնագոյն վրացերէն բնագիրները կամ թարգմանութիւններ են Հայերէնից կամ յամենայն դէպս գրուած են հայոց լեզուի աղբյուրութեան ներքոյ: Սինայում և Երուսաղէմում գտնուած յիշատակարանների հետազոտութիւններով հաւաքուած լեզուաբանական նիւթերը ճոխացնում են Հայերէնից առնուած վրացերէն բառերի ժողովածուն և հետաքրքրական ու շատ կարևոր

գիտողութիւններ են առաջացնում հայոց գրականութեան պատմութեան համար։ Վրացական փոխառութիւնները, որ տեղի են ունեցել հայերէնից անվիճելի կերպով գրականութեան միջոցով, իրենց ֆունետիկական և բառական կազմութեամբ լըրջօրէն հերթական են դարձնում այն խնդիրը՝ թէ արդեօք ինչով էր տարբերւում հայոց գրականութեան հնագոյն շրջանի լեզուն, որից մինչև այժմ չէ գտնուել հայերէն որևէ ձեռագիր, բայց որին պատկանում են հետզհետէ աւելի շատացող վրացերէն թարգմանութիւններ հայերէնից։ Արդեօք այն շրջանի հայերէնը միայն իւր հնութեամբ էր տարբերւում մեզ յայտնի հնագոյն ձեռագրների հայերէնից, թէ նաև բարբառի առանձնայատկութիւններով, ինչպէս որ կարելի է ենթադրել վրացերէն ձեռագրների մէջ գտնուած փաստերից։ Արդեօք հին հայկական սկզբնական գրականական լեզուն առանձին բարբառ չէ՞ և արդեօք երկրորդ թարգմանիչները չփոխեցին նաև հայերէն բնագիրների բարբառը։

Հայոց մատենագիրները երկրորդ թարգմանիչներ ասելով հասկանում են սուրբ գիրքը յունարէն բնագրով սրբագրողներին, այժմ պրօֆ. Մառը, հիմնուելով հայոց մատենագրութեան ուսումնասիրութեան հետեանքների վրայ, կարծիք է յայտնում, որ երկրորդ թարգմանչական գործունէութիւնը պէտք է ընդարձակ մտքով հասկանալ և «պատմական» գրուածքների վերաբերմամբ էլ նոյնն ասել։ Հատ հետաքրքրական խնդիր է այս և ցանկալի, որ յարգելի գիտնականն աւելի մանրամասն զբաղուի և փաստեր ժողովէ իւր ենթադրութիւնը հիմնական դարձնելու նաև մեզ համար։

Միութեան ժամանակաշրջանից, որ առաջացել էր ասորիների առաքելական գործունէութեան շնորհիւ, յետոյ թէ Հայաստանում և թէ Վրաստանում գրականութիւնը նոր ուղիով է առաջ ընթանում, այն է, դրանցից իւրաքանչիւրն առանձին շաւղով է զարգանում, թէև երկուսն էլ յունական ազդեցութեան ներքոյ։ Յունաց եկեղեցին ձգտում էր իւր իշխանութիւնն ընդարձակել դէպի արևելք և յետ մղել ասորոց եկեղեցու ազդեցութիւնն, որ տարածուել էր Հայաստանում և Վրաստանում։ Յոյն եկեղեցու շահերի տեսակէտից է գրուած այն յիշատակարանը, որի արաբերէն թարգմանութիւնը պահուել է Սինայի մատենադարանում։ Հայերի բրիտանականութիւն ընդունելու պատմութիւնն է այդ և արաբերէն է թարգմա-

նուած յունարէնից. վաղուց արդէն ապացուցուած է, որ ցայժմ պահուած յունարէն բնագիրը Ագաթանգեղոսի պատմութեան թարգմանութիւնն է. իսկ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնն աւելի ուշ ժամանակի մշակումն է հայոց ազգայնական ոգւով: Այս պատմութեան սկզբնական ձեւը (վերսիան) պահպանել է պրօֆ. Մառի այժմ երեւան բերած արաբերէն թարգմանութիւնը: Մառը ամբողջովին լուսանկարել է այս հետաքրքրական ու կարեւոր ձեռագիրը, որի սկիզբը տարաբաղաբար պակաս է:

Եօթանասուն էջից բաղկացած այս ձեռագիրն էլ բաւական է, ըստ Մառի, որ նոր լոյս սփռուի ո՛չ թէ միայն Ագաթանգեղոսի հայերէն վերսիայի զրական բննադատութեան, այլ և հայ-վրացական քրիստոնէութեան պատմա-քաղաքակրթական հարցի վրայ: Արաբական բնագիրը պահել է հայկական վերսիայի բոլոր մոմէնտները, բայց մեծ քանակութեամբ իրական մանրամասնութիւններով: Արաբական վերսիան թէև հայկականից բաւականին փոքր է, բայց այդ կարելի է բացատրել հայկականի հետորական ոճով:

Արաբական վերսիայի ոճի բնաւորութիւնը ցոյց տալու համար պրօֆ. Մառն առաջ է բերում մի քանի հատուածներ, որոնք բովանդակութեամբ հետաքրքրական են, որովհետև չկան մեր Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ: Ահա՛ այդ հատուածները:

Աեսարիայից վերադառնալիս Գրիգոր Լուսաւորիչը մշտնուժ է Սեբաստիա, որտեղ և մնում է վեց օր: Ապա ուղևորուելով դէպի իւր երկիրը Սուրբ Գրիգորը վերցրեց Սեբաստիայից քահանաներ և արեղաններ, որպէս զի նրանց Հայաստանի եկեղեցիներում քահանաներ նշանակէ: Գրիգորն իւր մօտն ունէր Ղևոնդիոս Պատրիարքի գրած նամակը Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսին ուղղուած, որպէս զի վերջինս էլ նրա հետ գնալով՝ գահի վրայ նստեցնէ Գրիգորին՝ եկեղեցական կանոնների համաձայն»:

Երբ Տրդատ արքան դիմաւորում է սուրբ Գրիգորին, իւր հետ վերցնում է ո՛չ միայն Աշխէն թագուհուն և Խոսրովագուխտ քրոջը, ինչպէս ասած է Ագաթանգեղոսի հայերէն պատմութեան մէջ, այլ և «Վրաստանի թագաւորին և Ռշտունեաց թագաւորին (որ արաբական թարգմանութեան մէջ դարձել է ռուսների թագաւոր) և ալանաց թագաւորին, իւր խիշիաններին, մեծամեծներին և ցեղերի առաջնորդներին: Եւ զրանք դի-

մաւորեցին սուրբ Գրիգորին, ողջունեցին նրան, նոյնպէս և Պետրոս եպիսկոպոսին» (Սեբաստիայի)։

Սուրբ Գրիգորն «սկսեց օծել եկեղեցիները և քահանաներ նշանակել նրանց, որոնք գիտէին սուրբ գիրքը, մի քանիսին ուղարկեց Վրաստան, ոմանց Աբխազիա, ոմանց էլ ալանների մոտ»։

Սր. Գրիգորը նախ վերցնում է նրանց, որոնք ծառայում էին մեհեմետներում և ուսուցանում է նրանց սր. գիրքը։ Սր. Գրիգորն ինքը ամբողջ Հայաստանի կաթողիկոսը դառնալով՝ պատրաստում է եպիսկոպոսներ և ուղարկում Հայոց աշխարհի ամեն կողմերը, նաև Վրաստան, ռադիկների (կամ գուցէ Դերջան) աշխարհը և ալանների մօտ։ Նա Սեբաստիայի եկեղեցուց վերցնում է և մի վրացի Աբերը-յի-վա անունով, ձեռնադրում է նրան մետրապօլիտ և ուղարկում Վրաստան, որ նա ամբողջ Վրաստանում եպիսկոպոսներ կարգէ։ Նա առաքինի վարքի տէր էր, խաղաղ, գիտակ եկեղեցական գրքերի։ Նա սարկաւազ և ականատես էր, երբ բաց արին քառասուն մարտիրոսների մասունքները։ Նա ալեգարդ էր և այդ պատճառով սբ. Գրիգորը նրան բարձրացրեց այդ աստիճանի։ Աբխազիա ուղարկեց նա (սբ. Գրիգորը) Սօֆրօնիային, որ քահանայ էր Վապագովկիայից։ Վերջինս սբ. Գրիգորի հետն էր, և եպիսկոպոս ձեռնադրելով ուղարկեց։ Ալանաց երկերն ուղարկեց Թովմային, գերազանց մարդուն, որ Սատալունա քաղաքիցն էր»։

Սր. Գրիգորի Հայաստանի զանազան զաւառներն ուղարկած հովիւների անունները կան նաև հայկական վերսիայի մէջ, բայց այդ ցանկից հեռացրած կամ փոփոխած են մի քանի էական մանրամասնութիւններ. այսպէս օրինակ՝ ըստ հայկական վերսիայի՝ բոլոր հովիւներն, ըստ երևոյթին, հայ քրմերի որդիքն էին. սբ. Գրիգորը դաստիարակեց քրմերի որդոցը և նրանցից արժանաւորներին եպիսկոպոս ձեռնադրեց։ Յետոյ անունները թուելիս հայկական բնագիրը կարծես միևնոյն Ալբիան եպիսկոպոսին անուանում է երկու տեղ. նախ հենց սկզբումը «առաջինի (եպիսկոպոսի) անունն էր Ալբիան, որ յետոյ եփրատ գետի շուրջն եղող զաւառների եպիսկոպոսն եղաւ»։ Երկրորդ՝ անունների վերջը. «Ալբիանին, ձշմարիտ և աստուածասէր մարդուն, (Գրիգորը) արքայական պալատի բանակի եպիսկոպոս թողեց, իսկ ինքը ժամանակ առ ժամանակ գնում էր լեռները»։

Արաբական թարգմանութեան մէջ ևս երկու անգամ է յիշուած Ալբիանը, բայց պարզ կերպով երկու տարբեր Ալբիանների մասին է խօսքը: Սկզբումն ասուած է. սուրբ Գրիգորն «ուղարկեց Ալբիանին Բագրևանդ քաղաքը և Եփրատի ափերում ապրող բոլոր բնակիչների մօտ, որոնք առաջ երկրպագում էին կուռքերին և նա բոլորին դարձրեց զէպի Աստուած, որովհետեւ նա (Ալբիանը) արժանի էր, որ նստէր աշակերտների (Քրիստոսի) գահի վրայ»: Յետոյ, ո՛չ թէ անուանների ցանկի վերջը, ինչպէս որ է Հայկական վերսիայում, այլ ութերորդ տեղը, և այն էլ փոփոխուած կերպով, որ գուցէ և պատահական լինի. «Եւ ուղարկեց (սուրբ Գրիգորը) Ալբիի եպիսկոպոսին սպարապետի աշխարհը, Մամիկոնեանի աշխարհը, որ (այսինքն սպարապետը) թագաւորի պալատականներից էր և զօրքի զլիաւորը: Եւ նա գնաց նրանց զլիաւորի (Մամիկոնեանի) հետ, որի անունն էր Պատրիկ: Եւ երանելի Գրիգորը ձգձարտապէս հրամայեց եպիսկոպոս Ալբիին և ասաց նրան. «չբաժանուես Պատրիկից և լցրու նրա աշխարհը բարոյով»: Եւ այդ նրա համար, որ եպիսկոպոսը (Ալբին) զանազան իմաստութիւնների տէր էր՝ թէ հռովմէական և թէ կոապաշտական. նա զօրեղ էր սուրբ Գրքի բացատրութեան գործում և նրա իշխանութեան ներքոյ էին Տարօնը և Բասուլը»:

Արաբական թարգմանութեան մէկ հատուածը արդարացնում է Մ. Խորենացու II գրքի 83-րդ գլխ. մէջ յիշուած և Ագաթանգեղոսին վերագրուած կտորը, որ չկար հայկական Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ և գիտնական բնագիտները Մ. Խորենացուն մեղադրելով մտացածին վկայութիւններ բերելու համար, այդ հատուածն էլ ապացոյցներից մէկն էին համարում:

Ըստ պրօֆ. Մառի, Ագաթանգեղոսի արաբական թարգմանութեան հիմնական նշանակութիւնն այն է, որ նրա մէջ սուրբ Գրիգորն առանց թերաբանութիւնների նկարագրուած է իբրեւ յունական և մասնաւորապէս կապադովկիական եկեղեցու առաքել-գործիչ: Սապադովկիայում նա ոչ թէ միայն ձեռնադրուած է եպիսկոպոս, այլ և այդտեղից է վերցնում իր գործակիցներին: Նա ներկայանում է իբր Լուսաւորիչ և յունական եկեղեցու կազմակերպիչ ո՛չ միայն Հայաստանում, այլ և դրացի երկրներում—Աբխազիայում, Վրաստանում, ալանների մէջ և այլն. մէկ խօսքով այն բոլոր աշխարհներում, որտեղ յունական եկեղեցին կա-

րողացաւ արմատ ձգել կամ թէ ուր որ կամենում էր տարածել իւր ազդեցութիւնը:

Երբ Հայաստանում տեղի է ունենում յունական և ասորական եկեղեցիների հոսանքների միախառնութիւնը, յունական առասպելը (լեգենդան) թարգմանւում է հայերէնի և յետոյ մշակւում հայոց ազգայնական հոգւով. — այս է ահա Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը ըստ Մատի ¹⁾:

Մի ժամանակ վրաց գրականութեան մէջ ևս արծարծւում է սուրբ Գրիգորի անունն իբրև Արաստանի հովուապետ. բնորոշ է այդ տեսակէտից Սինայի վրայ գտնուած հին ձեռագիր մի երգասացութիւնն ի պատիւ Հայաստանի Լուսաւորչի, որտեղ Արաստանն անուանուած է Գրիգորի հօտ: Այս երգասացութիւնն, որ հետաքրքրական է և ուրիշ կողմերով, հայկական ծագումն ունի. այստեղից պրօֆ. Մառն եզրակացնում է. «Պարելի է կարծել, որ յունական ազդեցութիւնն սկզբում հայերից և վրացիներից ընդունւում էր միասին, երբ գրանց եկեղեցական-գրականական միութիւնը դեռ ևս լիովին գոյութիւն ունէր: Թողուտ այս հանգամանքի կարելի է բացատրել դարձեալ մի ուրիշ փաստ, որ նոյնպէս բացատրուեց մեր ուղեւորութեան միջոցին ձեռք բերուած նիւթերով: Պարզուեց, որ սուրբ գրքի հայերէն ու վրացերէն թարգմանութիւնները մի քանի ընդհանուր ինքնուրոյն գծեր ունին, որոնք յունական ծագումն ունին և առաջացել են Խօթանասնից թարգմանութեան հետ համեմատելու ժամանակ յունարէն հատուածների սխալ հասկացողութիւնից»:

Պ. Մառը հիմնուելով Սինայի մատենադարանում ժողոված նիւթերի վրայ, հետեւեալ եզրակացութեան է դալիս հայկական և վրացական սկզբնական եկեղեցիների վերաբերմամբ. «Հայոց եկեղեցում գերակշռեց ասորական հոսանքը, իսկ վրաց եկեղեցում յունականը. բայց այդ չէ նշանակում՝ թէ առաջին դէպքում յաղթանակն ասորոցն էր, երկրորդ դէպքում յոյնե-

¹⁾ Նորերս լոյս է տեսել սուրբ Գրիգորի վարուց պատմութեան եթովպական վերսիսան, որի թարգմանութիւնը հրատարակիչը վերագրում է XIV-րդ դարին: Եթովպականը թարգմանուած է արաբերէնից. իսկ արաբականը յունարէնից. եթովպականը թարգմանուած է կրճատուած արաբերէնից: *Seu Vide de S Gregorio, patriarcha da Armenia conversao dos Armenios aos christianismo versao ethiopica publicada por Francisco Maria Esteves Pereira.*

րինը: Յաղթանակը երկու տեղական եկեղեցիներին էր և դրանցից իւրաքանչիւրի ինքնուրոյն զարգացման գրաւականը: Այդ ժամանակից սկսած թէ հայկական և թէ վրաց եկեղեցիները նշանաւոր եռանդ են արտայայտել, իւրաքանչիւրն անկախ, իւր զարգացման համար: Միջոցներից մէկն էր անմիջապէս բնագիւղներից թարգմանելը, առաւելապէս յունարէնից:

Ազգային տարրի երեւան գալն աւելի ստուարացնում է յունարէնից կատարուած թարգմանութիւնների թիւը, բայց այնուամենայնիւ այդ թարգմանութիւնները և դրանց ընթրութիւնները տեղի են ունենում ազգային հոգւով, դաւանաբանական ու եկեղեցական խնդիրների հետ ի միասին առաջ եկան նաև ազգային խնդիրներ, որոնք ուղղութիւն տուին տեղական ազգային գրականութեան և ստեղծեցին հայկական և վրացական գրականութեան ազգային ժամանակաշրջանը: Այս շրջանում երկու դրացի ազգերի գրականութիւններն էլ իրարից բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ են առաջ գնում, երբեմն միմեանց թշնամաբար վերաբերուող ազգային շահերով:

Մեր գրականութեան այս շրջանից ևս մի քանի հատուկ տոր նորութիւններ է գտել պրոֆ. Մառը: Նա յոյս է ունեցել գտնել Հապուհ Բագրատունու, իններորդ դարի պատմաբանի կորած աշխատութիւնը, որի գոյութիւնը ենթադրում էր Երուսաղէմի մի ձեռագրի մէջ. և իսկապէս գտնում է այդ ձեռագրի մէջ մի քաղուածք Հապուհի աշխատութիւնից, բայց ո՛չ պատմական բովանդակութեամբ և, ինչպէս որ սպասուում էր, թէև հատուածի վերնագրի մէջ ասուած է, որ քաղուածքն ասուած է Հապուհի պատմութիւնից:

Այնուամենայնիւ այդ հատուածը պրոֆ. Մառը գտնում է հետաքրքրական Հայաստանի եկեղեցական կարգերի պատմութեան, մանաւանդ պահքի վերաբերմամբ:

Բովանդակութեամբ հետաքրքրական են հանդիսանում նաև Երուսաղէմի Հայոց մատենադարանում գտնուած սուրբ Յունէի վարքագրութիւնը և սուրբ Յունէի խաչի պատմութիւնը. վերջինս կազմել է Ահարոն Վանանդեցին՝ հայոց և վրաց աղբիւրներով, ինչպէս որ վկայում է ինքը Վանանդեցին: Վանանդեցին հայկական աղբիւրների շարքում յիշում է և Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, որից առաջ է բերում մի ընդարձակ հատուած. այս հատուածը շատ հետաքրքրական է այն տեսակէտից, որ Վանանդեցին պէտք է իւր ձեռքին ունենար

Ազաթանգեղոսի այն վերսիան, որից օգտուել է և Մ. Խորենացին: Վերջինս նշոյալէս սուրբ Նունէի մասին խօսելիս Ազաթանգեղոսի վկայութեանն է դիմում. բայց որովհետեւ մեր ձեռքը հասած հայկական Ազաթանգեղոսի մէջ սուրբ Նունէի մասին մի խօսք անգամ չկայ, այստեղից ևս Խորենացու քննադատները եզրակացրին, որ ծերունի պատմաբանը ճիշտ չէ խօսում: Այս կողմնակի փաստն ևս դարձեալ վերականգնում է մեր պատմահօր ասածների ճշմարտութիւնը:

Պրօֆ. Մառը հետաքրքրական է համարում նաև Թաթուլ, Դիւտ, Թովմա եւ Վարոս նահատակների պատմութեանն ձեռագիրը. թէև այս պատմութիւնը տպագրուած է, սակայն ոչ այնպէս լրիւ և նոր փաստերով լի, ինչպիսին որ Երուսաղէմի մատենադարանում գտնուած ձեռագիրը. վերջինիս հեղինակը թէև շատ հին ժամանակներում չէր կարող ապրել, բայց անկասկած օգտուել է հնագոյն նիւթերով, որ մեր ձեռքը չեն հասել: Երիտասարդ հայկաբան Ն. Ադոնց իւր մի բանախօսութեան մէջ աշխատել է ապացուցանել, որ Ղազար Փարպեցու և Եղիշէի պատմութիւնից առաջ մեր զբաղանութեան մէջ գոյութիւն է ունեցել Վարդանանց պատերազմի նկարագրութիւնը. նրա ենթադրութեամբ եօթերորդ դարի պատմաբան Սերէոսը օգտուել է Վարդանանց պատմութեան այդ հին վերսիայից և ոչ Փարպեցու և Եղիշէի պատմութիւններից. այդ հանգամանքով է բացատրում սա, որ Սերէոսը Վարդանին կարմիր է անուանում, իսկ Փարպեցին ու Եղիշէն կարմիր անունը չեն գործածում: Այժմ պրօֆ. Մառն աւելացնում է, որ վերոյիշեալ նահատակների պատմութեան մէջ ևս Վարդանանց պատերազմի հերոսը կոչւում է կարմիր Վարդան:

Այս համառօտ բաղուածքից արդէն ընթերցողը տեսնում է, թէ ո՞րքան վաղ է դեռ մեր հնագոյն գրականական հարցերի մասին վերջնական վճիռներ կայացնելը և այս կամ այն հեղինակաւոր մատենագիրն զանազան անվայել ածականներով մկրտելը: Միմիայն տրամաբանական դատողութիւններով չի կարելի վճռել այդպիսի խնդիրներ, այլ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, համբերութեամբ և տոկուն աշխատասիրութեամբ: Ահա այս շաւղով է ընթանում յարգելի պրօֆ. Մառը և այդ պատճառով էլ ապագայում նրա եզրակացութիւններն աւելի մօտ կլինեն ճշմարտութեան:

ԱՌԱՆՑ ՎԵՐՆԱԳՐԻ

Ա. Չեխովի.

Ինչպէս որ այժմ արեգակը ծագում և մայր է մտնում, այնպէս էլ հինգերորդ դարումն էր: Այն ժամանակ էլ, ինչպէս այժմ, արևը ծագելիս, վաղորդեան ճառագայթները համբուրում էին ցողերի հետ, երկիրը կենդանանում և օդը լցւում էր յուսոյ և խնդութեան աղաղակներով, իսկ երեկոյեան, այդ միևնոյն երկիրը ննջում էր դաժան մթութեան մէջ: Այն ժամանակ էլ օրերը նման էին օրերին, իսկ գիշերները գիշերներին. երբեմն երբեմն, լողալով անցնում էին ամպերը ու խուլ կերպով որոտում կայծակը. կամ յորանջելով այս ու այն կողմից ընկնում էր մի աստղ: Երբեմն էլ, վանքի միաբաններից մէկը, ընկերների մօտ վազելով, պատմում էր թէ ինչպէս ինքը վագրի էր հանդիպել: Ուրիշ ոչ մի բան չէր պատահում: Այսպէս, օրերը նման էին օրերին, գիշերները գիշերներին:

Միաբանները աշխատում ու աղօթում էին Աստծուն, իսկ նրանց ծերունի վանահայրը երգեհոնի վրայ նուագելով, միևնոյն ժամանակ լատիներէն երգեր և եղանակներ էր շարադրում:

Այդ հրաշալի ծերունին, օժտուած էր զարմանալի ընդունակութեամբ: Նա այնպիսի հմտութեամբ էր նուագում երգեհոնի վերայ, որ լսողութիւնները բթացած ամենածեր միաբաններն անգամ, անկարող էին զսպել իրանց արտասուքները, երբ նա նուագում էր այդ գործիքի վերայ:

Երբ նա խօսում էր,—թէկուզ ամենաչնչին բաների վերայ—ինչպէս օրինակ ծառերի, գազանների կամ ծովի մասին, անկարելի էր լսել նրան, առանց ծիծաղի կամ արտասուքի և կարծես թէ նրա հոգումն էլ երգեհոնի լարերն էին հնչում: Երբ նա բարկանում կամ սասաիկ ուրախանում էր, կամ թէ չէ սարսափելի և հալածիչ բաների վրայ էր խօսում, ոգևորութիւնը պատում էր նրան և փայլատակուող աչքերից ար-

տասուքներ էին ցայտում: Երեսը կարմրում էր, ձայնը որոտում էր ինչպէս կայծակը և ունկնդիր միաբանները զգում էին, որ իրանց հոգիներն էլ կապուած են նրա ոգևորութեամբ: Այդ հրաշալի բուպէներում, նրա իշխանութիւնը անսահման էր և եթէ նա իւր այդ ծերունիներին հրամայելու լինէր լցուել ծովը, նրանք առանց վարանման, անյապաղ կկատարէին նրա հրամանը: Նրա ձայնը, նրա նուազն ու բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ նա փառաբանում էր Աստծուն, երկիրքը ու երկիրը, ցնծութեան մշտական աղբիւր էին ներկայացնում միաբանների համար:

Պատահում էր, որ միապաղաղ կեանքի պատճառով, նրանց ձանձրացնում էին թէ գարունը, թէ աշունը, թէ ծառերը և թէ ծաղիկները, իսկ ծովի աղաղակից յոգնում էին նրանց խիբները: Մինչև անգամ թռչունների երգերն ու դայլայիկները ձանձրացնում էին նրանց: Բայց վանահօր տաղանդը, հացի պէս, պէտք էր ամեն օր:

Անցնում էին տասնեակ տարիներ, օրերը դարձեալ նման էին օրերին, իսկ գիշերները գիշերներին: Վանքի չուրջը, բացի վայրենի թռչուններից ու գազաններից, ոչ մի կենդանի շունչ չէր յայտնուում: Մարդկային ամենամօտ բնակարանն անգամ, հեռու էր վանքից և այնտեղ, կամ այնտեղից վանքը հասնելու համար, հարկաւոր էր հարիւր վերստ անցնել անապատի միջով:

Անապատն անցնել խիզախում էին միայն նրանք, որոնք անարգում էին կեանքը և հրաժարուելով նրանից, դիմում էին վանքը, որպէս դէպի գերեզման:

Այս հանգամանքներում պէտք է երևակայել, թէ որքան մեծ եղաւ վանականների զարմանքը, երբ մի գիշեր նրանց պարսպի դուռը ծեծում էր մի մարդ, որը, ինչպէս պարզուեց ցետոյ, հասարակ մեղապարտներից մէկն էր, որոնք այնքան սիրում են կեանքը: Այդ մարդը դեռ չաղօթած և վանահօր օրհնութիւնը չառած, գինի և ուտելիք պահանջեց: Վանահօր հարցին,—[Թէ նա ինչպէս քաղաքից յայտնուեց անապատում, նա որսորդական մի երկար պատմութիւն արեց: Յայտնուեց, որ նա գնացած է եղել որսի և մի քիչ աւելի խմելով՝ մոլորուել էր:

Երբ նրան առաջարկեցին վանականութիւն ընդունել և այդպիսով ազատել իւր հոգին, նա ժպտալով պատասխանեց՝ «ես չեմ կարող ընկերակցել ձեզ»:

Վերջացնելով ուտելն ու խմելը, նա սկսեց աչքի անցնել իրան շրջապատող վանականներին, յետոյ յանդիմանօրէն գլուխը շարժելով ասաց.

— Դուք վանականներդ ոչինչ չէք անում: Դուք միայն ուտել և խմել գիտէք: Միթէ այդպէս ես ազատում հոգիները: Հէնց այն ժամանակ, երբ դուք հանգիստ նստած, ուտելով և խմելով երանութեան մասին էք մտածում, քաղաքում ձեր մերձաւորները մեղքերի մէջ կորած, դժոխք են գնում: Մի տեսէք, թէ ինչեր են տեղի ունենում քաղաքում. ոմանք մեռնում են քաղցից, իսկ ոմանք, չիմանալով ինչի գործադրել իրանց ոսկիները, զեղխութեամբ ոչնչացնում են ինքնիրանց, ինչպէս մեղրի մէջ թաղուած ճանճեր: Մարդկանց մէջ ոչ ճշմարտութիւն է մնացել, ոչ հաւատ. ո՞վ պէտք է ազատէ նրանց, ո՞վ պէտք է քարոզէ նրանց. ինչպէս արքեցոյնները, թէ ձեզ պէս խոնարհ հոգի, սիրող սիրտ, և հաւատ ունեցողները, Ինչու համար է այդ բոլորը տուել ձեզ Աստուած. միթէ նրա համար, որ դուք այս չորս պատերի մէջ նստելով, ոչինչ չանէք:

Հարած քաղաքացու խօսքերը թէև անվայել և վիրաւորական էին, բայց զարմանալի կերպով ազդեցին վանահօր վերայ: Նա, սպրդնաւ դէմքով դարձաւ դէպի միաբանները և ասաց.

— Յղբայրներ, իրաւ որ այս մարդը ուղիղ է ասում: Իսկապէս որ խեղճ մարդիկը իրանց թուլութեամբ կորչում են մեղքերի և անհաւատութեան մէջ, իսկ մենք տեղներիցս ժած չենք գալիս. կտրծես այդ բանը մեզ չի վերաբերում: Ինչու համար ես չպէտք է գնամ և յիշեցնեմ Գրիստոսի մասին, որին իսպառ մոռացել են նրանք:

Քաղաքացու խօսքերը ոգևորեցին ծերունուն: Միւս օրն և եթ, վերցնելով իւր ցուպը, նա բաժանուեցաւ միաբաններից և ուղևորուեցաւ դէպի քաղաք:

Միաբանները մնացին առանց երաժշտութեան, առանց նրա քարոզների և երգերի:

Տխուր կերպով անցկացրին նրանք մի ամիս, երկու ամիս, բայց ծերունին չէր վերադառնում: Վերջապէս երրորդ ամսից յետոյ, լսուեցաւ նրա ցուպի ծանօթ ձայնը: Միաբանները վրայ թափուեցին դիմաւորելու նրան ու ամեն կողմից հարցեր էին տալիս. բայց նա, փոխանակ ուրախացնելու՝ ոչ մի խօսք չասած, սկսեց դառը կերպով հեկեկալ, լաց լինել:

Միաբանները նկատեցին, որ նա այս երեք ամսուայ մէջ,

աաստիկ կերպով ծերացել էր. նրա երեսը յոգնած էր և խորին տխրութիւն էր արտայայտում. իսկ երբ սկսեց լալ, նա նմանում էր մի մարդու, որին կարծես վիրաւորել էին: Այս տեսարանից զգացուած, միաբաններն ևս արտապնդեցին ու կարեկցաբար սկսեցին հարցնել նրանից, թէ ինչու համար նա լացեղաւ, ինչու համար է նրա զէմքը տխուր: Բայց նա, ոչ մի խօսք չասելով, փակուեց իւր խցում:

Նօթը օր նա այսպէս փակուած մնաց. ոչ ուտում էր, ոչ խմում, ու ոչ էլ նուազում երգեհոնի վերայ. այլ միայն լալիս էր: Նրբ բաղխում էին նրա խցի դուռը ու աղաչում որ դուրս գայ և իրանց էլ մասնակից անէ իւր վշտին, նա պատասխանում էր միայն խորին լուռութեամբ: Վերջապէս նա դուրս եկաւ. հաւաքելով իւր մօտ բոլոր միաբաններին, նա լացակուփած ելեւտով—որի վերայ նշմարւում էին տանջանքի և տառապանքի հետքեր—սկսեց պատմել այս երեք ամսուայ մէջ իւր գլխով անցածը: Նրա ձայնը հանդարտ էր և աչքերը ժպտում էին, երբ նկարագրում էր իւր ճանապարհորդութիւնը վանքից մինչև քաղաք: Նա պատմում էր, թէ ինչպէս ճանապարհին լսելով թրուչունների երգերը, առուի խախտիւնը, երիտասարդական քաղցր յոյսերը յուզում էին նրա հոգին: Նա պատմում էր թէ գնալով երևակայում էր իրան իբրև մի գինուոր, որ պատերազմ գնալով հաւատացած է որ պիտի յաղթէ:

Նա խորհելով գնում էր և ճանապարհին երգեր և եղանակներ էր շարադրում և չէր էլ նկատել, թէ ինչպէս էր վերջացել այդ երկար ճանապարհը: Բայց այստեղ, երբ խօսքը եկաւ քաղաքի և մարդկանց մասին, նրա ձայնը դողդողաց, աչքերը փայլատակեցին և կարծես ամբողջովին լցուեցաւ բարկութեամբ:

Մտնելով քաղաք, նա մի այնպիսի տեսարանի էր հանդիպել, որ իւր ամբողջ կեանքում չէր տեսել ու չէր էլ կարող երևակայել այդպիսի մի բան: Այդտեղ միայն, իւր ծեր հասակում, առաջին անգամ նա տեսել և հասկացել էր, թէ որքան հզօր է սատանան, որքան հրապուրիչ է չարը և որքան փողփողի և ունայն են մարդիկ:

Նրա անբաղդութիւնից, առաջին մտած տուեմը անառականոց է եղել: Մօտ յիսուն հոգի հարուստ մարդկանցից, անհաշիւ կերպով ուտում և խմում են եղել: Հարբելով, նրանք խօսում էին այնպիսի սարսափելի և գարշելի խօսքեր, որ աստուածավախ մարդը երբէք թոյլ չի տալ իրան խօսելու կամ երևակայելու:

Անսահման կերպով ազատ, զուարթ և երջանիկ զգալով իրանց, ոչ Աստուծուց էին վախենում, ոչ սատանայից և ոչ էլ մահից, այլ խօսում և անում էին այն, ինչ որ իրանք էին ցանկանում։ Կաթ գնում էին այնտեղ, որտեղ մղում էր կիրքը։ Իսկ ազնիւ գինին, որ փայլում էր սաթի նման, երեւի շատ անուշ և հոտաւէտ էր, որովհետեւ ամեն մի խմող երջանիկ կերպով ժըպտալով, ցանկանում էր դարձեալ խմել։ Կարծես գինին ևս հասկանում էր թէ ինչպիսի դիւական հրապոյր է թագնուած իւր քաղցրութեան մէջ, որովհետեւ ամեն մի խմող և ժպտացողին նա ևս պատասխանում էր ուրախ փայլելով։

Այստեղ, ծերունին բարկութիւնից աւելի ևս արտասուելով, շարունակեց նկարագրել իւր տեսածները։ Նա պատմեց թէ ինչպէս սեղանի վրայ, խմողների մէջ տեղը կանգնած էր մի կիսամերկ պոռնիկ։ Դժուար թէ բնութեան մէջ գտնուէր, կամ մարդ կարողանար երևակայել մի աւելի գեղեցիկ և հրապուրիչ բան, քան այդ ընկած կինը։ Նա մի թխահր, սև սև աչքերով, երկար մազերով ու գիրուկ չրթունքներով գարշելի արարած էր։ Նա անամօթ կերպով ժպտալով և ձիւնի նման սպիտակ ատամները կընտացնելով, կարծես ասում լինէր. «տեսէք, որքան ստոր և միևնոյն ժամանակ գեղեցիկ եմ ես»։ Մետաքսը և բեհեզը, գեղեցիկ ծալքերով ցած էին իջնում նրա ուսերից, բայց մարմնի գեղեցկութիւնը, կարծես չէր ուզում թագնուիլ նրանց յետևում։ Այլ ինչպէս դարնանային մատաղ կանաչ, դուրս էին ցցւում ծալքերի տակից։ Այդ ընկած կինը խմում և երգում էր. միևնոյն ժամանակ յանձնւում էր ամեն մարդու, ով միայն ցանկանում էր։ Յետոյ ծերունին բարկութեան ձեռները շարժելով, սկսեց նկարագրել ձիարշաւները, ցուլերի կրկէսը, թատրոնները, նկարիչներին արհեստանոցները, որտեղ նկարում և կաւից պատրաստում են մերկանդամ կանանց։

Նա խօսում էր ոգևորուած, գեղեցիկ և հնչուն. կարծես նուագում էր անտեսանելի լարերի վրայ։ Իսկ միաբանները արձանացած, անյագ կերպով, յափշտակուած լսում էին նրա պատմածները։

Նկարագրելով սատանայի գեղեցկութիւնները, շարութեան հրաշալիքները և իգական սեռի գրաւչութիւնը, նա նզովեց սատանային, և յետ դառնալով փակուեց իւր խցում։

Հետևեալ օրը, երբ նա դուրս եկաւ իւր խցից, վանքում ոչ ոք չէր մնացել. բոլորը փախել էին քաղաք։

Թարգմ. Ս. Համալրաժեան

ԺՈՂՈՎՐԴԵԿԱՆ ԳՐԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

(Բառգիրք «Արարատեան բարբառի»
գրքի առիթով):

Ազգեր կան, որոնք իսպառ անհետացել են աշխարհից, բայց նրանց գիրը և գրականութիւնը մնացել է, նրանց բեռագրերը և սեպագրերը ոչ միայն բաց են անում պատմութեան առաջ այդ ազգերի կեանքը, այլ և ընդհանուր մարդկութեանը և գիտութեանը մեծամեծ ծառայութիւն են անում: Հասարակական գիտութիւնները շատ անգամ ժողովրդական առակների, հէքիաթների, սովորութիւնների և դարձուածքների մի նախադասութիւնից և ոճից այնպիսի եզրակացութիւններ անում և այնպիսի խնդիրներ են լուսաբանում, որոնք դարերի ընթացքում մութն և անհասկանալի են եղել: Այս պատճառով ժողովրդական բանաւոր գրականութեան նշխարների ժողովողի կատարած գործը շատ պատկառելի է և գրագէտ մարդկանց համար հաճելի: Տիգրան Նաւասարդեանը արդէն պատուաւոր տեղ ունի բռնած մեր Կովկասեան գրականութեան մէջ իրրեւ հայ հէքիաթների, առակների, ասածների և առհասարակ բանաւոր գրականութեան նիւթեր ժողովող: Այս ուղղութեամբ նրա հրատարակած գրքերի թիւը տասնից աւելի է:

Թէև մենք անձամբ չաւ փաղուց ենք հեռացել բուն երկրից և այս պատճառով ձեռնհաս չենք համարում մեզ պ. Նաւասարդեանի բառգրքի մանրամասն քննադատութիւնը տալ, սակայն աւելորդ չենք համարում նկատել այս հրատարակութեան մի քանի թերութիւնները, որոնք ապագայում կարող են ուղղուել աշխատասիրողի կողմից:

Ընդհանրապէս առած բառգիրքը պարունակում է գլխաւորապէս Վաղարշապատ գիւղի ժողովրդի մէջ գործածական տները, բայց չի կարելի ասել, որ այս բառարանը լիակատար լինի: Նախ բազմաթիւ բառեր և ոճեր վրիպել են բառարան

կազմողի ուշադրութիւնից, յետոյ շատ բառեր չեն բացատրուած այն բոլոր գործածական դարձուածներով, որոնք ժողովրդի մէջ ընդունուած են, երբորդ շատ բառերի և դարձուածքների միտքը կամ սխալ են բացատրուած և կամ լիակատար չեն մեկնած: Թուուցիկ կերպով կարգալիս միայն մենք կարողացանք վերոյիշեալ թերութիւններից մի քանիսը նկատել, որ և կախատենք ցոյց տալ, բայց այս բառարանը այնքան կարևոր գիրք է, որ արժէր ստուգել և լրացնել նրան բուն տեղում:

Բաց թողած բառերից ես յիշեցի օրինակ՝ *ճլպատի*—աչքերը ճլպտին ա տալիս—ազտհարար մի բան փնտռում է, *փնթի* (անմաքբասէր), *ըոխչա* (կապոց), *դեղապտի* (հիւանդի ուզած կամ խնդրած բան, նոյնպէս ևս հագուագիւտ բան), *քեօնդալան* (ծուռ ու մուռ, անհարթ, անկանոն տեղ, նոյնպէս և փոխաբերական մտքով ասում են՝ ինչ ես քեօնդալան մօնդալան գլխիցդ դուս տալիս), *քեչա* (թաղիք), *Ֆլանքեսար* (այս ինչ ոքը), *երկուֆորքիս* (յղի), *հայտալ* (ստիպել), *սրդաշ* (մտերիմ) և այլն: Այս բառերը, որ Վաղարշապատում շատ սովորական բառեր են, բոլորովին չկան բառարանում:

Այժմ ես կաշխատեմ թուել այն խօսքերը և ոճերը, որոնք կամ սխալ են բացատրուած կամ թերի:

Փոտ խօսքի հետ բազմաթիւ ոճեր կան. օրինակ ասում են—անֆոտ ծաղիկ ես, որ ասել է անպէտք, անկարեկից և անօգտակար մարդ ես: *Ազի ոչ միայն մայր է, այլ և հօրեղբօր կնոջը ազի են ասում:* «Աղօթարանը վկայ» ոճը երգում է, որ նոյնպէս պակասում է բառարանում: *Ատամները առնել պարբերութիւնը ունի և փոխաբերական միտք:*—Նրա ատամներն առաւ, կնշանակի վնասուեց: *Նրա ատամը մոտ չարեց*—կնշանակի չհամարձակուեց անելու, ինչ որ կամենում էր, ուժը չպատեց, *Աստղ խօսքը* գործ է ածուում և հետեւեալ դարձուածքի մէջ. *Նրա աստղը ծուաց, այսինքն, մէկի բաղդը բացուեց:* *Ատամները համրել*, կնշանակի և լաւ ճանաչել, զօրութիւնը և ուժը կշռել և ոչ միայն թոյլ կողմը գտնել, ինչպէս մեկնում է պ. Նաւասարդեանը: *Ես նրա ատամները համրել եմ*—կնշանակի շատ լաւ եմ ճանաչում: *Արքադ*—բացառապէս խաղողի որդերից կտրատած ճիւղերն են և ոչ առհասարակ կտրատած ճիւղեր: *Բաթէն* խօսքը նոյնպէս առանց օրինակների է դրուած. օրինակ՝ ասում են պարտք տուր բաթէն խօսի, որ ասել է, առաջ պարտք տուր, յետոյ խօսիր:

Գէլ—գայլ, բայց չկայ ամենասովորական ոճը թէ՛ գէլի գլխին աւետարան կարդացին, ասեց, շուտ արա սուրուն գնաց: Դարբաղ նշանակում չի միայն անասունների մի տեսակ հիւանդութիւն, այլ և արհեստ է և կնշանակի կաշուեգործ (դարբաղ թաթուր): Դռի կնշանակի և կենսունակ կամ ժիր (դռի պառաւն) և այլն և այլն:

Լանգառք նշանակում է ոչ միայն ձող, այլ և գաղափարի արտայայտութիւն ունի և գործ է ածւում շատ անգամ և հաւասարակչութիւն խօսքի մտքով: Օրինակ ասում են, որ այս ինչը Լանգառքը պահող մարդ է, այսինքն դրութիւնը պահող մարդ է: Լաւանալ բայը գործ է ածւում ոչ միայն առողջանալու մտքով, այլ և առանձնական մտքով. օրինակ ասում են նրա բանը լաւացելա, այսինքն կարգի է ընկել, յաջողուել է: Ոտնամանի մի տեսակը «Լափչի» չէ, այլ «լափչին» է: Լափել գործ է ածւում և վատնելու մտքով և չկայ բառաբանում այսպիսի հասարակ ոճ թէ «նա իրա ունեցած-չունեցածը լափել ա», այսինքն վատնել է: Լգամ խօսքի մասին ասում են. ճտի լգամը բերնին ա, որ կնշանակի դեռ փոքր է, անկախ չէ, գեռահաս է. լգամը բերնին ա, այսինքն դեռ չի կարողանում թռչել:

Լեղ—լող, բայց ասում են թէ այն ինչ դքր փողի մէջ լեղ ա տալիս, այսինքն հարուստ է, փողի նեղութիւն չունի:

Լէնաբերան կնշանակի նոյնպէս և մեծախօս (լենառեխ):

Լիղը ոչ միայն չափ է, այլ և փոխաբերական մտքով կընշանակի լրջութիւն: Օրինակ ասում են՝ տեղդ նստիր, որ լիղը գաս, այսինքն թեթեամիտ մի լինիր: Լիսին—լուսին, բայց չը կայ բառարանում սովորական դարձուածքները. օրինակ՝ լիսինը նորեւ ա, այսինքն լուսնի սկիզբն է, նրա լիսինը նորեւ ա—նրա բաղդը բացուել է: Լնգլնգալ չի նշանակում շարժուել, այլ քայլուածքի (երիչի) մի տեսակն է. գէլը լնգլնգալօն ա ման գալիս: Լօլօկ փոխաբերական մտքով կնշանակի չնչին բան. Լսքան վախտ ա նա երեխուն մի լօլօկ չի տուել, թէպէտ ըստ մեծի մասին պտուղ կնշանակի:

Լօթի ոչ միայն չռայլ և վատնող կնշանակի, այլ և ասպետական յատկութիւն, անհաշիւ մարդուն էլ են լօթի ասում (օրին. լօթիանա այս ինչ բանը ալա), որ կնշանակի առանց հաշուի: Չէ որ Պէպօն էլ լօթի էր: Լօղլօղ—ոչ միայն երկայնահասակ և նիհար մարդուն են ասում լօղլօղ, որպէս բացատ-

րում է հեղինակը, այլ այն մարդուն, որի կազմուածքի մէջ համաչափութիւն չկայ (Լօղլօղ Թաթոսը): Խաբար խօսքը գործ է ածուում և հեգնական ոճի մէջ թէ «Խաբարը տարաւ, խաբարը կտանես», այսինքն օգուտ չտեսաւ, օգուտ չի տեսնի: Խաբարը զան—իսկապէս բամբասառէր կամ լրտես չէ, այլ խառնակիչ լրատու, որին համանիչ բառ է և չուզուէ խօսքը:

Խանում խօսքի հետ ասում են և «Խանում-խաթուն» կին, որ կնշանակի վեհանձն կին:

Խալիֆա ոչ միայն աւագ ուսուցիչն է, այլ և հասարակութեան մէջ յայտնի դիրք ունեցող, յարգելի մարդ, որպէս և գրագէտ: Խալիֆան բոլորովին համապատասխանում է թուրքերի միրզա խօսքին (Միրզա Իսուֆ, խալիֆա Գրիգոր): Խէյրաթ չի նշանակում բարւոք, այլ բարեք, զոհ: Ասում են, այս ինչը խէյրաթ է արել ու մի խալիֆա ցորեն ա բաժանել քեասիրքիւսուրներին:

Խոզան խօսքը բոլորովին սխալ է մեկնած և չի նշանակում անմշակ մնացած վարելահող, այլ ցորենի քաղած արտի ցողունների մնացորդը, որի մէջ տաւար են շատ անգամ թողնում արածելու: Նրկրորդ տարին խոզանը կրում է զարախոզան անունը, իսկ երրորդ տարին խամ, եթէ չի ցանւում: Բաց է թողած «խոր քունը մտնես» անիծելը, որ նոյնպէս շատ տարածուած ոճ է:

Խորխոզի չէ, այլ խորխոզին է և չի նշանակում մանր կոտորած և տապակած ճարպը, այլ հալած ճարպի մնացորդը, իսկ կոտորած և տապակած ճարպը կրում է ճիժիվիժի կամ աիժի վիժի անունը:

Խոյվորիլ չի նշանակի վախենալ, այլ աւելի շուտ յանկարծ բարկանալ, գոռելու մի տեսակն է: Ասում են՝ մէկ էլ տեսար խոյվորեց կասես սատանէն մտել էր ջանը:

Ժաղ ոչ միայն հարսանեաց հանդէսին տուած պարզեն է, այլ պարզե տալու ժամանակը: Օրինակ՝ ես նրա հարսանիքի ծաղին չմնացի: Խուճուճ գործ է ածուում և փոխաբերական մտքով: Ասում են, ինչ ես խուճուճ-մուճուճ գալիս, երբոր մէկը չի կամենում տուած հարցին ուղղակի և զրական պատասխան տալ, այլ աշխատում է ծամծմել պատասխանը կամ գաղել իւր ասելիքը: Ժիծ—մօր ծիծ կտորո՞ղ կնշանակի ար-

դարև ճարպիկ, բայց վատ մտքով և աւելի շուտ սրիկայ կնշանակի:

Կլափին անել միմիայն քաղցածութիւնից տանջուել չէ, այլ առհասարակ ամեն բանի սաստիկ կարիքից տանջուել: Օրինակ ասում են՝ փողի համար կլափին ա անում:

Միթէ կարելի է ներել պ. Նաւասարդեանին, որ կճուճ բառի մօտ դրուած չէ «կճուճը գլորուեց՝ խուփը գտաւ» դարձուածքը, որ ասել է թէ նման մարդը իւր նմանին կամ իրան համապատասխան մարդ գտաւ: *Կմկմալ* բացի կակազել նշանակելուց ունի և ուրիշ միտք. մի կմկմացնի, ասում են, երբոր մարդ տարտամելով և բացայայտ չի խօսում: *Կուչ* միայն կենդանի չէ: Ասում են, բնչ ես կուչ է կուչ անում, որ կնշանակի կուացած մանգալով անցնել, իսկ փոխաբերական մտքով կնշանակի չողոքորթել: Մէկի առաջ կուչ է կուչ անել ոճ կայ: Ժողովրդի մէջ: *Կճիորելը* ունի և փոխաբերական միտք, որ կնշանակի հետախոյզ լինել, քննել. բանը շատ չեն կճիորի, ասում է ժողովուրդը:

Կռնատակը ծմերուկ տալ ասել է թէ սուտ գովեստով և յոյսերով խաբել և ոչ միայն գովաբանել: Կռնատակերը ձմերուկ տուեցի ու ճամբու դրի, այսինքն չողոքորթեցի և խաբեցի:

Կոտել ունի և փոխաբերական միտք, որ ասել է օգտուել: Ղուճարումը նրան կոտել են,—ասել է թէ խալի մէջ հորաբոլոր փողերը տարել են: *Կոթոց* աւելի շուտ նախատինք է. քան թէ յանդիմանութիւն: *Կոմքալ* ոչ թէ մահակ է, այլ մահակի կլոր գլուխն է:

Կոռ միմիայն արքունական ձրի ծառայութիւնը չէ, այլ առհասարակ ձրի աշխատանք կնշանակի: Նա նրա կոռվորը խօչեմ, ես նրա կոռը շատ եմ քաշել և այլն:

Հալ—դրութիւն, բայց հալ և գործիք է, որով հարթում են ցորենի չափի երեսը, որպէս զի չափը ուղիղ գայ: Այստեղից առաջացել է և հալ քաշել, հալ քաշող խօսքերը: Երբոր ամառը վանքապատկան գիւղերում կալաչափերը չբջում են կալերը բահրան ստանալու, նրանք իրանց հետ ունենում են և հալ քաշող: Նոյնպէս շատ գործադրելի ոճ է *հալից ընկնել*, որ կնշանակի ուժասպառ լինել թէ նիւթապէս և թէ ֆիզիքապէս առհասարակ: *Միհանքի*—միանգամից չէ նշանակում, այլ

չարունակաբար. նա միհանքի սուտա խօսում—այսինքն չարունակաբար:

Միանգամայն զարմանալի է, որ պ. Նաւասարդեանի պէս հմուտ բարբառագէտը շատ անգամ տարրական խօսքերի բացատրութիւնը սխալ կամ կիսատ է տալիս: Նա աչքերիս չը հաւատացի, երբ կարդացի *հաշտ* և *ղաղաք* խօսքի բացատրութիւնը: Հաշտ խօսքի ամենապարզ նշանակութիւնը չկայ բառարանի մէջ, որ կնշանակի համերաշխ, հաշտ լինել, հաշտութիւն պցել և այլն: Դադաք միթէ կտաւ է նշանակում: Չէ որ դադաքը մեծ մասամբ սե, կապոյտ կամ կանաչ գոյնով ներկած միտկալն է, որից գիւղացիք արխալուխ կամ չապիկ են կարում: *Ղաղը*— կնշանակի արժէք, նշանակութիւն և ապա պատիւ կամ յարգանք: Իմ դադըը չիմացար ասել է թէ իմ արժէքը չիմացար: *Ղաթի* բոլորովին փայծաղ չէ, այլ փայծաղի մեծանալն է, որ հիւանդութիւն է: Ասում են մարդու կամ երեխայի մասին թէ դաթի ունի, այսինքն փայծաղը մեծացած է: *Ղաշխա*— փոխաբերական միտք էլ ունի, երբ որ մարդու մասին են ասում, զաշխա մարդ կնշանակի ստահակ, ճակատաւոր, կռուարար մարդ:

Ղասաք նոյնպէս մարդու մասին գործադրելիս ոչ միայն մտադործ է, այլ և դասաբ մարդ ասում են արիւնհարու և մարդասպան մարդուն: *Ղարիքանոց* ոչ մի տեղ Աբարատի վաչտում չի նշանակում օտարերկրացիների հիւրանոց, այլ Վաղարշապատում օտարերկրացիների, այլ ոչ բնիկների, գերեզմանոց է: *Ղափարթմիշ* անել նոյնպէս ճիշտ չէ մեկնած և չի նշանակում կերակրով լի պղինձը թոնրի վրայ դնել եփելու: *Ղափարթմիշ* անել ընդհանուր միտք ունի և կնշանակի նախ յանկարծ վրայ հասնել, վրէժն կտրել բռնելու մտքով, իսկ նոյնպէս կնշանակի բոլորովին ծածկել: Օրինակ թոնրի բերանը դափարթմիշ անել ասել է այնպէս փակել թոնրի բերանը, որ ոչ մի տեղից բոց դուրս չգայ: *Ղչլքուռուն* ոչ մի կերպ չի կարող լինել սևի տեսակը, այլ բառացի թարգմանութեամբ կնշանակի կարմրաւուն, կարմրագուն:

Ղռ ունի և այլ միտք, որ ասել է անարատ և անմշակ հող և ոչ միայն քարքարոտ հող: *Ղիամաթ*— սառնամանիք, բայց ժողովուրդը դիամաթ փոխաբերական մտքով ասում է տաղնապալից լոպէին, դժուար դրութեանը— օրինակ՝ դիամաթ հօ չելաւ գլխիդ, այսինքն միթէ չկարողացար ելք գտնել:

Ղուփել — քորիլ, բայց չէ որ ղուփել կնշանակի և յափշտակել: Ծոթ առհասարակ ասում են մանուֆակտուրին: Մաղա ոչ միայն ախորժակ, այլ և կաքաւի էգը նոյնպէս մագա է: Մաթալ մնալ ոճը դեռ յուսահատուել չի նշանակում, այլ չիւարած լինել, երկբայութեան կամ դժուար գրութեան մէջ լինելն է, անելիքը չգիտենալն է: Մախաթ ասում են և անձնաւորութեան մասին, մախաթ մարդո—այսինքն իր ասածի մարդ է, անընկճի է: Մարխոշ—իսկապէս գոյական անուն չէ և ոչ էլ խնձորի տեսակը, այլ համ է և կնշանակի թթուաշ, բայց և խնձորի մի տեսակին ասում են մարխոշ խնձոր: Միմիայն մարխոշ խօսքը ինքնատիւնքեան խնձոր չէ: Միթէ չորացրած ծիրանից եփած կերակուրը, եփած չիրը չի կարող մարխոշ համ ունենալ և այլն և այլն: Մթնաժիռը դեռ սաստիկ մութ չէ, այլ մթնաւուն: Մօվրօվը ոչ ջրբաժան է և ոչ դաւառապետ, այլ հին ժամանակներում էջմիածնի կալուածների կառավարիչներին մօվրօվ էին ասում, իսկ ժողովուրդը յետոյ մօվրով կառավարիչ խօսք մտքով էլ էր գործածում: Բոլորովին բացատրուած չէ մթնածեծ անել ոճը, որ նոյնպէս շատ գործածական է: Մթնածեծ անել կնշանակի մի բան զաղտնի անել, շտապով վերջացնել: Մուշտուղուղ—աւետիք չէ, այլ տուած աւետիքի, ուրախ լուր բերողի վարձն է:

Ութուլ ոչ թոյլն է և ոչ անշնորհը, այլ ծոյլ, դանդաղկոտ:

Ուրիան իսկապէս կը նշանակի մերկ, լափ ուրիան ա դառել, ասել է աղքատութիւնից մերկացել է: Չաթու-պարան, բայց ասում են շատ չաթութեամբ մարդ է—այսինքն մասնագէտ սրիկայ է: Չալթուկ լախ կեղծից չմաքրած բրինձն է, բայց և բրինձի արտն է, որպէս բացատրած է բառարանում: Նրբ որ որ ասում են՝ թէ այս ինչը գնացել ա չալթուկ առնելու, խօսք չի կարելի հասկանալ թէ բրնձի արտ առնելու: Չարդախը ոչ միայն թոնրի վրայի ծածկուած չինութիւնն է, այլ և առհասարակ կուլըը միայն ծածկուած չինութիւն, որի մի կամ մի քանի կողմը առանց պատի է, բաց է (ԲԱՅԵՇԵ): Պուլիկ—փոքրիկ աման, բայց ժողովուրդը ունի և պուլիկ գցել ոճը, երբ բացառապէս թոքերի բորբոքումով հիւանդների մէջքին (սանթլամի) պուլիկ են դնում արեան չարժում առաջ բերելու համար: Ջիզեար բոլորովին փայծաղը չէ, այլ լեարդը, ապիտակ թոքը և սիրտը միասին կազմում են ջիզեարը: Մար-

դու մասին էլ են ասում ջիգեարով—սրտոտ մարդ, քաջ մարդ, նոյնպէս և բարեկամասէր: Միմիայն նրանով կարելի է բացատրել, որ պ. Նաւասարդեանը բաց է թողել *Ջոռիաթ* խօսքը և սրա նման բազմաթիւ ոճեր, որովհետեւ բառարանը կազմելու կամ տպագրութեան տալու ժամանակ բուն երկրումը չի եղել: *Ջոռիաթ* կնշանակի քաջութիւն, վստահութիւն (ջուռիաթով մարդա): *Ռաշիդ* միայն կտրիչ չէ, այլ և առատաձեռն հիւրասէր, մինչև անգամ գլխոտ մարդ: Այս խօսքը պատահում է և հեգնական մտքով գործածուելիս: Ժլատ մարդու մասին էլ հեգնօրէն ասում են՝ տօ ինչ ռաշիդ մարդ ա: *Ռասս*—չկայ բառարանում ռասս գալ ոճը, ռասս գալը կտրուէր, այսինքն երանի չպատահէի: *Սախաթել*—փոխաբերական մտքով սախաթուել կընշանակի չափից, կանոնից ընկնել: Եթէ տան պատը ծուռն է դրուած՝ ասում են տունը սախաթուեց, մի գլխարկացու մորթին եթէ կտրուած լինի՝ ասում են մորթին սախաթուել է և այլն և այլն:

Սաղլիկ ասում են և մարդու մասին, ու կնշանակի ոչ լուրջ մարդ:

Սլլալ իսկապէս կնշանակի գաղտնի կերպով հեռանալ, խնդրանալ, որ համանիչ է ծլկուել ժողովրդական ոճին: Ասում են նոյնպէս քամին սլլումա—մեղմ կերպով փչում է: *Սուտ* բառը յաճախ պատահում է «սուտն ի հօրէ սատանայ է» դարձուածքի մէջ, որ ասել է սուտ ասողը սատանի ծնունդ է: *Ստերջ* և ոչ ստերջ՝ չի նշանակի չբեր կով, այլ ծնած կով, որ մի որ և է տարի չի ծնում և չծնած տարին կովին ստերջ են ասում: Շատ սովորական ոճ է՝ այս տարի մեր կովը ստերջ է մնացել: *Քնել* բայի մօտ չկայ ամենասովորական անէծքը—խոր քունը քնես, այսինքն մեռնես: *Քաշ* ծանրութիւն էլ է, բայց իբրեւ ածական է պատահում ցածր, արժէք չունեցող, ստոր գաղափարի մտքով: Օրինակ ասում են քաջ մարդ—ստոր մարդ, քաջ ապրանք ցածր ապրանք: *Քաշել* ունի և զրկելու, գողանալու միտք: Օրինակ՝ ասում են օպեկունը որբերից շատ բան ա քաշել տակովն արել: *Քարհելեց անել* իսկապէս չի նշանակի քարկոծել, այլ քար բցելով փախցնել, հալածել քարերով (չանը քարհելեց արեցի): *Քարգահը* ձեռագործութիւն կամ ասեղնագործութիւնը չէ, այլ այն գործիքն է, որի վրայ արւում է ձեռագործը. օրինակ ասում են՝ ձեր քարգահը զրկիր բասպինդ պտի գործիմ: *Քարփինջ* խօսքի հետ կան զանազան

ոճեր. մէկի քարփինջ ջուրը դնել—մէկի գործը փչացնել: *Քեալ-շան* բոլորովին ամայի դաշտ չէ, այլ վարուցանքի տեղ և նոյնպէս հնձած, բայց դեռ չծածած ցորենը: Ասում են էս տարի մեր քեալշանը լաւ ա—մեր վարուցանքը կնշանակի մեր եզները դեռ քեալշան են կրում: *Քեշա*—թաղիք, բայց չկայ և քեշոտել ոճ. ջանս քեշոտել ա այսինքն մարմինս սաստիկ կեղտոտել է: *Քէֆ*—քէֆը չաղ է ասում են հարբելու մօտեցած մարդուն: Նոյն ոճը և ասում են հարուստ մարդու մասին թէ նրա քէֆը չաղա: *Քիքեր* ոչ միայն ազգական կանանց, այլ առհասարակ իրանից մեծ կնոջը քիքեր են ասում: *Քոչառ* խոշոր յարդ չէ, այլ կիսածեծ հասկ, որի մէջ դեռ ցորեն է մնացել: *Քնար* կնշանակի և դեղ, միջոց:

Քրէղար ոչ միայն բեռնակիր կենդանիներ վարձու տըւողն է, այլ և վարձողը ինքը: Օրինակ՝ ես քրէհդար եմ այս ինչի տանը: *Քոշի*—գուռնի եղանակ, բայց ածում են ոչ թէ հարսը տանելու ժամանակ, այլ երբոր հարսանիքաւոր հիւրերը պէտք է գնան: Երբ քոչին ածում են, նշանակում է հարսանիքը վերջանում է: *Քոքանալ* ունի և փոխաբերական նշանակութիւն: Այս ինչ մարդու քէֆը քոքա—այսինքն, վիճակը լաւ է, հարուստ է և այլն: *Փալ քաց անողը* գրբաց չէ, որովհետեւ ֆայլին գրի հետ գործ չունի, նա գուշակում է արտաքինով միայն: *Փոքի*—հոգի, բայց չկայ փողից ֆոքի կորաւ, ֆողից ֆոքի կորչում ա—այսինքն աղքատացաւ, ոչնչացաւ: *Փոտ*—հոտ, ինչ ֆոտած մարդ ա—այսինքն վատ մարդ է, անբարիշտ է, մարդատեսաց և այլն և այլն:

Բառարանի թերութիւններից մէկ էլ այն է, որ թուրքերէն բառերի և ոճերի մօտ նշանակած չկայ թէ ինչ խօսք թուրքերէն է, որպէս չի կարելի լինի ջոկել բուն հայերէն ժողովրդական բառերը և ոճերը: Նոյնպէս պէտք է նկատել որ Վաղարշապատի բարբառը սխալ է իսկական Արարատեան բարբառի տեղ ընդունել, որովհետեւ Աշտարակի օրինակ բարբառը թերեւս աւելի մաքուր է քան Վաղարշապատինը, բայց սաստիկ տարբերում է իւր ձևերով:

Մենք գիտութեամբ կանգ առանք մի քանի բաց թողած բառերի և դարձուածքների վրայ, որոնք ապագայում կարող են օգտուէտ լինել հեղինակին, բայց ինչ խօսք, որ բառարանը ունի մի քանի հազար բառերի և ոճերի ստոյգ մեկնութիւն և այս բառարանը աշխարհաբառ լեզուի ուսումնասիրողի հա-

մաք շատ մեծ գին ունեցող աշխատութիւն է: Չի կարելի չը
ցանկալ, որ մեր հարուստները գէթ սրանից յետոյ հասկանա-
լին գրի և գրականութեան նշանակութիւնը և իրենց բարե-
գործութիւնից բաժին հանէին ազգային գրականութեան և
գրագէտներին, որ գուցէ աւելի ուղիղ կլինէր և օգտակար:
Այն ժամանակ ուրիշներն էլ կը կարողանային ուսումնասիրել
մեր գաւառաբարբառները, իսկ պ. Նաւասարդեանը գուցէ և
կարողանար բոլորովին նսւիրուել իւր մանկութիւնից սիրուած
գործին:

Գառ. ՆՆԳ.

**ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆԸ
ՆԻ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ» *)**

Գլուխ Ե.

Խորէնի գրական զբաղմունքի արդիւնքը Թէոդոսիայում եղաւ չորս երկի հրատարակութիւն. 1861 թուին նա լոյս ընծայեց «Արշակ Բ.» ողբերգութիւնը, 1863 ին «Վարդենիք» կոշտաժ գրաբառ բանաստեղծութիւնների հաւաքածուն և 1862 ին «Ալաֆրանկա» կատակերգութիւնը և «Յանգարան»-ը կամ «Բառգիրք յանգաց»:

Արշակ Բ.ի թշուառ թագաւորութեան և եղերական վախճանի նիւթը մեզանում շատերն են եթէ ոչ մշակել, գոնէ, ձգտել մշակել ողբերգութեան համար— Բեշիկթաշլեանը, Էմմանուէլ Եսայեանը, Թովմաս Թերզեանը, բայց, մեր կարծիքով, ոչ մէկը դոցանից այնպիսի յաջողութեամբ չի կատարել այդ գործը, ինչպէս Խորէն Գալֆայեանը: Ողբերգութիւնը, ինչպէս յայտնի է, թատերական գրութեան աշխատանքի աշխատանքն է, որի մէջ հեղինակը պատկերացնում է մեզ մի որևէ անձի հոգեկան տանջանքը մեր գութը շարժելու համար, մեզ ստիպելու ցաւակցելու, համակրելու նորան: Ամեն մի ողբերգական գործողութիւն առհասարակ մարդու այն չարչարանքը, տանջանքը և մահն է, որ մեր սիրտը լցնում է արհաւիրքով, սարսափ է ձգում մեր վերայ: Սակայն այդ արհաւիրքը, սարսափը, գութը, համակրութիւնը և ցաւակցութիւնը պէտք է որ յարուցուած լինի մեր մէջ դէպի չարչարուողն ոչ արտաքին հան-

1) Տե՛ս, «Առումայ» № 4. 1893 թ.

գամանքներից, այլ մի գործողութիւնից կամ շատ գործողութիւնների ամբողջութիւնից: Որքա, այդ սարսափն ու գութը յարուցուում են մեր մէջ նա մանաւանդ, երբ որ գործողութիւնները կատարուում են յանկարծակի և մի գործողութիւնը լինում է միւսի հետեանքը, արգասիքն անմիջապէս: Ողբերգական անձի տանջանքն առաջ է գալիս նորա մէջ գլխաւորապէս ներհակ հակումների և պարտականութիւնների մաքառումից—սրտի հակումների և բարոյական պարտականութեան, կամքի և խոհականութեան, կրքերի և խոհականութեան մաքառումներից: Բնական է, որ քանի զօրեղ լինի ողբերգական անձի տանջանքի առիթը, որքան խոր հանգամանքներից առաջ եկած լինի նա, այնքան էլ հետեաբար խոր ու զօրեղ կլինի և մեր ցաւակցութիւնը դէպի նա: Եթէ ողբերգական անձի տանջանքի պատճառները նորա սեփական կրքերից և նորա այդ կրքերի դէմ մաքառելու անկարողութիւնից կամ թուլութիւնից են առաջ գալիս, մենք, ի հարկէ, աւելի քիչ ենք ցաւակցում, համակրում նորան. եթէ ընդհակառակը, նորա տանջանքի պատճառները նորա կեանքի այնպիսի հանգամանքներն են, որոնց դէմ չէր կարող մաքառել նա, չէր կարող կամ յաղթել նոցա, կամ խուսափել նոցանից, թէև նա դորա համար ունենար և՛ յօժարութիւն, և կամք, և՛ մաքառելու կարողութիւն, այդպիսի մարդուն մենք աւելի ենք համակրում, ցաւակցում: Մեր ցաւակցութիւնն այդ դէպքում մանաւանդ զօրեղանում է, եթէ հերոսն ի զուր տեղն է տանջւում, չարչարւում, եթէ նա բոլորովին անմեղ է և միայն տանջւում է նախախնամութեան վճռով, կամքով: Յամենայն դէպս ողբերգական անձի մեր մէջ յարուցած համակրութեան աստիճանը սերտ կապերով կապուած է տանջանքին, ողբերգական գործողութեան առիթ եղած հանգամանքների հետ. որքան մեծ և բարձր է այն բարոյական օրէնքը, որի համար հերոսը մաքառում է իրան թշնամի և հակառակ բարոյական ոյժերի դէմ, այնքան խոր և զօրեղ է և մեր ցաւակցութիւնը դէպի նա:

Սոփոկլէսի «Անտիգոնէ» ն ողբերգական անձն է,

որովհետև անմահ ողբերգակի ողբերգութեան մէջ նա մեզ ներկայացրած է ինչպէս մի անձն, որ մաքառում է, իւր անձը զօհ է բերում այն բարոյական օրէնքի համար, որ հրամայում էր, սուրբ պարտականութիւն էր դնում ամեն մէկի վերայ անթաղ չթողնել իւր արեւնակցի դիակը, թէև նա դորանով օրինազանց էր գտնուում իւր հայրենիքի առաջ, որ պատուիրում էր հայրենիքի թշնամիների դիակները թաղման, յուղարկաւորութեան չարժանացնել, թէև դորանով նա ներկայանում էր իբրև մի մեծ յանցաւոր, որ չէր կատարում Կրէօնի, թեբացւոց թագաւորի վերոյիշեալ հայրենապաշտպան օրէնքը հրատարակողի հրամանը: Այստեղ, ինչպէս կարելի է տեսնել, երկու մեծ բարոյական օրէնք պատահում են միմեանց և առաջ է գալիս մի սրտաճմլիկ ողբերգական գործողութիւն, որի մէջ ողբերգական անձն-Անտիգոնէն և՛ մեղաւոր է և՛ անմեղ: Նա մեղաւոր էր, որ չէր կատարել իւր հայրենիքի շահերը պաշտպանող օրէնքը. նա թաղել էր իւր սպանուած եղբօր դիակը, որ դաւաճանել էր հայրենիքին. նոյն ժամանակ նա և մեղաւոր չէր, որովհետև դորանով կատարել էր նոյն հայրենիքի մէջ գոյութիւն ունեցող մի ուրիշ սրբազան օրէնք—անպատճառ հողին յանձնելու արեւնակիցների դիակները: Երկու հակառակ ոյժերի մէջ գրտնուող, երկու ներհակ հակումների մէջ տանջուող, երկու մեծ բարոյական օրէնքների ծանրութեան տակ ճնշուող իւր ողբերգական դրութեամբ Անտիգոնէն զօրեղ կերպով շարժում է մեր գութը, ճմլում է մեր սիրտը և առատ արտասուք է քամում մեր աչքերից:

«Կորիոլանը»-ը ողբերգական անձն է, որովհետև գտնուում է, տանջուում է երկու հակառակ զգացմունքների, հակառակ հակումների մէջ. մէկը պահանջում էր, որ նա կատարէ իւր վրէժխնդրութիւնը Հուլիոսի, միւսը ստիպում էր նորան հնազանդել, խոնարհել իւր քաղաքացիական պարտականութիւնների առաջ և տեղի տալ իւր ամուսնու և մօր ազաւանքին, թախանձանքների: Այստեղ երկու հակառակ սկզբունք բարոյապէս մաքառում են միմեանց հետ—ընտանեկան և քաղաքացիական պարտականութիւնը մաքառում է սեփական

անձի արժանաւորութեան դէմ, որ և ստեղծում է մի ողբերգական դրութիւն հերոսի համար, որ նոյնպէս զօրեղ կերպով շարժում է մեր գութը դէպի նա, դէպի հոգեպէս տանջուող, չարչարուող Կորիւնը:

Շեքսպիրի Համլէտը նոյնպէս ողբերգական անձն է, որովհետեւ նորա մէջ դարձեալ մաքառում, մրցում են երկու սկզբունք, երկու զգացմունք-կամքը և գիտակցութիւնը: Դաւաճանութեան զոհ գնացած հօր ձայնը, որ հնչում է նորա ականջին «անդի աշխարհից» և զրգում, մղում է նորան վրէժխնդիր լինելու, մի կողմից ստիպում է նորան սպանել դաւաճանին, միւս կողմից ընդհարում, կանգ է առնում մի մեծ արգելքի դէմ. ահաւել է թուում նորան գործելիք լանցանքը և միւս կեանքի հատուցումն, որ սպառնում է նորան ապագայում, միշտ կասեցնում է նորա վճռականութիւնը: Եթէ մենք այս ողբերգութիւնների օրինակով չափելու լինենք Խորէնի «Արշակ»-ը և կամենանք գտնել նորա մէջ մաքուր ողբերգութեան յատուկ բոլոր վերոյիշեալ տարրերը, անկասկած, շատ կողմից պակասաւոր կգտնենք նորան: Ամենագլխաւոր պակասութիւնը հէնց այն է, որ գորա գլխաւոր հերոսի, Արշակ Բ-ի մէջ, որ ողբերգութեան ողբերգական անձն է, չի երևում սկզբունքների մաքառումն, հակումների, զգացմունքների ներհակութիւն, որ ամեն մի մաքուր ողբերգութեան գլխաւոր յատկանիշն է և որից տիրապէս առաջ է գալիս ողբերգական անձի և ողբերգական դրութիւնը: Խորէնի ողբերգութեան երկրորդական անձնաւորութիւնների մէջ այդ յատկութիւնը մինչև անգամ աւելի շօշափելի է: Շապուհը ստիպուած է լինում լուծանել պարսից այն օրէնքը, որ հրամայում էր Անյուշ-բերդում փակուածներին մինչև մահ մոռանայ, և թող է տալիս Դրաստամատին երթալ տեսնել Արշակին, որ հինգ տարի փակուած էր մահապարտների բերդում, և մինչև իսկ կարճ միջոցով ազատել նորան կապանքներից և հտնել բանտից, որովհետեւ չի կարողանում մերժել այն մարդու խնդիրքը, որ ազատել էր իրան մտհից և որին նա խոստացել էր ամեն բան տալու, ինչ որ միայն նա ցանկանար: Շապուհի այդ գործողութեան մէջ հո-

գեկան ներհակ զգացմունքների մաքառումն կայ, որովհետեւ մի կողմից նա զժուարանում է քակել Արեացայն պետական օրէնքը, որ պահանջում էր, որ Անյուշ-բերդում փակուածներն անպայման կերպով կտրուած լինեն աշխարհից և կենդանի-կենդանի թաղուած ահռելի բանտի խաւարչտին խորքերում, միւս կողմից էլ զժուարանում է իւր արքայական խօսքը յետ առնել և ազատչի խնդիրքը մերժել: Ճիշտ է այդ մաքառումը հեղինակը չի մշակել, չի զարգացրել նորա մէջ, որովհետեւ պարսից թագաւորն ողբերգութեան մէջ միայն երկրորդական անձն է և միայն դուրս է բերուած ողբերգութեան ընդհանուր գործողութիւնը լրացնելու նպատակով, բայց որ նա հոգեպէս բարոյապէս տանջուած, մաքառում է —, այդ հենց երևում է այն հանգամանքից, որ նա, երբ Դրաստամատն ընկնում է նորա ոտքերը և թոյլտուութիւն է խնդրում Անյուշ երթալու, զժկամակելով, և մինչև իսկ բարկանալով առաջ մերժում է, յետոյ արդէն համաձայնում է: —

Եւ Դրաստամատ. ինչու զքեզ այնչափ մոռնաս՝
Որ զանօրէն Արշակունին զայդ յիշես.

Թէ չգիտես որ վատն ու պիղծ իւր անուն
Դատապարտած են ի յաւէժ մոռացօնս:

Անյուշ բերդին մէջ մահապարտն որ ընկաւ՝

Այս են օրէնք՝ նա յաշխարհէս է կորած.

Մոռցիր ըզնա և դու, ո՛վ քաջ, և խընդրէ

Արժանաւոր շնորհ Արեաց արքայիս:

Դրաստամատ, քեզ ով կուգէ գիմակալել,

Պէտ չէ ահեղ սըրոյդ ելլել առաջի.

Եւ ով կուգէ մոգիչ շրթանց քոց յաղթել,

Պէտ չէ լըսել զառաքինի քո բարբառ:

Պատերազմին մէջ յաղթեցիր թըշնամույս,

Եւ արդ ահա և տեսուն Արեաց դու յաղթես - :

Ա՛ռ մատանույս հետ և ըզշնորհ զոր խընդրես

Սա քեզ բանայ Անյուշ բերդին փակ դռներ.

Թող Սասանեանց անլուծելի այս օրէնք

Ի պատիւ քաջութեան քո այսօր լուծուի:

Սրտի հակումների և բարոյական պարտականութեան մաքառումն կայ և Պարսկաստան գերի վարուած

ու պարսից զօրքի մէջ գտնուած հայ նախարարների Վահանի, Դրաստամատի և միւսների մէջ, որոնք կռուում են Պարսից արիւնարբու թշնամի Քուշանաց Արշակունի թագաւորի դէմ: Մի կողմից նոցա անհատական սրտի հակումն մղում է նոցա կատաղաբար կռուելու Պարսից թշնամիների դէմ և քաջութեան հրաշքներ գործելու, որովհետեւ Շապուհը խոստացել էր ազատել նոցա գերութիւնից և վերադարձնել հայրենիք, եթէ յաղթեն, միւս կողմից նոցա բարոյական պարտականութիւնը դէպի իւրեանց հայրենիքի օգուտները լետ է մղում նոցա այդ ձեռնարկութիւնից, որովհետեւ նոքա շատ պարզ կերպով զգում են, որ դորանով զօրացնում են հայերի կատաղի թշնամուն Շապուհին և, ընդհակառակը, ինքեանք իւրեանց ձեռքով խորտակում են վերջին Արշակունիներին, Հայաստանի վերջին բարեկամներին ու զօրավիգներին Քուշաններին: Այդ հակառակ հակումների բարոյական պարտքի և անձնական երջանկութեան զգացմունքի փոխադարձ մաքառումը շատ գեղեցիկ արտայայտուում է վիրաւորուած Վահանի խօսքերի մէջ, որ ի պատասխան Բաբգէնին, որ մխլթարում էր նորան, թէ նա իւր քաջութեան համար Շապուհից կվարձատրուի, արտասանում է—

Եւ ահա, արդ յաղթեցինք իւր թշնամեաց.

Գիտես նա ինչ շահեցաւ այս յաղթութեամբ—,

Հայաստանի զիսպառնսպուռ գերութիւն.

Այսօր Շապուհ Քուշաներին կազատի,

Ու անարգել պիտի վաղուան որ վազէ

Որ ոտքին տակ առնու բոլոր Հայաստան,

Ու հայրենեացս ազատութեան նշույլներ

Հասնի մարէ, ու զբաղդ հայոց խաւարէ:

—Ո՛վ Տէր, և մենք, հայքս ինքնին եմք այսօր

Որ պարսկին յաղթող ըրինք ի մեր կորուստ:

Միւս մեծ պակասութիւնը Խորէնի «Արշակ»-ի մէջ այն է, որ մենք չենք կարողանում այնպէս համակրել ու ցաւակցել նորա ողբերգական անձին, ինչպէս որ պէտք էր, որովհետեւ զգում ենք, որ նարա, Արշակի այդ ողբերգական դրութիւնն առաջ է եկել նորա սեպհական կրքերից և նորա տոյգ կրքերի դէմ մա-

քառելու անկարողութիւնից ու թուլութիւնից. մենք զգում ենք, ու Արշակը գլխաւորապէս ինքն է մեղաւոր, որ ընկել է այդ դրութեան մէջ, որ նա այդ բոլորը պատրաստել է իւր ձեռքերով, իւր սեփական գործողութիւններով: Եւ, ճշմարիտ, ինչն է իսկապէս ողբերգականն Արշակի դրութեան մէջ —, որ նա զըրկուել է թագից, գահից, ընտանիքից և բերուել շրջաթալակապ բանտարկուել է Անյուշ բերդում, որտեղից ազատում չկայ, որտեղ նա ապրում է միւս մահապարտների պէս միայն անասուններին վայել որջում, ուտում է նոցա կերակուրը, հագնում է նոցա շորերը, պառկում է չոր գետնի վերայ, որտեղ ամեն բոպէ ան պատուում են նորա մեծութիւնը, վիրաւորում են նորա զգացմունքը, որտեղ մինչև անգամ Ալանոգանի պէս մարդիկ համարձակում են խրոխտալ նորա վերայ և որտեղ, վերջապէս, նորան բարոյապէս սպանելու համար, դնում են ի տես նորա սիրելի տիկնոջ Փառանձեմի խրտուիլակը, որին բռնել, սպանել էին պարսիկները: Բայց ո՞վ է արել այդ բոլորը — Շապուհը — ո՞չ. նա միայն օգտուել է ձեռնտու հանգամանքներից. ինքն Արշակը, Արշակն է արել այդ բոլորը, նա էր, որ իւր մեղմեխ քաղաքականութեամբ կորցրել էր իւր հաւատարմութիւնը թէ պարսից թագաւորի և թէ Բիւզանդիոնի կայսեր առաջ:

Ասենք թէ Հայաստանի դրութիւնն Արշակի ժամանակները շատ էլ նպաստաւոր եղած չէ, նորա կացութիւնն էրկու մեծ տէրութեան մէջ շատ էլ անվրտանգ չէ եղել նորա թագաւորի համար, բայց և այնպէս Արշակի տեղ ամեն հեռատես, տակտով մարդ կարող էր պատուով դուրս գալ սպառնացող վտանգից, առնուազն չընկնել այն դրութեան մէջ, որ մեզ պատկերացնում է Խորէնի ողբերգութիւնը: Նա էր, որ Արշակաւանը շինեց, նա էր, որ խեղդամահ արեց իւր հօրը, նա էր որ Կամսարականների համարեա ամբողջ ցեղը ջնջեց, նա էր, որ սպանել տուեց իւր արենակից Գնէլին, նա էր, որ, հակառակ եկեղեցական օրէնքներին, կնութեան առաւ Գնէլի կնոջը Փառանձեմին, որ թագուհի դառնալու համար, յայտնի բան է ոչ առանց

գիտութեան և մասնակցութեան Արշակի, Տէր-Մըջիւնիկի ձեռքով թունաւորեց Ողիմպիադէ թագուհուն: Արշակն էլ, ի հարկէ, սղբերգական անձն է. նա էլ տանջուում, չարչարուում է հոգեպէս և ֆիզիքապէս և իւր ողբերգական դուրսեամբ շարժում մեր գուլթը, յարուցանում է մեր մէջ ցաւակցութիւն և համակրութիւն, բայց նորա այդ տանջանքը Անտիգոնէի, Կորիոլանի և Համլէտի տանջանքը չէ, մեր ցաւակցութիւնն ու գուլթն էլ դէպի չարչարուող, տանջուող Արշակն Անտիգոնէի, Կորիոլանի և Համլէտի ողբերգական դուրսեամբ շարժած, յարուցած համակրութեան, ցաւակցութեան և գուլթի զօրութիւնը չունի:

Մեզ կարող են հակաճառել, թէ Արշակի գործածները, արածներն ողբերգութեան մէջ չկան, թէ մենք պէտք է դատողութիւն անենք, քննադատենք միայն այն նիւթը, որ կայ ողբերգութեան մէջ: Այո՛, այդ այդպէս է, բայց միայն ողբերգութեան քան հերոսների վերաբերմամբ, որոնց պատմութեան հեղինակն է միայն ինքն ողբերգակը և մենք ամեն բանում միայն նորան պէտք է հաւատանք. իսկ ինչ որ վերաբերում է պատմական անձերին,—մենք չենք կարող նոցա կեանքի ու գործունէութեան մասին դատել միայն այն նիւթի հիման վերայ, որ մենք գտնում ենք մէկի գրուածքի մէջ, որովհետեւ այդ անձինք պատմութիւն ունին, որ անտես անել ոչ մի հեղինակ կարող չէ, իրաւունք չունի: Եւ յետոյ չի կարելի ասել, թէ Խորէնի ողբերգութեան մէջ Արշակի Հայաստանում կատարած գործերի մասին ամենեւին տեղեկութիւն չկայ: Զիշդ է, մեր լիշած եղբրական գործերը մէկ մէկ մէջ չեն բերուած, բայց ընդհանուր, շատ ընդհանուր կերպով ակնարկութիւն կայ նոցա մասին: Զորրորդ արարուածում, երբ Կրաստամատը համոզում է Արշակին փախչելու և իրան թողնելու իւր տեղը բանտում և այդ բանի կարեւորութիւնը մեկնում է նորանով, որ Արշակն աւելի հարկաւոր է Հայաստանին, քան թէ ինքը, Արշակը յուսահատ պատասխանում է. «բայց հայրենիք զիս մոռցան»: Ուշադիր ընթերցողը, յայտնի բան է, ինքն իրան կմտածէ թագաւորի այդ խօսքերի վերայ և կհարցնէ, թէ քնչու հայրենիքը մոռացաւ Արշակին, և հե-

տեւապէս նորա մտքում կգարթնեն յիշողութիւններ Արշակի կեանքի ու գործունէութեան մասին Հայաստանում, ուրեմն, և նորա գործած այն եղերական գործերի մասին, որ մենք վերն յիշեցինք:

Խորէնի «Արշակ»-ը, բացի մեր իշած այդ գլխաւոր կէտերի պակասութիւնից, որոնք աւելի վերաբերում են ողբերգութեան ներքին բովանդակութեան, հոգեբանական մասին, պակասաւոր է և իբրև պատմական ողբերգութիւն: Ողբերգակ հեղինակները, ի հարկէ, մինչև անգամ և պատմական նիւթի մշակութեան գործում մի յայտնի աստիճան տգատութիւն են վայելում, բայց այդ տգատութիւնը պէտք է լինի միայն նիւթի մշակութեան մանրամասնութիւններում և ոչ թէ գլխաւոր մասերում կամ կէտերում: Պատմութեան գլխաւոր դէպքերը, պատմական անձանց բնաւորութիւնը, ժամանակակից կեանքի սարք ու կարգը պէտք է ընդհանրապէս ճիշդ լինեն, պէտք է համաձայն լինեն պատմութեան: Հօ չի կարելի պատմական գայլերին գառնուկներ ձևացնել և ընդհակառակը, չի կարելի անցեալի պատմական կեանքը ներկայի վերայ չափել, ներկային յարմարեցնել, չի կարելի նոյնպէս անցեալը ներկայացնել այնպէս, ինչպէս որ մենք կցանկայինք, որ լինէր, և ոչ թէ այնպէս, որ իսկապէս եղել է: Մենք ոչինչ չունինք ասելու, երբ Խորէնը Արշակի և առհասարակ ժամանակակից կեանքի մի քանի մանրամասնութիւններն այնպէս չի ներկայացնում, ինչպէս որ պատահել կամ եղել է պատմութեան մէջ. ոչինչ չունինք, օրինակի համար, ասելու, երբ նա Դրաստամատին ուղարկում է Անյուշ-բերդը ոչ միայն Արշակին տեսնելու և մի օր միայն ուրախացնելու նորան, ինչպէս եղել է իսկապէս, այլ և ազատելու նորան և ինքը նորա տեղ բանտում մնալու, ոչինչ չունինք նոյնպէս, երբ Ալանոզանը ղնում է բանտում Վասակի յարգաւից խրտուիլակի տեղ Փառանձեմինը, բայց չենք կարող մատնացոյց չանել և սխալ չհամարել այն ընդհանուր տիրասիրութեան յատկութիւնը, որ Խորէնը վերագրում է հայ իշխաններին: Խորէնն իւր ողբերգութեան մէջ բոլոր հայնախարարներին ներկայացնում է ինչպէս վերին աստիճանի տիրասէր մարդիկ և մեծ հալո-

նասէրներ. բացի դորանից, նա Շապուհի բերանը դնում է այնպիսի խօսքեր, որոնք ընդհանրացնելով, այդ տիրասիրութեան յատկութիւնը վերագրում են ոչ թէ միայն ողբերգութեան մէջ գործող հայ իշխաններին, այլ և ընդհանրապէս բոլոր հայ իշխաններին: Առաջին արարուածի վերջում, երբ Շապուհը մինչև անգամ թագ և ծիրանի խոստանալով Դրաստամատին, չի կարողանում նորան համոզել, որ նա աւելի վերադասէ իւր անձնական շահը, քան թէ իւր թագաւորին մի օրուայ համար միայն ազատելը շղթայից, հետեւեալ խօսքերն է ուղղում բոլոր հայ իշխանների հասցէին.—

Երանի՜ ով որ ունի ձեռին ըզՀայեր.

Ո՛վ այսպիսի քաջ ժողովուրդ է տեսեր,

Եւ ո՛ւր այսպէս անձնանուէր իշխաններ:

Հայեր, թէ դուք ինչպէս ըզտէր ձեր սիրէք,

Նոյն սիրով եղբայր գեղբայր թէ սիրէիք,

Ո՛վ ձեր ահեղ կրնար ուժոյն դէմ կենալ,

Ո՛վ կրնար ո՛վ լրսել Հայու գոռ անուն,

Եւ ի սրբտին չըզգալ երկիւղ և սարսուռ:

Մենք ոչինչ չունինք ասելու, որ վերոյիշեալ պատմական անցքերն այնպէս չեն պատմուած, ինչպէս որ Բուզանդը ներկայացնում է մեզ իւր արժանի ուշադրութեան պատմութեան մէջ, որովհետև դոքա այնպիսի պատմական մատնաւոր շեղումներ են, որոնք չեն վնասում Հայոց պատմութեան էական կէտերին, չեն հակասում նորա ընդհանուր բնաւորութեան—դոքա, այդ շեղումները մինչև անգամ հարկաւոր էլ են ողբերգութիւնը զարդարելու, նորա գործողութիւնը զարգացնելու համար,—բայց չենք կարող թող տալ երկրորդ տեսակի շեղումները, որոնք մասնաւոր չեն, որոնք հակասում են Հայոց պատմութեան ընդհանուր բնաւորութեան: Հայոց թագաւորներն ունեցել են, ի հարկէ, և ուրիշ տիրասէր Դրաստամատներ, Վասակ զօրավարներ, Վահաններ, բայց դոքա անհատներ են միայն եղել, համեմատելով այն բազմաթիւ ազատների հետ, որոնք ընդհանրապէս տիրատեաց և տիրանենդ են եղել: Հայոց բազմաթիւ նախարարութիւնն իւր ամբողջութեամբ իւր անձնական շահերը միշտ վեր է դասել ընդհանուրից.

միշտ փոս է փորել իւր թագաւորի ոտքերի տակ, միշտ ապստամբել, միշտ գնացել, յարել օտարներին և դորանով մի այնպիսի ցաւալի դրութիւն է ստեղծել, որ Հայոց թագաւորը և դորա հետ միասին և Հայոց ամբողջ տէրութիւնն երբէք չի ամրացել, կատարելապէս երբէժ չի հաստատուել: Ի զուր չեն եղել այն խօսքերը, որ Արշակունեաց վերջին Արտաշէր թագաւորն արտաստենել է Վռամի առաջ իւր իշխանների վերաբերութեամբ «Որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանել զտեարս իւրեանց ըստ նմին օրինակի և այժմ կամին կատարել զչար կամաց իւրեանց զխնդիրս, քանզի միշտ իշխանափոխք լեալ են և տիրատեացք»: Այո՛, Հայոց իշխանները տիրասէր են եղել, հաւատարիմ են եղել, անշահասէր են եղել, իւրեանց ստացուածքը, իւրեանց բոլոր ազգային նուիրական աւանդութիւնները, մինչև իսկ իւրեանց կեանքը զոհաբերող են եղել, բայց ոչ իւրեանց հարազատ, բնիկ տէրերի վերաբերմամբ, այլ օտարների: Այդ մեր պատմութեան ընդհանուր բնաւորութիւնն է եղել, այդ մեր մեծամեծների ընդհանուր ազգային յատկանիշն է եղել և է:

Սակայն եթէ Խորէնի «Արշակ»-ը իւր վերոյիշեալ երեք խոշոր պակասութիւններով չի կարող իսկական ողբերգութիւն համարուել ու դասուել կլասիքական ողբերգութիւնների շարքը, որոնց ընտիր օրինակների հետ մենք չենք էլ վստահանում համեմատել նորան, այնուամենայնիւ նա վեր է Հայոց բազմաթիւ թէ նոյն նիւթին վերաբերեալ և թէ առաստաղակ միւս ողբերգութիւններից շատ շատերից նա աւելի բեմական է, աւելի բանաստեղծական է և, որ գլխաւորն է, նորա մէջ պատմական նիւթը համեմատաբար աւելի լաւ է մշակուած, քան թէ մեր միւս ողբերգութիւնների մէջ: Խորէնը, մեր կարծիքով, բաւականին ճիշտ է ըմբռնել Արշակի բնաւորութիւնը. նա նորան ներկայացրել է իբրև մի գոռոզ, աննկուն մարդ, որ երբէք չի վհատում, երբէք գլուխ չի խոնարհեցնում, որ ազատութիւնը վերադասում է ամեն բանից, որ իւր գործողութիւնների մէջ սխալ, ծուռ բան չի տեսնում, որ ամբողջ երեսուն տարի իւր փոքրիկ, թոյլ ոյժերով կռուում է

Պարսից հզօր թագաւորի դէմ և «այնքան ինչ աշխատառնէ զնա» և միայն ընկճուում, բռնուում է այն ժամանակ, երբ այլ ևս իսպառ ոյժ չի մնում, երբ բոլորեքեան թողնում հեռանում են նորանից:

Հազիւ թէ Արշակն իւր գործած յանցանքների ծանրութեան տակ այնքան ճնշուած լինէր, այնքան տանջուած լինէր հայրասպանութեան խղճի խայթոցից, հազիւ թէ նա այնքան զգացած լինէր իւր Աստուծուց ու եկեղեցուց հեռացած լինելը, որ բոլորովին վհատէր և ինքը պատրաստ լինէր անձամբ իրան մատնել Պարսից ձեռքը, ինչպէս նորան ներկայացնում է Բէշիկթաշլեանը, մասամբ և էմմանուէլ Եսայեանը: Անկասկած, նա իւր գործողութիւնների մէջ այնքան ինքնամոռացութեան է հասած եղել, այնքան անձնատուր է եղած եղել իւր կրքերին, որ չի զգացել իւր յանցանքների ծանրութիւնը, չի հասկացել իւր գործողութիւնների ապօրինութիւնը: Նա սպանել է տուել իւր արենակից Քնէլին, իւր հօրը Տիրանին, որովհետեւ առաջինն եկել բնակութիւն էր հաստատել Այրարատում, որ Արշակունեաց օրէնքով ապստամբութիւն էր համարուում, իսկ երկրորդը պաշտպանութիւն էր ցոյց տուել նորան. նա մասնակցել է Ողիմպիադաի թունաւորութեան գործին, որովհետեւ չի սիրում եղել քաղաքական դիտումների շնորհիւ միայն իրան լծակից եղած այդ յօյն կնոջը, այլ ընդհակառակը. սիրահարուած է եղել Փառանձեմի վերայ. նա ջնջել է Կամսարականների ցեղը, որովհետեւ դոքա են եղել ապստամբ նախարարների գլուխը, նախարարների, որոնց ապստամբութիւնն այնքան վնաս հասցրեց տէրութեան և այլն և այլն:

Չպէտք է մոռանալ, որ այն ժամանակները բրդնակալութեան դարեր էին և Հայոց թագաւորը միւս բռնակալներից բացառութիւն չէր կազմում. իսկ բրդնակալների հասկացողութեամբ ամեն բան, որ արգելք էր լինում բռնակալի ցանկութեան, կամքին, պէտք է սրով-թրով, թոյնով ոչնչանար. աւետարանի քարոզութիւնն էլ Հայաստանում դեռ այնքան ազդեցութիւն չէր արել վարք ու բարքի կոպտութիւնը մեղմացնելու գործում, որովհետեւ քրիստոնէութիւնն այն ժամանակ-

ները դեռ այնքան թույլ է եղել, այնքան խոր արմատ չէ բռնած եղել Հայերի հոգու ու սրտի մէջ, որ Հայոց թագաւորներն ու մեծամեծները շարունակուած են եղել, ըստ ամենայնի, հեթանոսական կեանք վարելը:

Որ Արշակը խղճի խալթոցներից ընկճուած չի եղել, երբ բռնուել է,—այդ երևում է այն հանգամանքից, որ նա մինչև վերջին րոպէն աշխատել է պաշտպանուել, չընկնել Պարսից ձեռքը, թէ և արդէն ոչ մի լոյս չի մնացած եղել ազատուելու համար. նա մինչև իսկ աշխատել է Ալանոզանին, որ եկել էր նորան բռնելու, իւր կողմը քաշել և այդպէս ազատուել, լիշեցնելով նորան նորա Պարթև լինելը, ուրեմն, և իրան ազգակից և արենակից լինելը: Մեզ կասեն, ապա ի՞նչու համար նա անձնասպանութիւն է գործել, եթէ նա իւր գործած մեղքերի ծանրութիւնից մի տեսակ խելագարութեան հասած չի եղել, և ի՞նչ են նշանակում այն խօսքերը, որ նա սփռոցի վերայ դրած հացի դանակն իւր կուրծքը միտելուց առաջ արտասանել է — «վայ ինձ Արշակայ այսպէս և այս և յայսմ չափու և այս անցին ընդ իս»: Մենք կասենք, որ այդտեղ խղճի խալթոցը, յանցանքների ծանրութիւնը գործ չունին: Հինգ տարի շարունակ նա փսկուած է եղել ասորի բերդում, հինգ տարի կտրուած է եղել լոյս աշխարհից և լանկարծ ազատուել է, ազատ շունչ քաշել, մաքուր օդ ծծել: Բնականապէս Արշակի պէս ազատութիւն սիրող մարդն այլ ևս չէր կարող թույլ տալ, որ նորից զրկեն իրան այդ ազատութիւնից, և աւելի լաւ կհամարէր վերջ դնել իւր կեանքին և մեռնել ազատ, չընկճուած, քան թէ նորից վերադառնալ մութ Անյուշը, որտեղից այլ ևս ազատութիւն չկար: Իսկ նորա մահից առաջ արտասանած խօսքերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի շատ պարզ լիշողութիւն իւր գլխով անցած գնացած անցքերի, որ սովորաբար մարդիկ լիշում են իւրեանց վերջին, նեղ ընկճանքներին:

Եթէ մի պակասութիւն կարելի է գտնել ողբերգութեան պատմական նիւթի մշակելու գործում Արշակի բնաւորութիւնն որոշելու վերաբերմամբ,—այդ անկասկած, այն է, որ Խորէն վարդապետը չի օգտուել

Բուզանդի պատմած Շապուհի հոգով ու ջրով Արշակին փորձելու զէպքից, որ շատ հետաքրքրական է և կարող է ճշդիւ բնորոշել Արշակի բնաւորութեան մի կարևոր կողմը, որ ՚ի նկատի է առել և որից օգտուել է Եսայեանը: Անպատեհ, գուցէ, չլինէր, եթէ ողբերգութեան մէջ տեղ տրուէր և Վասակ Մամիկոնեանին, որ, ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, Արշակի անբաժան ընկերն է եղել նորա բոլոր 34 տարուայ պատերազմներում, նորա աջ թևն է եղել, նորա հետ բռնուել, տարուել է Պարսկաստան և մորթեգերծ լինելով, խըրտուիլակի ձեռով գրուել է Արշակի բանտում: Այդ փոքրիկ պատմական աւանդական միջնադէպը կլրացնէր Արշակի բնաւորութեան սահմանը, որովհետև Վասակն իւր բնաւորութեամբ շատ նման է եղել Արշակին. նա նոյնքան գոռոզ, նոյնքան հպարտ ու աննկուն է եղել, որքան ինքը թագաւորը, և իւր այդ յատկութեամբ միշտ սիրտ է տուել թագաւորին, միշտ վառ է պահել նորա սրտում ազատութեան, անկախութեան հոգին:

Փաւստոս Բուզանդացին պատմում է, որ երբ Վասակը ներկայացել է Շապուհին, այս վերջինը սկսել է նախատել նորան, ասելով. «Աղուէս, դ՞ու էիր, որ այսչափ յոգնեցրիր մեզ. դ՞ու էիր, որ այսքան տարի կոտորեցիր Արեաց քաղերին: Այժմ ինչ պատասխան պիտի տաս. աղուէսի մահով պէտք է սպանել տամ քեզ»: Վասակը պատասխանում է. «Այժմ դու ինձ անձամբ փոքրիկ ու կարճահասակ տեսնելով, չկարողացար իմ անձիս մեծութիւնը ճանաչել, որովհետև ես մինչև հիմայ քեզ համար առիւծ էի, իսկ այժմ աղուէս եղայ: Բայց քանի որ ես այն Վասակն էի, ես մի հսկայ էի. մէկ ոտքս մէկ լերան վերայ էր լինում, միւսը-միւս լերան. երբ ընկնում էի աջ ոտքիս վերայ, աջ լեռուն էր գետինն անցնում, երբ-ձախիս վերայ, ձախն էր գետինն անցնում»: Շապուհը հարցնում է. «Ձեռ մեկնիլ արդեօք որոնք են այդ լեռները»: Վասակը պատասխանում է. «Այդ լեռներից մէկը դու էիր, միւսը Յուդայ կայսրը: Քանի որ ես ոյժ ունէի, քեզ, կամ Յուդայ թագաւորին էի գետինն անցնում, որովհետև Մեծն Ներսիսի օրհնութիւնը մեր վերայ էր և Աստուած մեզ իւր ե-

քեսից չէր ձգել. քանի որ մենք նորա խօսքին լսում էինք և ամեն բանում հնազանդ էինք նորան, գիտէինք քեզ խրատ տալ. այժմ մենք ինքեանքս բաց աչքով ընկանք խորխորատը—, ապա ուրեմն, ինչ որ կուզես, արա»:

Եւ Շապուհը հրամայել է մորթւգերծ անել նորան և յարգալից անելով նորա մորթը, տանել դնել նորան Արշակի բանտում ի տես:

Խորէն վարդապետը ձեռնարկելով իւր ողբերգութիւնը գրելու, երկու նպատակ է դրել իրան. նախ, յիշեցնել կամ զարթեցնել անցեալի յիշատակն ընթերցողներին և ուկնդիրներին սրտում, երկրորդ, ներշնչել սէր դէպի հայրենիքը: Եւ այդ նպատակներին նա կամեցել է հասնել երկու միջոցով՝ իւր հեղինակութեան գրուածքի ձևով և լեզուով և իւր գրուածքի նիւթի ինքնուրոյնութեամբ: Նա իւր ողբերգութեան նիւթն առել է ազգային պատմութեան հետաքրքրական շրջաններից մէկից, ամբողջ գրուածքն ինքն է ինքնուրոյնաբար հեղինակել, առանց մինչև անգամ մի տող փոխ առնելու ուրիշներից, գրուածքի մէջ գործ է դրել անյանգ ոտանաւորի մետասանոտեան եռանգամ չափը, թէև մինչև այդ ժամանակները իւր թարգմանած բազմաթիւ ողբերգութիւնների— Ալֆիէրիի «Սաւուդի», Ռասինի «Գոթոդիայի», Կոռնէյի «Պողիկտոսի», Վոլտերի «Զայիրէի», Առնոլդի «Մարիոսի», Շեքսպիրի «Կեսարի» և Երլլերի «Ստուարտի» մէջ. նա գործ էր դրել Արսէն Բագրատունու տաղարկած քառանգամը, և բոլոր գրուածքը շարադրել է աշխարհաբառ լեզուով, որ բոլոր ընթերցողներին էլ հաւաստրապէս հասկանալի լինի: Սակայն նա հասել է իւր նպատակին ոչ բոլորամասն և կատարելապէս: Ճիշդ է, նա իւր առած նիւթի համեմատաբար բաւարար մշակութեամբ, ազգասիրական զգացմունքի առատ զեղմունքով, ընտրած ոտանաւորի չափի ներդաշնակութեամբ, գործողութիւնների ողբերգական հանգույցներով ճարտարութեամբ միմեանց հետ կապակցելու յատկութեամբ, մտքի, իմաստի ոլորածոյ գործածութեամբ, դարձուածների, ոճերի ճարտասանական պատկերականութեամբ համակում է մեզ իւր

զգացմունքով, իւր խոհերով, իւր մտածողութեամբ, բայց այդ համակումը կատարեալ չէ, բոլորամասն, լիովին չէ: Ընթերցողը, ունկնդիրը համակուելով, նոյն ժամանակ զգում է և մի պակաս, մի թերի կողմ, որ արգելում է նորան բոլորովին անձնատուր լինելու ողբերգութեան տպաւորութեան: Այդ այն կեղծ-գոսակա-նութեան տարրն է, որին Խորէնը հատուցել է իւր պալտքը, որից նա չի կարողացել ազատ մնալ և այդ բուն ժողովրդական, բուն ամբոխի համար գրուած երկում:

Կեղծ-գոսականութիւնը Խորէնի ողբերգութեան մէջ արտայայտուում է գործող անձանց ընտրութեամբ և լեզուով: «Արշակ»-ի մէջ բոլոր գործող անձինք թագաւորներ, իշխաններ և մեծամեծներ են, էարժեա հայերը ժողովուրդ, ամբոխ չեն ունեցել, կամ Հայաստանում միայն իշխաններ են բնակուելիս եղել, իսկ լեզուն կամ, լաւ է ասել, լեզուի ոճը բարձր կամ վսեմ կոչուածն է: Թէև, ինչպէս ասացինք, ողբերգութիւնը գրուած է աշխարհաբառ լեզուով և գործ է ածուած ծածկահայոց ժամանակի գրական բարբառը, կամ, ինչպէս հեղինակն իւր յառաջաբանում ասում է, Պոյսի լեզուն, բայց նա այնքան խռոնուած է գրաբառի հետ, այնքան խճողուած է գրաբառ ոճերով, բառերով ու դարձուածներով, գրաբառի հոլովները, խոնարհմունքը և նախդիրներն այնքան առատութեամբ են գործ գրուած նորա մէջ, որ մի տարօրինակ խառնուրդ է դուրս եկել, որ շատ և շատ ծանրացրել է գրուածքը և, կարելի է ասել, միանգամայն անհասկանալի է դարձրել նորան հասարակ ընթերցողների ըմբռնողութեան համար:

Խորէնի ողբերգութիւնն եթէ շատ տեղ բանաստեղծական չէ, եթէ լաճախ նորա մէջ տխն ու ոխը, հառաչանքն ու ձայնարկութիւնները բւնում են ջերմ զգացմունքի ու սրտի իսկական բխուածքի տեղ, տխումե նայնիւ նա իւր ամբողջութեամբ զուրկ չէ մի յայտնի աստիճանի բանաստեղծական զանգուածից ու զգացմունքի տաքութիւնից: Արժանի է ուշադրութեան այդ դէպքում նամանաւանդ չորրորդ արարուածը, որի մէջ մի քանի կտոր եթէ ոչ բոլորովին բանաստեղծական են,

գոնէ, համեմատաբար ազատ են սովորական փքուած-
ուռածութիւնից, սովորական արուեստականութիւնից:
Առնենք, օրինակի համար, այդ արարուածի երրորդ տե-
սարանի հետեւեալ կտորները, որ հեղինակը գրել է Ար-
շակի բերանը.

Դրաստամատ.

Բայց կարևոր խորհուրդ մի, տէր...

Արշակ.

Կարևոր...

Զինչ կարևոր քան ցանկալին բընութիւն,
Քան ըզպայծառս այս կենսատուր արեգակ...
Քան զայս անբաւ երկնից կամար կապուտակ...
Քան զանպարտիւր այս և ազատ հորիզոն...
Քան վեր ու վար այս ծիծաղուն բըլուրներ...
Քան բարձրածայր սաղարթախիտ այս ծառեր...
Քան հեզաճեմ բիւրաղափայլ այդ ջրեր...
Քան զայդ թըռչնոց ուրախաձայն ճըռուողել...
Քան սուրբ զայս օդ... քան լուսախառն հովանիս...

Դրաստամատ.

Բայց, տէր արքայ...

Արշակ.

Հինգ տարի է, հինգ տարի
Որ այս աչերս իբրև ըզկտր մի թըշուառ,
Կարօտ, կարօտ են արևուն նշուլից.
Հինգ տարի է այս մաքուր օդ չեմ ծծեր,
Ու սիրտ իմ չէ ընդարձակեր յերկնից տես...
Հինգ տարի է թըռչնոց մի ձայն չեմ լըսեր,
Ոչ գեփիւռին տերևաշարժ խըշըլտոց,
Ոչ առուակի մի կարկաջիլ հեշտալուր...
Շըղթայի ձայն, միայն ահեղ շըղթայի
Խառն ընդ ողբոց և յուսահատ արտասուաց
Ականջներս թընդացուցեր են հինգ տարի,
Ու հինգ տարի բիւս 'իխոււնր է բացուեր:

Դրաստամատ.

Կաղաչեմ, Տէր...

Արշակ.

Նայէ, նայէ յայդ արծիւ,
 Ինչպէս ազատ բացած թևեր ճախրասլաց
 Անհուն երկնից մէջ երջանիկ խոյանայ...
 Այդ իմ հոգին է ազատ յիւր կապանաց.
 Սլանայ վակժոյժ յիմ ցանկալին հայաստան...
 Արծիւ, բարեւ մի տուր հայոց լեռներուն,
 Ասա, Արշակն եմ ես, պըսակըն նոցա.
 Թող վերցնեն ըզտխրութեան մըռալլ քող.
 Հայոց պըսակն և արեգակ կըդառնայ...
 Տո՛ւր աւետիս, գոչէ Մասիս, ձորք խայտան,
 Արշակ ազատ է, թագաւոր է Արշակ...

«Արշակ» ողբերգութիւնն իւր դուրս գալու օրից մինչև ցայսօր միշտ աւելի է ներկայացուել, քան թէ մեր միւս բազմաթիւ ժամանակակից ողբերգութիւնները — Թերզեանցի, Հէքիմեանի, Բէշիկթաշեանի, Դուրեանի և միւսներինը: Դորա պատճառը պէտք է որոնել այն հանգամանքի մէջ, որ նա աւելի դուրեկան է, աւելի գեղեցիկ է, մի խօսքով նա աւելի բեմական է, քան թէ միւսները: Մի բան, որ մի առանձին գեղեցկութիւն է տալիս նորա գործողութիւններին, — այդ այն է, որ Խորէնն իւր ողբերգութեան մէջ զետեղել է երեք երգ, որոնց թէ բառերը և թէ երաժշտութիւնն ինքն է հեղինակել, երբ առաջին անգամ այդ ողբերգութիւնը ներկայացրել են Խալիբեան դպրոցում աշակերտներն իւր իսկ հեղինակի հսկողութեամբ: Յայտնի է, որ Խորէնը լաւ երաժիշտ է եղել և իւր երգերից մի քանիսի նուագն ինքն է յօրինել. նա նուագում է եղել դաշնամուրի վերայ: Պատմում են, որ երբ երջանկայիշատակ Գէորգ Ի. կաթողիկոսը Պետերբուրգ գնալիս ժամանել է Մոսկուա, և իջևանել է յայտնի Անանեանի տանը, մի օր հանդիսաւոր ճաշկերոյթ է եղել այդտեղ ի պատիւ վեհափառին: Ահա այդ ժամանակ հանդիսականները շատ խնդրել են Խորէնին, որ, ինչպէս ասել ենք, ուղեկցելիս է եղել կաթողիկոսին նորա ճանապարհորդութեան ժամանակ, որ նա մի բան նուագէ, բայց նա հրաժարուել է, պատճառ բերելով

վեհափառի ներկայութիւնը: Հանդիսականները խնդրել են վեհափառից թույլտուութիւն և նա զիջել է, հրամայելով Խորէնին այդ անգամ բացառութիւն անել և կատարել Հանդիսականների ցանկութիւնը: Խորէնը նուագել է և իւր նուագածութեան նրբութեամբ զարմացրել է շատերին, որոնց մէջ և լաւ երաժիշտներ են եղել ¹⁹⁾:

¹⁹⁾ Երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. կաթողիկոսի Մոսկուա գալու, Անանեանի տանն իջեանելու և առհասարակ մոսկուաբանակ հայերի կողմից նորան ցոյց տուած կամ արած ընդունելութեան մասին արժէ կարգալ հանգուցեալ Ս. Նազարեանցի մի նամակը, որ նա 1867 թուի հոկտեմբերի 12-ին գրել է իւր նոր նախիջանցի բարեկամ Գրիգոր Սալտիկեանին: Աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն մէջ բերել այստեղ այդ նամակից կաթողիկոսին վերաբերեալ տողերը.—

«Կաթողիկոսի ընդունելութիւնը ձեր քաղաքին մեծ արծաթ նստեցաւ, և մեր մոսկուաբնակ հայերիս Մոսկուայում ոչ փոքր այսինքն 1000 ման. բայց ընդունելութիւնը շատ հոյաւկապ, գրեթէ կայսերական էր. բոլոր մասնակիցքը անխտիր, հարուստ և միջակ 25 մանէթ. և բառասուն մարդէ աւելի էր հացկերութեան բազմութիւնը, որովհետեւ հիւրեր ևս ունէինք: Ճառեր ասուեցան, կաթողիկոսի կենաց բաժակի վերայ, եւ ես որոտացի, ի հարկէ ամեններից առաջ իբրեւ հասարակութեան պատգամաւոր: Այս բոլորը մի կողմից եղաւ ի հարկէ մեր աղքային անձը յարգելու, մեր ամօթոյքը ծածկելու օտար ուս ազգի հասարակութեան առջև. բայց թէ կաթողիկոսը որքան արժանաւոր էր մեր պատուին, այդ պիտոյ չէ բնութեան տակ ձգել. այդ մասին բոլոր խելագիւնների և հասկացողների կարծիքը մի տեսակ է այնպէս, ինչպէս զու գրած ես: Եւ մի տղէտ ազգի ընտրածը ինչ պիտի լինի. որպէս ընտրողը, նոյնպէս և նորա ընտրածը: Եւ այստեղ անտեղի է մեր դանդատանքը: Մի անօրինակ անպատշաճ բան պատմեմ ձեզ. կաթողիկոսը զինի մեր հաց ու աղով մեծածախ մեծարանքին, հրաւիրած իւր մօտ քաղաքապետը, քաղաքական գուրեռնատոր և օրեր պօլիցէյ-մէստորը, բայց մեր հասարակութենէն ոչ մի անձն, ոչ ուսումնական, ոչ վաճառական, ոչ աղնուական և ոչ բահանայ: Ինչպէս հաւանես այսպիսի ընթացքի. ասես թէ հայոց կաթողիկոսը մի

Մենք կարծում ենք, որ «Արշակ Բ.» ողբերգութիւնը կարող է տպաւորութիւն թողնել Հանդիսականների վերայ և յայտնի չափով Հասնել այն նպատակին, որ դրել է իրան Խորէն վարդապետը. եթէ միայն նա ներկայացուի իւր ամբողջութեամբ, սակաւ յապաւումներով ու փոփոխութիւններով միայն: Ցաւն այն է, որ Հայկական բեմը դորան երբէք չի ներկայացրել այնպէս, ինչպէս որ նա դուրս է եկել հեղինակի գրչի տակից. բեմական արուեստին անհմուտ ձեռքեր միշտ, համարեւորապէս ներկայացման ժամանակ այնպէս են նորան անդամահատել, փոփոխել, որ բեմի վերայ մնացել է միայն ողբերգութեան խեղերանքը, անկտպ տեսարանները, սրտնք, ի հարկէ, չէին կարող այն տպաւորութիւնները

խորհուրդ ունէր առանց հայոց հասարակութեանը: Կաթողիկոսը իւր մարդերով իջեանած էր Յոնանովի տանը և մնաց Մոսկովայում երկու շաբաթ բոլոր ծախքերը Յոնանովի բաւկից: Կաթողիկոսի տօնին, որ անցեալ ամսի 30-ին էր, բաւական փառաւոր նախաձաշիկ ունէր նա առ ի շնորհակալութիւն եկած հասարակութեան համար: Եւ ես մասնակից էի դորան:

Ամսոյս 3-ին Ճանապարհ ձգեցինք Կաթողիկոսին դէպի Պետերբուրգ նոյնպէս մեծ հանդիսով. նա օրհնեց մեզ և մենք նորան: Այսքան միայն կարող եմ ասել. բարեսիրտ մարդ է, բայց ուսմանէ ամենեին զուրկ և հայեացքը աշխարհիս վերայ ամենեին աբեղայական և խաւար: Բայց պահանջել ևս կարելի է. հնձել պնտեղ, ուր ոչ ոք սերմանած չէ, անբնական է. և մի լուսաւոր Կաթողիկոս կարող չէ ոչ սունկի պէս ինքն ըստ ինքեան բուսանել երկրից, և ոչ իսկ Աստուած պարկի մէջ դրած ուղարկել մեզ երկնքից. մի այդպիսի մարդ պիտի ազդի ձեռամբ պատրաստուի. բայց ո՛ւր է աղղը: Ահա բեւ մեր ցաւերի աղբիւրը, կարճ խօսքով: Չայն կայ, որպէս թէ Կաթողիկոսը ամսուս վերջում կը վերադառնայ Պետերբուրգէն դէպի Մոսկուա և ցամաքով Ճանապարհ կելանէ դէպի Կովկաս: Թէ Հայերը կամ թէ կայսրը և նախարարքը ինչպէս ընդունած են նորան և նա ինչ իրաւունքներ իբրեւ Կաթողիկոս պիտի ստանայ, այդ մասին մինչև այս րոպէն ոչինչ տեղեկութիւն չունիմ իմ բարեկամներիցս. ամենայն բերան և գրիչ փակ են որպէս գերեզման:

Թողնել հանդիսականների վերայ, որ կարող էր անել ողբերգութեան ամբողջութիւնը: Մենք, ի հարկէ, դէմ չենք, որ ներկայացուելիք պիեսների մէջ փոփոխութիւն կամ յապաւումներ արուեն. ամենաընտիր թատերական գրուածների մէջ իսկ նոցա ներկայացնելու ժամանակ անում են այնպիսի փոփոխութիւններ ու յապաւումներ, որոնք այս կամ այն պատճառով անյարմար են համարում տեղին ու հանգամանքին, բայց կարծում ենք, որ այդ փոփոխութիւններն անողները պէտք է լինեն թատերական գրուածներին ու բեմական արուեստին շատ հմուտ մարդիկ, որպէս զի չը վնասուի երկի էական մասը, չխանգարուի նորա ամբողջութիւնը, չաղաւաղուի նորա իմաստը, որ, ի հարկէ, մեզանում ի նկատի չի առնւում:

«Արշակը» հայկական բեմի վերայ միշտ համարեան ներկայացւում է երեք գործողութեամբ. հինգ արարուածից երկուսը մեծաւ մասամբ յապաւում դուրս են ձգւում, փոքր մասն էլ միացւում է երրորդ արարուածի հետ, որից առաջ է գալիս արարուածների տեղադրութեան մէջ անհամաչափութիւն, տեսարանների մէջ միատեսակութիւն, գործողութիւնների մէջ անհետեւականութիւն և մթութիւն: Աւելի ևս ցաւալի է այն հանգամանքը, որ մեր թատերական գործի խեղճութեան պատճառով երբեք չի պատահել, որ «Արշակը» ներկայացնեն, ըստ կարելւոյն, իւր բոլոր պատմական սարք ու կարգով՝ զգեստներով, զէնքերով. բեմական արդ. ու զարդով և առհասարակ ժամանակի հոգուն ու հանգամանքներին վայել հաւատարմութեամբ ու ճշտութեամբ, չենք խօսում արդէն այն բանի մասին, որ մեր մէջ երբեք չի պատահել, որ այդ ողբերգութեան դերերը բաժանուեն, տրուեն իսկական արտիստ դերասանների: Փոքր մասով խնամք այդ կողմից միայն տարուել է Արշակի դերի վերայ, որ խաղացել են շատ թէ քիչ աչքի ընկնող դերասաններ. իսկ միւս դերերը միշտ համարեան կատարել են նորեկներ, սիրողներ, դերասանական արուեստին անվարժ, անհմուտ մարդիկ, որոնք իւրեանց անհմտութեամբ, շարժուածքի անընականութեամբ ողբերգութեան ամենալաւ տե-

ղերն անգամ փչացրել են, ամենաողբերգական տեսարանների մէջ անգամ շարժել են հանդիսականների ծիծաղը և ողբերգութիւնը կատակերգութեան փոխել:

Յայտնի է, որ մի որևիցէ թատերական գրուածքից ստանալիք տպաւորութեան չափն ու որակը կախուած է լինում ոչ միայն իւր գրուածքի գրական ու թատերական արժանաւորութիւնից, այլ և նորա ամբողջութիւնից, այսինքն և՛ գրական արժանաւորութիւնից, և՛ բեմական սարք ու կալիքից և գրուածքը ներկայացնող կամ պատկերացնող անսամբլից: Հայոց ողբերգութիւններն այդ կողմից շատ աննպաստ հանգամանքի մէջ են եղել և են, որովհետեւ նոցա պակասում է վերջին երկու պայմանը և մնում է միայն գրուածքի գրական և թատերական արժանիքը, որից ստացուած տպաւորութեան չափով և որոշում է նորա առաւելութիւնն ու պակասութիւնը:

Գլուխ 2.

Խորէնի «Ալաֆրանկան» մի հինգ արարուածով կատակերգութիւն է, առնուած Պօլսի Հայոց կեանքից: Այդպիսի խորագրով կատակերգութիւն գրելու միտքը հանգուցեալը լրացել էր առաջին անգամ 1861 թուի երկրորդ կիսում, երբ առիթ էր ունեցել Թէոդոսիայից Պօլիս գնալու և իւր հայրենի քաղաքում մի քանի ամիս մնալու: Այդ միջոցում նա ականատես էր եղել Պօլսի Հայոց բարձր և հարուստ դասակարգի անօրինակ նիստ ու կացին—կոյր զկուրայն, առանց չարն ու բարին ճանաչելու, Եւրոպացւոց հետեւելու վատ սովորութեան, և գուշակել էր դորա վատ հետեւանքն ազգային վարք ու բարքի և առանձնայատկութիւնների վերաբերմամբ: Նա զինուել էր դորա դէմ այն ժամանակ, ըստ կարելւոյն, ամեն տեղ խօսելով դորա դէմ, հասկացնելով դորանից առաջ գալիք վնասը և մինչև իսկ եկեղեցու բեմից քարոզներ էր խօսել այդ առթիւ: «Մենք, ասում է նա այդ մասին իւր կատակերգութեան յառաջաբանում, որ անցեալ տարւոյն երկրորդ կէսը մեր բնիկ հայրենակցաց, այսինքն Պօլսոյ մէջ

անցնելու բաղդն ունեցանք, աւելի ի մօտոյ տեսնելով ու նկատելով այս օտարասիրութեան մեր մէջ ըրած ազետայից ջարդը, մեզի պարտք համարեցանք նոյն սրբազան բեմէն զինուիլ այս ազգակործան ախտին դէմ, նկարագրել նորա հասուցած մեծամեծ վնասները, ու մեր ազգակից եղբայրները համոզել որ յետս կան անկէց երգուեցնելով զնոսա Սնուն այնորիկ՝ որ զՀայը իբրեւ Հայ քրիստոնեայ պիտի դատէ, և իբր Հայ քրիստոնեայ պիտի պսակէ յաւիտենականութեան ամպելուն վրայէն»։ Սակայն այդ բոլորը նա բաւական չի համարել. ախտը շատ վնասաշար է եղել և դորա հասցրած վնասներն անթիւ ու անհամար, ուստի և նա հարկաւոր է համարել դորա դէմ մաքառելու համար աւելի հատուտօր գործ ածել, մի կճու կատակերգութեան մէջ ծաղրել, խայտառակել Հայերիս կեանքում առաջ եկած այդ վնասակար, այդ անբնական երևոյթը, որովհետեւ լաւ է հասկացել, որ յաճախ ծիծաղն ու ծաղրն աւելի մեծ զեր են կատարում, քան թէ քարոզներն ու լուրջ քննադատութիւնը։

«Ալաֆրանկան» իբրեւ կատակերգական գրուածք մի առանձին արժանիք չունի. նորա մէջ դուրս բերուած տիպարները թոյլ և անգոյն գծերով են քաշուած, այնպէս որ, կարելի է ասել, նորա մէջ իսկական տիպարներ չկան, այլ անգոյն, անդէմք գործող անձինք, որոնք մտնում, դուրս են գալիս, խօսում, ծիծաղում, բարկանում են, բայց բեմից դուրս գալուն պէս մոռացւում են, անհետանում են մարդու մտքից ու երևակայութիւնից։ Դռքա իսկապէս տիպարներ էլ չեն, այլ տիպարների սիլուետներ։ Ալաֆրանկայի մէջ այն կճու ծաղրը, այն արտասուտախառն ծիծաղը չկայ, որ մի անգամ կեանքի մի որևիցէ չար, վնասակար երևոյթ, ի նկատի առնելով, այնպիսի կնիք է դնում նորա վերայ, որ այլ ևս քերել, հանել նորա վերայից չի կարելի, որ մի անգամ մարդ տեսնելով, լսելով ու կարգալով, այլ ևս չի մոռանում, մի հանգամանք, որ յատուկ է միայն զուտ դասական կատակերգութեան։ Ալաֆրանկան բեմականութիւն էլ չունի. կարճ տեսիլներն անդադար յաջորդում են միմեանց, աւելի շուտ ոչ թէ լուրջ կա-

տակերգութեան, այլ իբրև ֆարսի, զաւէշտի տպաւորութիւն թողնելով հանդիսականների վերայ: Գործողութիւնների անբնական կերպով միմեանց հետ կապակցուելը և գրուածքի նիւթը կազմող ֆաբուլայի շինծու լինելը, գիտաւորեալ կերպով սարքուած լինելն ամեն ըրպէ ընթերցողի աչքին է ընկնում և, որ գլխաւորն է, նորա յարուցած ծիծաղը գործողութիւնների ներքին բովանդակութեան ծխաղելի կերպով սարքուելուց առաջ չի գալիս, այլ արտաքին, պատահական հանգամանքներից, սխալ շարժումներէից, խօսակցութեան ձևից, գործածած գաւառաբարբառի յատկութիւնից և այլն, որ և յատուկ է միայն թատերական գրուածների այն տեսակներին, որոնք գրուած են ոչ թէ մի որևիցէ հասարակական կեանքի վնասակար ախտը ծաղրելու, ոչնչացնելու նպատակով, այլ միայն ընթերցողներին և ունկնդիրներին պարզ, անմեղ, անհոգ զուարճութիւն պատճառելու գիտաւորութեամբ:

Բայց Խորէնի կատակերգութիւնն ունի երկու կարևոր կողմ, որով նա արժանի է լինում մեր համակրութեան և բռնում է մեր կատակերգութիւնների մէջ իւր արժանաւոր, որոշ տեղը: Այդ նորա բովանդակութեան այն հետաքրքրական մանրամասնութիւնն ու այն համակրելի գաղափարն է, որ հեղինակը ցօլացնում է իւր երկի մէջ: Ալաֆրանկան, կարելի է ասել, միակ մեծ և փոքր ի շատէ լուրջ կատակերգութիւն է, որ առնուած է Պօլսահայոց մեզ համար ամեն կողմից շատ հետաքրքրական կեանքից: Մենք ունենք թատերական գրուածներ Թիֆլիսի Հայոց կեանքից, ընդհանուր Ռուսահայոց կեանքից և մինչև անգամ այնպիսի գաւառական քաղաքների կեանքից, ինչպիսին են Երևանը, Ալէքսանդրապօլը և միւսները, որոնք շատ թէ քիչ մասով նկարագրում, պատկերացնում են մեզ մեր զանազան հայաբնակ տեղերի հայկական կեանքի երևոյթները, ներկայացնում են մեզ մեր ներքին ընտանեկան կեանքն իւր սրտամաշ ցաւերով, ախտերով, մեր վիշտն ու ուրախութիւնը, մեր վատ ու լաւ կողմերը, բայց չունենք Պօլսի բազմամբոխ հայութեան ներքին կեան-

քի նկարագիրը գէթ մի որևիցէ աչքի ընկնող թատե-
րական գրուածքի մէջ:

Բնիկ Պօլսեցի Հայ, ի հարկէ, չկայ. պօլսաբնակ
Հայերը բոլորեքեան ևս գաղթականներ են մայր-երկ-
րից: Տարբերութիւնը միայն նորա մէջ է, որ ոմանք
առաջ են գաղթել, ոմանք յետոյ, ոմանք եկել են երկ-
րորդ կամ երրորդ գաղթականութեան տեղերից, ոմանք
էլ անմիջապէս բուն երկրից: Եւ այսպէս ահա Տաճկաց
մայրաքաղաքում կազմուել է Հայ տարրի երեք տեսակ
համայնք, որոնք բնորոշ գծերով զանազանուում են մի-
մեանցից: Հին գաղթականներն արդէն այնքան ընտե-
լացել են օտար հողին ու ջրին, հայրենիքից և իւրեանց
հայրերի ծննդավայրից դուրս ապրելու հանգամանքնե-
րին, որ մոռացել են իւրեանց գաղթականութեան հան-
գամանքները, նոյն իսկ գաղթական լինելը և սկսել են
իրանց բնիկ Պօլսեցի համարել: Հսկայից ժամանակով յե-
տոյ եկած գաղթականները թէև դարձեալ բոլորովին
ընտելացել են օտարութեան և ընդունել հսկայի վարք
ու բարքի հետ և նոցա ապրելու եղանակը, կեանքի
տարազը, այնուամենայնիւ նոքա դեռ իսպառ կտրուած
չեն իւրեանց հայրենիքից. նոցա հեռաւոր ազգական-
ները դեռ ապրում են ծովի այն կողմը, այն հեռաւոր
Անատոլում և կամ վիլայէթում. նոքա դեռ լիջում են
իւրեանց հայրերի գերեզմանները, իւրեանց նուիրական
տեղերը՝ եկեղեցիները, վանքերը և ուխտատեղիները:
Նոցա լեզուի մէջ դեռ լսուում է մայրենի գաւառա-
բարբառը, նոցա սովորութիւնների մէջ դեռ պահպա-
նուել է հայրենի համն ու հոտը, մի խօսքով հայրենիքի
լիջողութիւնը թէև արդէն կորցրել է նոցա համար
իւր տաքութիւնը, իւր ախն ու վախը, բայց և այնպէս
նա դեռ իսպառ չի ջնջուել, չի կորել և չի անհետա-
ցել նոցա մտքից ու երեւակայութիւնից: Դոքա «դրսե-
ցիներն» են, որոնց վերայ «ներսեցիները» եթէ ոչ թըշ-
նամութեամբ, գոնէ, միշտ խտրութիւն անելով են նայ-
ում, միշտ լիջում նոցա դրսեցի լինելը և ընկած տեղը
բանի տեղ չընում, արհամարհում: Երրորդ համայնքը
բաղկացած է նոր գաղթականներից, որոնց շատերի ըն-
տանիքն էլ դեռ հայրենիքումն է և որոնց մեծ մասն

եկել է մայրաքաղաք ոչ մշտապէս այդտեղ ապրելու, այլ միայն բաղդ որոնելու և ժամանակով նորից վերադառնալու հայրենիք կամ ինչպէս այժմ սովորութիւն է եղել ասել, «երկիրը», թէև այն էլ պէտք է ասել, որ այդ ժամանակաւոր դրութիւնը շատերի համար դառնում է մշտական և հետզհետէ տևողական մի բան: Դոքա էլ «խաբա» հայերն են, որոնց մեծամասնութիւնը կազմում են Հայաստանի մշակները, բեռնակիրները, բանուորները, որոնց, ինչպէս և բոլոր գաւառացի հայերին, ներսեցիները կոչում են «խմբւներ»:

Այաֆրանկայի բովանդակութեան ատուղան առնուած է Պօլսաբնակ հայերի երրորդ տեսակի կամ համայնքի այն ընտանիքների կեանքից, որոնք մշտական բնակութիւն են հաստատել մայրաքաղաքում: Նոյն մէջ դուրս էր բերուած երկու Սաղըր-օղլու ազգանունով եղբոր ընտանիք, որոնցից մէկի անդամները ներկայացրած են իբրև դրական տիպարներ, միւսինը իբրև բացասական: Առաջին, այսինքն դրական տիպարներ ներկայացնող ընտանիքը, որի գլուխն է Մարգար աղան, ապրում է իւր կնոջ, որդու և աղջկայ հետ Պօլսի բազմահայ, բայց գուեհիկ Սամաթիա թաղում. նա պահել է իւր բոլոր գաւառային առանձնայատկութիւնները — լեզուն, սովորութիւնները, — պարապմունքը, կեանքի տարազը, հագնուել — կապուելու ձևը, մտածմունքը, աշխարհահայեացքը, պարապմունքը և կեանքի այն բարոյական մաքրութիւնն ու նահապետական պարզութիւնը, որ յատուկ է հայաստանցիներին: Այդ ընտանիքի անդամները, սկսած ընտանիքի հայր Մարգարից և վերջացրած նորա զստեր փեսացու Նազըր-օղլու Գասպարով, բոլորեքիտն էլ աչալուրջ, աշխատասէր, բարեպաշտ և խելքը գլխին մարդիկ են: Մարգար աղան պարապում է ոսկերչութեամբ, հագնում է «եաղը ֆէս, մաշած սէթրի», եամալը խսւնտուռաներ և իւր վերին աստիճանի խնայողութեամբ ու խելացի տնտեսութեամբ կարողանում է անկարօտ պահել իւր ընտանիքը. Գասպար փեսացուն մի աշխատասէր, երկրագործութիւնը մասնագիտօրէն Պարիզում ուսած երիտասարդ է, որ աշխատում է Սան — ստեֆանօյի ու Մաքրի գիւղի մէջ գտնուած և Մուհասէպէ-

ճի Ալի փաշային պատկանած մեծ զիֆթլիկը վարձել ու մշակել. Մարգարի դուստր Զամբէթան մի համեստ, աշխատասէր և խոնարհ հայ աղջիկ է, որ կապում է «եաշմախ» հագնում է «ֆէրածէ» և սլարահանդէսներ ու պարերեկոյթներ լաճախելու փոխարէն իւր մօր ձեռքի տակ սովորում է տնարարութիւն, ընտելանում է լաւ տուն պահելու տանտիկնութեան արհեստին. որդին Սեթրակը մի այնպիսի ժիր, աչքաբաց հայ տղայ է, որ աւարտել է հայ դպրոցի դասընթացքը, լաւ խօսում է հայերէն, բոլոր շարականները «գոց» գիտէ, սովորել է ճարտասանութիւն, Ֆրանսերէն, յունարէն, սնգլիերէն, տաճկերէն, թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, հանրահաշիւ և եռանկիւնաչափութիւն. նա խոնարհ է, մեծերի պատիւը ճանաչում է, հօր արհեստը չի արհամարհում և աշխատում է լաւ մարդ դառնալ, հօրն ու մօրը մխիթարանք լինել և ազգին անարգտնք չբերել. նա միտքն է գրել Հասկէօյի դպրոցը մտնել և բժշկականութիւն սովորել և ծնողներին պահել: Սեթրակն արտաքին փալ չունի, նորա ձևերը, խօսելու եղանակը կոկուած, լղկուած չեն. նա շատ անգամ փոխանակ բացասական պատասխան տալու, գլուխն է միայն շարժում, խօսելու ժամանակ էլ խօսակցի աչքի մէջն է նայում, որովհետև նորա «պատուելին»—ուսուցիչը սովորեցրել էր նորան. «Պատուաւոր անձի մը հետ խօսելու ժամանակ անոր երեսը նայել. չորս դին նայելը կոպտութիւն է, վար գետին նայելը կեղծաւորութեան նըշան է»: Երկրորդ, բացասական տիպարներ ներկայացնող ընտանիքը, որի գլուխը Մարգարի աւագ եղբայր Դաւիթ աղան է, առաջնի հակապատկերն է ամեն բանում: Դա, այդ ընտանիքը, որ բաղկացած է հօրից, որդուց, աղջկանից և ծերունի քեռուց, ապրում է Պօլսի արիստոկրատ Պէյ-օղլու թաղում և ձեռքից եկած ամեն մի ջոցներով աշխատում է հեռանալ հայկական նիստ ու կացից և ամեն բանում հետեւել Եւրոպացոց: Հայրը, Դաւիթ աղան, որի հանգուցեալ կինը բերել է իբրեւ հարսնութեան օժիտ իւր մարդուն մեծ կարողութիւն, փոխել է իւր Սաղըր-օղլու ազգանունը Սահառունի. նա իւր տունը շինել ու սարքել է Լրոպական ճաշակով ու ձևով,

բազմաթիւ ծառաներ է վարձել. նա ուտում, խմում է և րոպացւոց պէս, հանգում և հազցնում է իւր զաւակներին եւրոպական տարազով, դաստիարակում է նոցա, իւր զաւակներին Եւրոպացի վարժապետների, գլխաւորապէս Փրանսիացիների ձեռքով և առհասարակ նա իւր արտաքին ու ներքին կենցաղավարութեամբ այն աստիճան ճիգ է թափում նմանել եւրոպացոց, որ, եթէ հնարաւոր լինի, մինչև իսկ օտարները չճանաչեն էլ, թէ նա հայ է, այլ բնիկ Եւրոպացի: Դաւիթ աղան մինչև անգամ ամբողջ տարով էլ չի տեսնուում իւր եղբօր և նորա ընտանիքի հետ, որովհետև ամաչում է նորա «խապայուծիւնից»։ Իսկ երբ որ եղբայրը և նորա որդին մի անգամ, ամբողջ տարին չտեսնուելուց յետոյ, այցելում են նորան մի կարևոր գործի համար, նորան այդ այնքան դուր չի գալիս, որ վերին աստիճանի սառն ընդունելութիւն է անում նոցա և այդտեղ հէնց տեղն ու տեղը նոցա երեսովն է տալիս նոցա հայկական կոպտութիւնը, նոցա «խապայուծիւնը»։

Դաւիթ աղայի որդին, որի Յարութիւն հայ Խապանունը Սահառունին փոխել է Պասքալ, և դուստր Մառգրովիթը վեց տարի է ինչ դաստիարակում ու կրթւում են Եւրոպացի վարժապետների ձեռքի տակ, բայց բացի Փրանսերէն կոտրատելուց՝ պարբելուց, լաւ հանուելուց, ծովուելուց, պարահանդէսներ ու երեկոյթներ յաճախելուց, դաշնակի վերայ գընդգընդացնելուց, ոչ մի ուրիշ օգտաւէտ գիտութիւն ձեռք չեն բերել։ Պասքալը մի ինքնուսէր արարած է, անընդունակ մի որ և է մտաւոր և ֆիզիքական աշխատանքի, իսկ Մառգրովիթը մի զարգարուած և բարոյապէս արգէն փճացուած պաճուճապատանք, որ Զամբէթայի պէս համարեա թէ չի էլ երևում բեմի վերայ, այլ միայն նորա ինչ լինելը հասկացւում է այս կամ այն գործող անձի պատմուածքից ²⁰⁾։

²⁰⁾ Մառգրովիթի ինչ տեսակ աղջիկ ՚Եղածն իմացւում է զլիւարապէս նորա մի նամակից, որ նա գրում է իւր հօրը Միւսիւ Տիւլալ Փրանսիացու տանից, ուր հայրն ուղարկել էր նորան մի քանի ժամանակով «ալաֆրանկայութեան» վարժուե-

Բացասական տիպարների հետ միասին այդ ընտանիքում ապրում է և մի դրական տիպար. դա վերոյի.

լու նպատակով. Հետաքրքրական է այդ նամակը, որովհետև նորա մէջ արտայայտուած մտքերը և նկարագրուած ժամանակ անցկացնելու եղանակը մինչև ցայսօր էլ դեռ հնացած չեն մեզ համար և մեր արդի բարձր դասակարգի նապելի տիկիներին և օրիորդներին սովորական աշխարհահայեացքի, ապրելու եղանակի, հագնուելու ու կապուելու տարազի ճիշտ պատճէնն են մի փոքր զանազանութեամբ միայն, որ Մառգոլիթն իւր հօրը վերում է թէ և աղճատ, բայց և այնպէս մայրենի լեզուով, իսկ մեր այժմուայ նազանիները գրում և խօսում են միայն և միայն օտար լեզուով. Fi-donc ! ինչպէս կարող է հայ կոպիտ լեզուն արտայայտել նոցա նուրբ զգացմունքները...

«Ես հոս առողջ եմ, աղէկ ըոհնտ ելլէնմիշ կըլլամ կոր Միւսիւ Տիւվալին տունը. բոլոր օրը կեսաղանք, կցատկինք, կըպտըտինք. մէկ խօսքով՝ ամէն թիւրլիւ շէնլիք կընենք կոր. զիշերներն ալ դուրս կելլանք ու փիացային վրայ ժուռ կուգանք լուսնկայի լուսով. ես ալ հոռմի հաւանք, տաճկի թիւրքիւններ կերգեմ, կամ սորված Փրանսզի ոսմաններս, կամ թալիսնի օփերայի կտորները կերգեմ կոր, ինչուան կէս զիշերէն երկու երեք սահաթ ետքը. Ամէնքը ինձի կհանին ու մէկ բերան իս կզովեն կոր. Ամէն օր, ամէն տեղաց շնվիթասիօններ կուգան կոր ինձի. Փրանսըզ քաւալիէոները կըսեն կոր քի դուն Այմենիէն չիս, Փրանսէզ մատմուպէլ մըն ես. իս Փրանսէզի տեղ կընեն կոր. իմ մանիեոներս պիւթիւնն ալ անշանթէ կնեն կոր. Ես ալ պէտք եղած տեղը քափրիս կընեմ, պէտք եղած տեղն ալ տէզիէօ տու կընեմ քի պիւթիւն քաւալիէոներն իրար կանցնին, չեն զիտեր ինչ օմաթ ընեն ինձի. Անուշ անուշ խօսքեր ու պիյեէներ շատ, ո՞ր մէկը գրեմ, աղապա, ո՞ր մէկը պատմեմ: Մոսկոֆի էլ-չին, աս իրիկունս Սուաբէ տանսանտ մը պիտի տայ իր հոս տեղի սարայը՝ պիւթիւն Պէօյիւք տէրէյի ու Պէյօղլուի մեծերուն: Ինձի ալ օրերով առաջ հէմ բերնով աղչեց, հէմ տէ մախսուս քարթ տէնվիթասին ալ զրկեց. լաիլաճ պիտի երթամ. մախսուս տէքօյթէ Փիսթան մը շինել տուի որ շատ վայլեց ինձի, նոր պըրասլէ և զիշեր բուրօն ալ առի. ինձէ պաշխա քանի մը Հայ քիպարի աղջիկներ ալ կան կարծեմ էնվիթէ եղած. ասոր համար շատ ուրախ եմ, զերէ անոնք պիւթիւնն ալ փատի կտորի պէս ըսներ են. նէ՛ ինձի պէս ցատքել զիտեն, նէ՛ խաղալ, նէ՛ պէտք

շեալ ծերունի քեռի Պողոս աղան է, հանգուցեալ տան-տիկնոջ եղբայրը, որի ձեռքով կատարուում է տան բո-լոր ծախսը: Նա շատ է խրատում թէ Սահառունուն և թէ նորա զաւակներին, որ նոքա ձեռք վեր առնեն ա-ւելորդ ծախքերից, հասկացնելով, որ իւր քրոջ օժիտն արդէն վերջացել է և ծախսուում է վերջին հանգուցեալի գոհարեղէնի վաճառումից ստացուած 10 հազար ղու-ռուշը, բայց նորան լսող չի լինում և մինչև իսկ նա, որ համարձակում էր անդադար անհանգիստ անել նոցա իւր տրտունջներով, իւր «ծերի տառուցով» խայտառա-կաբար վռնգւում է տանից: Եւ Սահառունուն տան կեանքը շարունակում է իւր սովորական եղանակով. փողը ջրի պէս գնում է, տաս հազար ղուռուշը շատ շուտով հալւում է... և պարտատէրերը սկսում են ղու-ռը կտրել:

Ի՞նչ պէտք է լինէր դորա վերջը, ո՞ւր պէտք է հասնէր դորա ծայրը: Բնականապէս տունը պէտք է քայքայուէր և նիւթականապէս, ինչպէս որ նա արդէն քայքայուել էր բարոյապէս: Սահառունին ամեն միջոց գործ է դնում վտանգից ազատելու համար իւր անձը, իւր պատիւը, բայց ոչինչ չի օգնում: Նա դիմում է ի-րան բարեկամ ձեացող Յակոբիկ էֆէնդիին, որ միշտ նորա տանն ուտում, խմում էր և ամեն տեսակ շահ-ւում էր նորանից, բայց նա փոխանակ օգնելու նո-րան, սկսում է նորանից պահանջել իւր 27⁰ ղուռուշ պարտքը, որ նա տարուել էր նորան թղթախաղում. նա կամենում է Պասքալին Հասքէօյի բժշկական դըպ-րոցը տալ, որ նա կարողանայ իւր աշխատանքով թէ ի-րան պահել և թէ տունը կառավարել, բայց նա Սեթ-րակի հետ մրցողական քննութեան ենթարկուելով, կտրւում է և զպրոցից դուրս մնում. նա աշխատում է Մառզգուիթին ամուսնացել բժշկական դպրոցի դասա-

եղածին պէս փոյքա, նէ՛ վալս, նէ՛ բոնորրտանս, նէ՛ ուտովա, նէ՛ մազուրբա, նէ՛ փոյքա մազուրբա, նէ՛ կալօփ, նէ՛ սքոթիլ, նէ՛ քադրիլ. բոլոր գիտցածնին լանսիէմն է բի բոլոր աշխարհ պաթալ եղաւ, ասոնք իսէ տահա նոր սորվեր են, ան ալ հա-մալի պէս կխաղան ու կխաղան»:

տու տօքթօս Աբգար Պէյի հետ, բայց նա նորա կարողութեան «չորսին մէկն» օժիտ է պահանջում, որովհետեւ այն տեսակ պահուած ու գաստիարակուած աղջկան առանց մեծաքանակ օժիտ ստանալու պահելը դժուար է համարում իւր համար. նա մարդ է մէջ ձգում մեծամեծների մօտ, որ մի որ և է պաշտօն տան իրան, բայց այդ էլ ապարդիւն է լինում և ամենքն երեսն են զարձնում նորանից:

Ինչ էր մնում անել նորան, եթէ ոչ միայն անձնասպանութիւն գործել և այդպիսով ազատուել այն անուանարկութիւնից և աշխարհի առաջ ծաղր ու ծանակ, խաղք ու խայտառակ լինելուց, որ սպասում էր նորան, բայց այդ ևս մասամբ իւր կամքի թուլութեան պատճառով, մասամբ էլ իւր մերձաւորների արթուն հրակրդութեամբ չի կարողանում իրագործել: Հետաքրքրականն այն է, որ Մարգար աղայի և միւսների հետ միասին Պասքալն էլ աշխատում է հօր անձնասպանութեան առաջն առնել, նորա ձեռքերը բռնել, ատրճանակը ձեռքիցը խլել, բայց այդ բոլորն անում է նա ոչ նորա համար, որ սիրում է նորան, այլ որովհետեւ այդ անախորժ բան կլինի և, որ գլխաւորն է, այդ պատճառով նա կարող է գրկուել տեղի ունենալիք «Պալայի» մասնակցութիւնից, որի համար նա մի նոր «ապի» էր պատուիրել ու պատրաստել տուել ֆրանսիացի ղերձակ Միրմիդոնին և որ շատ վայելում էր նորան:

Ահա այսպէս սկսւում, հետզհետէ առաջ է գնում, զարգանում և կապւում կատակերգութեան գործողութիւնը, որը լուծելու համար ուրիշ ճար չի գտնում հեղինակը, բացի նորանից, որ դիմում է սովորական «Deus ex machina» ներից մէկին: Վիլայէթից գալիս, վրայ է հասնում Սաղըր-օղլու ընտանիքի ծերունի հայր Մաթոս աղան և Մարգարի ու Պօղոսի հետ միասին վճարելով Սահառունու բոլոր պարտքերը, դուրս է անում Պասքալի խեղկատակ վարժապետներին, վաճառում է տան մակաբոյժ Յակոբիկ էֆէնդիին և միւսներին, վարում է ձրիակեր խոհարար Մրտոլին. ծառայ Կիրակոսին, Պասքալին էլ հազցնում է Վիլայէթի տարագով հալաւներ

և բոլորին հաւաքում, նորից գաղթում, գնում է «երկիրը»:

Ի՞նչ է այդ բանը, ինչից առաջ եկաւ այդ բոլորը: Ալաֆրանկան է այդ, Ալաֆրանկայութիւնից առաջ եկաւ այդ բոլորը: Ի՞նչ է, ուրեմն, Ալաֆրանկան, ալաֆրանկայութիւնը, որի դէմ զինուում է հեղինակն իւր կատակերգութեամբ: Ալաֆրանկան Տաճկահայոց պօլսաբնակ, զմիւռնաբնակ և առհասարակ Թիւրքիոյ ծովեզրեայ քաղաքներում տպրող հայերի ֆրանկների, այսինքն եւրոպացւոց, գլխոււորապէս ֆրանսիացւոց, որոնց ազդեցութիւնը նամանաւանդ զօրեղացել էր Տաճկաստանում Արիմի պատերազմից յետոյ, հետեւելու, նոցա կեանքով ապրելու, կոյրզկուրայն ընդունելու նոցա կեանքի ամեն մի մանրամասնութիւնը, առանց լաւի ու վատի մէջ խտրութիւն անելու, պախարակելի սովորութիւնն էր, որ ոչնչացնելով հայոց կեանքի նահապետական պարզութիւնը, նոյն ժամանակ և պատրաստակա՛նութիւն էլ չտալով նոցա եւրոպական կեանքով ապրելու, ձգում էր նոցա մի աներեւակալելի անորոշ, խառնըփնթոր մթնոլորտի մէջ և բարոյապէս ու նիւթակոսնապէս սնանկացնում էր խեղճ ժողովուրդը: Ալաֆրանկա հայը մոռանում էր իւր լեզուն, օրինաւոր կերպով չէր սովորում և օտարինը. նա փոխում էր իւր զգեստի տարազը, ընդունում էր եւրոպական նիստ ու կացը և նոցա ապրելու եղանակը և այդ բոլորում ծիծաղելի ծայրայեղութեան էր հասնում: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող: Եւրոպայի ազգերը հասել են իւրեանց ներկայ քաղաքակրթութեան ոչ մի անգամից, այլ աստիճանաբար, դարերի ընթացքում անցնելով զանազան շրջաններից, իսկ Ալաֆրանկա հայերը կամեցել են այդ բանին հասնել միանգամից. նոքա կամեցել են մի ոստիւն անել ու ոտով-գլխով ընկնել Եւրոպայի գիրկը, որ, ՚ի հարկէ, անկարելի բան էր: Դորա հետեւանքը բնականապէս եղել է այն, որ Ալաֆրանկա հայը մոռացել է իւրը-հայկականը, չի կարողացել հասնել և Եւրոպացուն. նա, ճիշդ է, ընդունել է եւրոպականութիւնը, բայց այդ ընդունելութիւնն եղել է ոչ գիտակցաբար, այլ կապկաբար նմանողութեամբ, մի խօսքով հայն ընդունել է եւրո-

պացու կեանքի միայն արտաքինը, կեղևը և անձեռնհաս է եղել իւրացնել, սեփականել եւրոպական կեանքի իսկական, ներքին խորհուրդը:

Արգեօք Ալաֆրանկան մեղանում գոյութիւն է ունեցել միայն յիսնական ու վաթսնական թուականներին: Ոչ, Ալաֆրանկայութիւնը մեր կեանքում միշտ գոյութիւն է ունեցել, գոյութիւն ունի և այժմ, գոյութիւն պիտի ունենայ և ապագայում, եթէ միայն մեր կեանքի պայմանները չփոխուին: Խնդիրը միայն անուան ու յոյժորջումի մէջ է. յիսնական ու վաթսնական թուականներին Թիւրքիայում նա կոչուել է Ալաֆրանկա, Ալաֆրանկայութիւն, ուրիշ ժամանակներ և ուրիշ տեղեր նա ուրիշ պէս է կոչուել, ինչպէս, օրինակ, «Պորուսկի», «Ձալոնթ», և կամ բոլորովին անուն չի ունեցել: Մենք յարմար ենք համարում հայերի այդ ընդհանուր Ալաֆրանկայի սովորութիւնը կոչել մի անունով «կապկաբար նմանողութիւն», որովհետեւ գորա ընդհանուր խորհուրդը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հայերի անգիտակցաբար, հայելու մէջ արտացոլուող պատկերի ճշտութեամբ ուրիշի կեանքին հետեւելու, նմանելու ձգտումը, հակումը, որ, ՚ի հարկէ, նոցա պատմական կեանքի դժբաղդ հանգամանքների արդիւնքն է:

Հայն իւր պատմական կեանքում շատ ազգերի հետ է գործ ունեցել, շատերի հետ է շփուել, շատերի հետ քաղաքական, կրօնական և առևտրական յարաբերութիւն ունեցել. բազմաթիւ ազգեր շատ հին ժամանակներից եկել, բնակութիւն են հաստատել նոյն իսկ Հայաստանում: Ասորեստանցիք, Հրէաներ, Պարթևներ, Բուլղարներ, Ալոններ, Կասպիացիք, Չինացիք, Հնդիկներ, և այլն և այլն: Հայաստանի այդ բազմատարրութիւնը սակայն, քանի որ գոյութիւն է ունեցել հայոց պետութիւնը, չի վնասել հային. նա, ընդհակառակը, աւելի օգուտ է բերել, որովհետեւ հայերը թէ իւրեանց թուով և թէ քաղաքական իշխանութեամբ աւելի հզօր են եղել և ժամանակի ընթացքում կարողացել են տալ նոցա իրանց լեզուն, կրօնը, սովորութիւնները, կարողացել են ձուլել, միացնել նոցա, օտարազգիներին իւրեանց հետ և իւրեանց թիւը հետզհետէ ստուարացնել: Բայց երբ որ

Հայր կորցնում է իւր քաղաքական անկախութիւնը և նորա երկիրը դառնում է ասպարէզ բազմաթիւ ազգերի՝ Պարսիկների, Սրաբացիների, Սելջուկների, Բիւզանդացիների, Թաթարների, Օսմանցիների և միւսների արշաւանքների, նա շատ է վնասուում. նա չունենալով քաղաքական զօրութիւն, մի կողմից ալլ ևս չի կարողանում այդ արշաւանքների առաջն առնել, միւս կողմից էլ չի կարողանում մաքառել այդ օտար ազգերի Հայաստանում հաստատուած մասի հետ և ամեն բանում տեղի է տալիս նոցա: Հայերի մի մասը բռնութիւնից և մայր երկրի անապահովութիւնից, թողնում, գաղթում է օտար երկրներ և ենթարկուելով օտարների ազդեցութեան, մեծ մասով ժամանակի ընթացքում կորչում, ոչնչանում և ձուլւում է ուրիշ ազգերի հետ. մի մասն էլ մնալով իւր երկրում, աշխատում է այնպիսի դիրք բռնել զէպի իշխողները, որ կարողանայ իւր անձը և գոյքն ազատել: Նա աշխատում է այնպէս անել, որ, ըստ կարելւոյն, շատ քիչ աչքի ընկնի, և այդ պատճառով էլ սկսում է հազնուել իշխողների պէս, խօսել իշխողների լեզուով, նիստուկաց տնել օտարների եղանակով, օտարների կեանքի տարազով ապրել և մինչև իսկ երբեմն օտարների կրօնական դաւանանքն ընդունել:

Դարերի ընթացքում հայերն այսպէս վարուելով, աչքի չընկնելու համար իւրեանց ազգային բոլոր առանձնատկութիւնները զոհ բերելով, վերջ ի վերջոյ, օտարներին նմանելու այդ սովորութիւնն այնպէս ամրացնում, այնպէս արիւն և մարմին են դարձնում իւրեանց մէջ, որ երբ մի առանձին կարիք էլ չի լինում այդպէս վարուելու, ինչպէս, օրինակի համար, լիսնական և վաթսնական թուականներին Սլաֆրանկա ապրելը, նոքա դարձեալ ձեռք չեն կաբողանում քաշել այդ սովորութիւնից, որովհետեւ դա նոցա մէջ արդէն ազգային բնորոշ յատկանիշ էր դարձել: Դորա հետեանքը պէտք է համարել այն հանգամանքը, որ հայն ամեն տեղ ո՞ր ազգի ու երկրի մէջ և ապրել է, նոյն ազգի ու երկրի ժողովրդի իսկական տիպարն է ներկայացրել: Հայր Պարսիկների մէջ եղել է կատարեալ

Պարսիկ, Տաճկի մէջ—Տաճիկ, Թաթարի մէջ—Թաթար, Քուրդի մէջ—Քուրդ, Չերքեզի մէջ—Չերքեզ, Հունգարացու մէջ—Հունգարացի, Լեհացու մէջ—Լեհացի, Մալդաւացու մէջ—Մալդաւան, Ուլախաց մէջ—Ուլախ, և ոչ մի տեղ բնիկ հայ իւր բոլոր գոյներով ու առանձնայատկութիւններով:

Մեր օրերում երբ կրթութիւնը բաւականին տարածուել է մեր ազգի մէջ, երբ շատ շատերի աչքերը բացուել են ճանաչելու չարն ու բարին, երբ ամեն տարի բազմաթիւ հայ պատանիներ են աւարտում և մտնում մեր ժողովրդի գանազան խաւերի մէջ, պէտք էր կարծել, որ այդ դժբաղդ սովորութիւնը, եթէ ոչ իսպառ վերջացած, գէթ շատ զգալի կերպով պակասած լինի մեր մէջ: Բայց մենք բոլորովին հակառակն ենք տեսնում: Կապկաբար ուրիշներին նմանելու սովորութիւնը, ընդհակառակը, գնալով զօրանում է և մեծ ծաւալ է ստանում մեր մէջ. մոռացւում է լեզուն, հայկական լաւ, ընտիր սովորութիւնները, ընդունւում է կոյրզկուրայն, անգիտակցաբար ամեն բան և աւելի մեծ քանակով վատը, քան թէ լաւը, որ և բարոյապէս մեծամեծ վնասների պատճառ է լինում մեր հասարակութեան համար: Ուշադրութիւն դարձրէք, հետեցէք մեր հարուստ դասակարգի նիստ ու կացին, սովորութիւններին և ապրելու եղանակին, և զուք կսարսափէք, տեսնելով վարք ու բարքի այն խառնուփնթորութիւնը, այն բարեւոնեան լեզուախառնութիւնը, այն տարօրինակ կոնտրաստները, այն հրէշային աշխարհահայեցողութիւնը, որոնք տիրում են մեր կարողութիւն ունեցող ընտանիքներում: Ղարաբաղցի «այեանը», որ երեկ միայն օլմաղով պինդ կապում էր բերանը, այսօր արդէն իւր զգեստները Պարիզի ամենայայտնի դերձակի մօտ է կարել տալիս: Սիսեանի ուէշպէրը, որ նոր միայն թարաքեամի մորթէ գտակ էր դնում գլխին, այսօր արդէն ցիլինդր է ծածկում, անգլիական երկար սիւրտով հագնում, մոնոկլ դնում աչքին: Երեկուայ Մշեցի համալն այսօր արդէն թողած իւր լեզուն, Փրանսերէն է կոտրատում, և այլն և այլն: Մեր բնակարանները կրկնալարի ու եռալարի են, կարասիները բերել տուած

մայրաքաղաքներից. մեր տներում վիտում են բազմաթիւ սպասաւորներ՝ թուրք, չերքէզ, իմերէշ, գերմանուհի, ֆրանսուհի, մի խօսքով զանազան ազգութիւնների պատկանեալ «Մրտօներ» և «Կիրակոսներ»։ մեր երեսններին դաստիարակում են զանազան «Շարլիներ», «Ժերոմներ», «Տէլոստներ», «Պուքիաթօներ», «ձէքսըններ», — որը պար է սովորեցնում, որը նկարչութիւն, որը ջութակահարութիւն, որը լեզուներ, որոնք բոլորը միասին պատրաստում են մեզ համար մի սերունդ, առանց իդէալի, առանց սկզբունքի, ինչպիսին էին «Ալաֆրանկայի» Պասքալը, Մառգըրիթը, Յակոբիկ էֆէնդին և միւսները։

Ինչ փրկութիւն, ինչ էլք կալ մեզ համար դորանից։ Մեր մատաղ սերնդին հարկաւոր է առողջ, խելացի ընտանեկան դաստիարակութիւն, մեր ծնողներն ինքեանք պէտք է յաճախ փոխարինեն վարձկան ուսուցիչներին, դառնալով իւրեանց զաւակների համար մայրենի լեզուի ու գրականութեան ուսուցիչ։ մեզ հարկաւոր է մշակել, զարգացնել մեր գրականութիւնը, որ նա յրացնէ մեր ընտանեկան դաստիարակութեան պակասը, թերին։ մեզ հարկաւոր է առողջ, լուրջ մամուլ, որ ղեկավար հանդիսանալ մեր հասարակութեան կարծիքներին, վերջապէս, մեզ հարկաւոր է հայկական բեմ ինքնուրոյն թատերական գրողաձևների ներկայացումներով։ Մեր երիտասարդները պէտք է անգագար կարգան և իւրեանց մտքում տպաւորեն այն հրաշալի խօսքերը, որ սորանից շատ տարի առաջ հանգուցեալ Աբովեանը քաղցր նուագի պէս հնչեցրել է մեր ականջին. «Ձեզ եմ ասում, ձեզ՝ Հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնեմ, ձեր արեւին զուրբան. տասը լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը զայիմ բռնեցէք»։ Մեր ծնողները պէտք է զարթեցնեն իւրեանց զաւակների մէջ այն ջերմ սէրը դէպի մայրենի լեզուն, մայրենի գրականութիւնը, դէպի հարագատ լաւ սովորութիւնները, նուիրական աւանդութիւնները, որ մի ժամանակ ստիպել է ոչ բանաստեղծ գիտնական հրապարակախօս Ս. Նազարեանցին մի բոպէ ոգևորուել, բանաստեղծ դառնալ և քաղցր երգով զրուատել մեր ա-

Վանջի և հոգու համար ախորժ և ընտանի մայրենի խօսքը.—

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար՝
Առաջին դու խօսք, ականջիս հասած,
Դու սիրոյ քաղցրիկ առաջին յօդուած,
Մանկական լեզուիս թոթովանք տկար,
Հընչում ես իմ մէջ դու միշտ անդադար...
—Ամեն տեղ փչում է Աստուծոյ շունչը,
Սուրբ է, այո՛, միւս ալ ձեռք ու ոտը.
Բայց թէ աղօթել, գոհանալ պէտք էր,
Իմ սրբոյ սէրը յայտնել արժան էր,
Իմ երանական մտածութիւնը—

Ապա կը խօսեմ իմ մօրըս խօսքը: ²¹⁾

Եւ երբոր այս բոլորն այսպէս լինի, կարճ միջոցում կպատրաստուի մի թէ և փոքրաթիւ, բայց մտքով, մարմնով և ուղղութեամբ մի առողջ սերունդ, որ մեր կեանքում կկատարէ այն «Deus ex machina»-ի դերը, որ «Ալաֆրանկայի» մէջ կատարում է ծերունի Մաթոս աղապան. նա խարազանը ձեռքին կմտնէ մեր սուտ եւրոպացի ընտանիքները և գերդաստանները և բացազանչելով «Խէրն անիծեմ էդ ալաֆրանկային», կ'վանէ կապկաբար նմանողութիւնը, անգիտակցաբար ընդունած վնասակար խեղկատակութիւնները, միմոսութիւնները. նա կմտնէ մեր սուտ ազնուական սալօնները և զայրացած Մաթոսի պէս գոչելով «Չափուի եխըլըն շուտան» կամ «Հայտէ, քեֆիրլեր, եխըլըն շուտան», կհալածէ շուայութիւնը, վատնողութիւնը, գեղխութիւնը, անառակութիւնը, տնբարոյականութիւնը և դոցա սպասաւոր ու ներկայացուցիչ ձրիակեր Վրտօներին, Կիրակոսներին, Միրմիդոններին, Պուսպէններին, Շարըլներին, և ժողովելով մեր զանազան և բազմաթիւ Մառգըռիթներին, Պաքալներին ու Սահառունիներին, կը

²¹⁾ Ս. Նազարեանցի «Մայրենի լեզու» ոտանաւորը, որից մենք հանում ենք այս հատուածը, նմանողութիւն կամ, լաւ է ասել, թարգմանութիւն է գերմաներէնից:

Հագցնէ նոցա նախկին տարազը և կտանէ վիլայէթը՝ այսինքն կմաքէ, կդարձնէ նոցա նախկին անարատութեան, որպէս զի նորից նոր, առողջ հիմքի վերայ զնէ նոցա դաստիարակութեան գործը:

Գլուխ Է.

«Վարդենիք» ը մի փոքրիկ հատուրիկ է, որ պարու- նակում է իւր մէջ 52 հատ ոտանաւոր, բաժանուած երեք գրքի և նուիրուած հեղինակից իւր քրոջը նորա հարսանիքի առթիւ: Թէ ինչ խորհուրդ ունի «Վարդենիք» անունը, ինչ բնաւորութիւն ունին նորա մէջ պարունակուած ոտանաւորները և առհասարակ ինչպիսի պարագաներում է հրատարակուել այդ գիրքը, — այդ բոլորը պարզում է ինքը հեղինակն իւր յառաջաբանում որ կրում է «Առ ընթերցանելիս» խորագիրը: «Վարդենիք» է դրել հեղինակն իւր գրքի անունը, որովհետեւ նա կամեցել է նորան կնքել իւր քրոջ վարդուհի-Աննիկի անունով, որին նա նուիրել է իւր ոտանաւորները: Այդ ոտանաւորները, նորա ասելով, գրուած են եղել զանազան ժամանակներում, զանազան դէպքերի առթիւ և բոլորը ևս նուիրուած են եղել հեռուից կամ մօտից պանդուխտ եղբօրից իւր մատաղահաս քրոջը. նոքա բոլորը ևս ունեցել են զուտ բնտանեկան բնաւորութիւն և յօրինուած են եղել ոչ ընդհանուրի գիտութեան, այլ միայն քրոջ և ամենամօտ ազգականների ընթերցանութեան համար, և եթէ հրատարակութեան են յանձնուել և այդպիսով ընդհանուրի սեփականութիւն դարձել, դորա պատճառն ուրիշ բան չի եղել, եթէ ոչ ուրախալի դէպքը-քրոջ հարսանիքը և բարեկամների թախանձանքը: Ոտանաւորների մէջ երգուած սէրն ոչինչ կապ չունի երկրային, նիւթական սիրոյ հետ. դա, հեղինակի պարզաբանութեամբ, մի պղատոնական, երկնային սուրբ սէր է, որ միայն կարող է լինել երկու հարազատի եղբօր և քրոջ մէջ, որովհետեւ, ինչպէս ասում է Ներսէս Լամբրոնացին, «Չիք ինչ քաղցր որպէս զսէր քուեր առ եղբայրն»:

Սակայն մեզ թւում է, որ հեղինակն իւր այդ մեկ-

նողական յառաջաբանի մէջ շատ էլ անկեղծ չէ։ Մենք
 կարծում ենք, որ քրոջ անունն այդտեղ միայն մի ան-
 մեղ դիմակ է, որի տակ ծածկուելով հոգևորական բա-
 նաստեղծը, միջոց է ունեցել արձակ կերպով արտայայ-
 տելու իւր ներքին հակումները, իւր զգացմունքն իբրեւ
 սոսկ մարդ, իբրեւ սիրահար, որ ուրիշ կերպ կարող չէր,
 անյարմար էր մի կուսակրօն հոգևորականի։ Հատորիկը
 բացւում է մի ոտանաւոր ընծայականով, որ կրում է
 «Քոյր իմ» վերնագիրը և որի մէջ հեղինակը դառնում
 է իւր քրոջը և նորա միտն է բերում, թէ ինչպէս նա,
 երբ դեռ բաժանուած, հեռացած չէին, երբ դեռ միա-
 սին էին ապրում, ամեն օր առաւօտեան կանուխ սովո-
 րութիւն ունէր իջնելու պարտէզը և վերադառնալ այն-
 տեղից, ծոցը մի վարդի փունջ լեռած. միտն է բերում
 նոյնպէս, թէ ինչպէս նա այդ ժամանակ մօտենալով ի-
 րան, սիրոյ համբոյր էր տալիս և բերած վարդը կախում
 էր նորա քնարից. միտն է բերում, վերջապէս, թէ նա
 իւր սպիտակ քօղի մէջ այն ժամանակ այնքան գեղեցիկ
 էր, որ նմանում էր այգի հրեշտակին, յոյսը ճակատին,
 վարդը ծոցին։ «Ես այն ժամանակ, ասում է նա, չու-
 նէի մի այնպիսի բան, որ կարողանայի դորա փոխարէնը
 քեզ վերադարձնել, բացի մի ջերմ համբոյրից, որ դրոշ-
 մում էի քո կուսական ճակատին, և իմ քնարիս սրտա-
 ռուչ և տխրագգաց գեղգեղանքից, որ հնչեցնում էի
 քեզ համար։ Այժմ, աւելացնում է նա, երբ «Հիմէնը»
 պսակում է քեզ, շտապում եմ և ես քեզ մի բան նուի-
 րել. բայց ի՞նչ կարող եմ և ինչ արդեօք աւելի արժան
 է, որ տամ քեզ»։—

Ի վայր յորմոյն առի զքնար,
 Քրնար պատեալ ի սուգ և ստուեր,
 Զփունջ վարդիցդ լեռեալ ի փունջ
 Եւ հիւսեցի յօլոր մանեակ,
 Եւ առաքեմ քեզ ի պըսակ
 Վարդունս ուր դեռ բուրբ քո շունչ։
 Յօրէ յորմէ քոյր դու գնացիր
 Եւ զխինդ և լոյս ընդ քեզ տարար
 Պըսակ զոր տայ Հիմէն, ով կոյս,
 Լուսաբորբոք յականց ցոլայ։

Իսկ զոր բերեմ խոնարհ ընծայ
Շողայ և եթ լիմ արտասուս:

Դորան, այդ ընծայական ոտանաւորին հետեւում են մի շարք զուտ քնարերգական-սիրահարական փոքրիկ սակաւավանկ բանաստեղծութիւններ, որոնք, պէտք է խոստովանել, գեղեցիկ են և՛ ձևով և՛ բովանդակութեամբ և, որ գլխաւորն է, տաք զգացմունք են պարունակում իւրեանց մէջ, գոնէ, այն չափով, որ չափով այդ հնար է եղել յայտնել հեղինակին մի մեռած լեզուով: Եւ մենք, հակառակ հեղինակի յայտնած կարծիքին, կասենք, որ դոքա, այդ բանաստեղծութիւնները չնայելով իւրեանց սաղմոսից առած մակագիրներին, չնայելով նոցա մէջ յաճախ կրկնուող քոյր և Անիկ բառերին, չնայելով նոցա մէջ վխտող կրօնական խորհրդածութիւններին, ոչ մի կապ չունին ոչ երկնքի և ոչ Պաշտօնի հետ. դոքա արտայայտում են զուտ աշխարհային, մարդկային սէրն իւր բոլոր մանրամասնութիւններով, իւր բոլոր ելևէջներով, մարդկային սրտի բոլոր զգացմունքներով:

Որ այդ այդպէս է, որ քոյր խօսքը միայն մի բարակ շղարշանման դիմակ է, որի տակից ազօտ կերպով երևում է գրուածքի իսկական դէմքը, որ Անիկ անունը միայն մի թափանցիկ քօղ է, որ իւր միջից դուրս է ցուլացնում իսկականը, էականը, այդ երևում է, բացի բանաստեղծութիւնների ընդհանուր ձևից ու բովանդակութիւնից, և այն հանգամանքից, որ հեղինակն ինքն էլ, չնայելով իւր մեկնողական յառաջաբանին, դարձեալ կասկածել է, թէ ընթերցողները կարող են հասկանալ իւր գրուածքի ներքին միտքը և ուրիշ մեկնութիւններ տալ, ուստի և աշխատել է աւելի ևս վարագուրել և հէնց այդ նպատակով հետեւեալ տողերն է նուիրել ընթերցողներին իւր նոյն յառաջաբանի վերջում, տողեր, որոնք թէև իբրև սրտի քնարերգական գեղեցիկ զեղմունք շարժում են մեր սիրտը, բայց ամենևին չեն համոզում մեզ. — «Ընթերցող դու, — եթէ սուրբ իցէ, ասում է նա, սիրտ քո ի վայրաքարշն կրից, եթէ իցէ և քո քոյր սիրասուն և վարդափթիթ պարգևեալ քեզ առի յԱստուծոյ, քաղցրացուցանել զաւուրց քոց դառ-

նութիւն, իբրեւ զշուշան ի հովիտս մահու, որպէս ասեն գիրք,— և քեզ նուիրէ գտաղքս՝ ոմն համանման քեզ բարեբաստիկ եղբայր, որ զոմանս և եթ ի սրտին զգացմանց ոգեաց աստանօր, և զայն ևս յոյժ տկար քան զոր զգայրն և քան զոր զգայ անշուշտ և քոյդ սիրտ եղբայրական: Իսկ և դու,— որոյ առաջի ծաղու թուիցի անուն սուրբ և անախտն սիրոյ, և որ՝ զոր ոչն զգաս սրբութեամբ՝ համարես թէ և այլոց սիրտք անմասն իցեն յերկնատրոփ բաբախմանց անտի եղբայրականն սիրոյ,— թող աղէ և անց, ոչ վասն քո է մատենիկդ»:

Այս էլ դեռ բաւական չհամարելով, վարդապետբանաստեղծը, իբրեւ հաստատութիւն և ապացոյց իւր ասածներին, մէջ է բերում և իտալացի Թոմմազէօի խօսքերը, որ կամենալով ապացոյց տալ, թէ քրոջ և եղբոր մէջ եղած սէրը մեծ է և մաքուր, վկայ է բերում Սողոմոնի «Երգ երգոց»-ը, որի մէջ «քոյր» և «հարս» բառերը գործ են ածուած անբաժան միմեանցից:

Սակայն մեզ թւում է, որ այդ էլ համոզեցուցիչ չէ, որովհետեւ թէև ճիշդ որ եղբոր և քրոջ մէջ եղած սէրը փոխադարձաբար և ջերմ է լինում, բայց այդ սէրն ոչինչ նմանութիւն, ոչ մի կապ չունի հարսնութեան սիրոյ հետ. դա ազգակցական, արենակցական համակրութիւն է, դա այն փոխադարձ սուրբ հակումն է, կամ այն անախտ սիրոյ սուրբ կրակն է, որ բնութիւնը վառում է մեր սրտերում դէպի մեր հարազատները մեր ծննդեան հէնց առաջին օրից և, գուցէ, մեր սաղմային գրութեան սկզբնաւորութիւնից: Ինքը Սողոմոնի «Երգ երգոց»-ը ևս դեռ մեզ ոճով ու տեղով յայտնի չէ, թէ իսկապէս ինչ տեսակ գրուածք է: Ճիշտ է, նա մտնում է Աստուածաշնչի կանոնական համարուած գրքերի շարքը և կարգացւում եկեղեցում որոշեալ ժամանակներում, ճիշդ է, մեր եկեղեցու հայրերը նորա սիրային բովանդակութիւնը հոգեւոր տեսակէտից, կրօնական մտքով են հասկանում ու մեկնում, բայց գիտնականներից շատերը բառացի են հասկանում նորա միտքը և համարում են նորան երբայական գեղեցիկ վիպասանութիւններից մէկը, ուրիշ ոչինչ:

Այդ էլ, վերջապէս, բաւական չհամարելով, վարդապետը գրում է մի ոտանաւոր «Սիրեմ զքեզ» վերնագրով, որի մէջ նա ձգտում է բացատրել իւր դէպի քոյրն ունեցած սիրոյ տեսակը, որակը, որպէս զի այլ ևս ոչ մի կասկած չմնալ, որ իւր քրոջը նուիրած տաղերի մէջ արտայայտուած սէրը սուրբ է, մաքուր է, երկնային է, և այլն և այլն:—

Սիրեմ ոչ ի սէր
Որ յոգիս անդ մեր
Տենչ և թունդ հրատապ
Ամբոխս և տագնապ
Յուզէ վեր ի վեր:
Սիրեմ ոչ ի սէր
Որ կեղեքէ վէր.
Որ ըզխէթ և զահ
Տայ ի սիրտ և մահ.—
Ո՛չ, յայդ ո՛չ ի սէր.
Այլ սիրեմ ի սէր,
Զոր փրթթեցոյց Տէր,
Յոր չիք ինչ աչաց
Ծածկել քողազգեաց
Ի խորշ և ըստուեր.

Այլ սիրեմ ի սէր
Որ զհրեշտակս յեթեր
Վառեալ ընդ միմեանս
Սուրբ յաղապատանս,
Կապէ ոգելեռ
Այլ սիրեմ ի սէր,
Յո զվարդին թերթեր
Սիրէ սոխակիկ,
Եւ յերգս անուշիկ
Մըմընջէ զգիշեր
Այլ սիրեմ ի սէր,
Ոչ զսիրտ լընու մեր
Յըզմայմունս անճառ,
Իբր ըզսուրբ տաճար
Խընկոց ի ճենճեր:

Թողնելով մի կողմ այն հանգամանքը, որ այդ տողերով շատ դժուար է որոշել, թէ ինչ տեսակ սէր է, որ տաճում է հեղինակը դէպի իւր քոյրը, որովհետեւ այդ ոտանաւորի բառերի կուտակման ընդհանուր իմաստի մէջ կորել է երկնային և երկրային սիրոյ մէջ եղած սահմանը, մենք մատնացոյց կանենք միայն մի քանի կէտերի վերայ, որոնցից յայտնի կլինի, որ հեղինակի սէրն էլ հէնց այն տեսակին է պատկանում, որով սիրում են հասարակ մահկանացուները, նախ, սիրոյ ամեն տեսակն էլ, լինի դա երկնային, թէ երկրային, յուզում է մեր մէջ «տենդ և թունդ հրատապ», որովհետեւ եթէ այդպէս չլինէր, սէր էլ չէր լինիլ սիրահարները, որ տեսակին էլ պատկանեն դոքա, ամենքն էլ ցանկանում են իւրեանց սիրոյ առարկային մօտ լինել, միշտ տեսնել նորան, միշտ հրճուել, զմայլել նորա տեսութեամբ, միշտ լսել նորա ձայնը: Բնական է,

ուրեմն, կարծել, որ նոցա, սիրահարների մէջ այդ ժամանակ մի բան կատարուում է. նոցա հոգին յուզուում է, սիրտը տրոփում և ամբողջ էութիւնն առլցւում է մի տեսակ քաղցրութեան, հեշտութեան ախորժելի զգացմունքով, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյն իսկ տենչը կամ հրատապ թունդը: Երկրորդ, թէ անախտ և թէ երկրային սովորական սէրը փթթեցրել է մարդու մէջ ինքը Տէրը, որովհետեւ քրիստոնէական հասկացողութեամբ երկրային սէրն էլ այնքան սուրբ է, որքան երկնայինը. նա օրհնուած է եկեղեցուց և բնութեան անյեղլի օրէնքի հիման վերայ օրհնուած ու սրբազործուած է թէ մարդկային և թէ աստուածային օրէնքներով: Երրորդ, եթէ երկնային, մաքուր, անախտ սէրը կարիք չունի ծածկուելու, թաքչելու մութ անկիւններում, ստուերներում, նամանաւանդ և աւելի ևս կարիք չունի ամաչելու, թաքչելու մութ խորշերում սովորական սէրը, ոչ պղտոռնականը: Մենք չենք հասկանում, օրինակի համար, թէ ինչու համար պիտի թաքչեն մարդկանցից և իւրեանց սէրը ծածուկ պահեն և միայն արտայայտեն խորշերում երկու սիրահարներ որոնք ուխտել, հաստատ խօսք են կապել, թէ Աստուծոյ և թէ մարդկանց առաջ ամուսնութեան սուրբ կապերով զուգաւորուելու միմեանց հետ. չէ՞ որ թաքչելու, պահուելու սովորութիւն ունի միայն ապօրինի, միայն պոռնկական սէրը, որի մասին, յայտնի բան է, այստեղ խօսք չի կարող լինել: Զորրորդ, վարդի և սոխակի սէրը, որին նմանեցնում և որի հետ համեմատում է իւր սէրը հեղինակը, մեր կարծիքով, հէնց ամենապարզ ապացոյցն է, որ նա իւր սիրոյ առարկային սիրում է նոյն իսկ սիրով, որով ամեն մի մահկանացու սիրում և ցանկանում է փոխադարձաբար սիրուել, որովհետեւ հէնց այդ հրաշալի ծաղկի և գերօրինակ երգչի սէրն է, որ մարդկութեան մէջ համարուում է սիրահարների էմբլեմը և որ այլաբանօրէն գովաբանում են երկու սիրող սրտի հոգեկան կապակցութիւնն երգող, զրուատող բոլոր ազգերի բանաստեղծները: Սիրող պատանին հէնց սիրում է իւր նազելի սիրուհուն, ինչպէս որ սիրում է վաղորդեան ցօղով փթթած վարդի թեր-

Թերը սիրահար սոխակը. նա էլ նուիրում է իւր պաշտելին իւր սրտի բոլոր գեղմունքը, իւր հոգու բոլոր զգացմունքը, իւր տենչը, իւր բաղձանքը, իւր խոհերն ու մրմունջներն օր ու գիշեր, ինչպէս որ սոխակը հնչեցնում է ի պտտիւ վարդին իւր հրաշալի դալալիկը վարդ-այգամատն արշալոյսի ծագելուց մինչև վաղորդայն արեգի ճառագայթելը:

Մենք, ի հարկէ, դէմ չենք, որ եղբօր և քրոջ փոխադարձաբար դէպի միմեանց տաճած սէրը ջերմագինս արտայայտուի, դէմ չենք մինչև անգամ, որ այդ սուրբ եղբայրական սէրը դրուատուի և երգուի բանաստեղծօրէն տաղերի մէջ, եթէ միայն այդ եղբայրը կամ քոյրը բանաստեղծական շնորհք ունին, բայց անպաման դէմ ենք և անբնական ենք իսկ համարում, որ այդպիսի սուրբ սիրոյ դրուատիքը հեշտասիրութեան, էրոտիքականի հասցրած աստիճանով ու չափով արծարծուի: Ո՛ր եղբայրը կհամարձակուի գովաբանել և երգի նիւթ շինել իւր պարկեշտասուն «քրոջ քնքոյշ իրանը», «վարդակաթ այտերը», «սիրակաթ աչքերը», «պայծառ լանջը», «ձիւնաթոյր ուլը», «փափկիկ ծոցը», և ալլն և ալլն, ինչպէս այդ արել է Խորէն վարդապետը: Ո՛վ, վերջապէս, կհամարձակուի երանի տալ հայրենի տան և յարկին, որ տեսել է իւր քրոջ մերկ մարմինը, ինչպէս մի տեղ «Քոյրն հրեշտակաց» տաղի մէջ թոյլ է տուել իրան անել մեր բանաստեղծը. —

Ո՛վ մեր յարկաց երանի
Զի զքեզ դիտեն հոյանի,
Որմոց, ծառոց երանի,
Որ գանգ անոյշդ տան ձայնի:

Զէ, ինչ որ ուզում են, թող ասեն. «Վարդենիք»-ը այն չէ, ինչ որ մինչև ցայսօր համարուել է մեր գրականութեան մէջ և ինչպէս որ կամեցել է նորան ներկայացնել Խորէն վարդապետը: Նա զուտ սիրահարական բանաստեղծութիւնների մի հաւաքածու է, իսկ ինքը Խորէնը մի սիրահար երգիչ աշխարհային մտքով, ուրիշ ոչինչ:

Դէհ, մենք չենք էլ հասկանում ի՞նչ առիթ է ու-

նեցել վարդապետն ամեն տեսակ աշխատելու, ամեն միջոցի դիմելու, կամ, ինչպէս ասուում է, կաշուից դուրս գալու քողարկելու իւր գրուածքի իսկական կերպարանքը. միթէ բանաստեղծօրէն մի բան երգելը, գովաբանելը նշանակում է նոյն իսկ կեանքում իրագործելը, նոյնը գործով կատարելը: Դիցուք, նա քաշուել է իւր վարդապետական աստիճանից և աշխատել է ապացոյց տալ, որ, ինչ որ ինքն երգել է, բոլորը սուրբ է, երկնային է, անախտ է, հոգևոր մտքով է, բայց զորա համար բաւական էր միայն յառաջաբանում բացատրութիւն տալը և ոչ դիմելն այնպիսի միջոցների, որոնց կարմիր գերձանով կարկատած լինելն ընկնում է ամեն մի ուշադիր ընթերցողի աչքին: Խորէնն այդ դէպքում առաջինը չէ մեր գրականութեան մէջ և վերջինն էլ չի լինելու, որ ինքը հոգևորական լինելով, աշխարհային յետևից է եղել, աշխարհը չի մոռացել, ինչպէս որ պահանջում է դարերի ընթացքում սրբագործուած վարդապետական կեանքի ճգնաւորական խստութիւնը: Ահա և մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան պարագլուխներից մէկը — Յովհաննէս Թլկուրանցին, որ կուսակօն հոգևորական լինելով հանդերձ, գեղեցիկ ժողովրդական վարվուռն լեզուով սիրահարական տաղեր է երգել և թողել մեզ ժառանգութիւն:

Յայտնի է, որ մի որ և է գրական երկի մէջ արտացոլում է դոյն իսկ երկի հեղինակի իրական տար պատկերը, այնպէս որ կարգալով մի ու և է երկ, կարելի է յաճախ շատ ճիշտ եզրակացութիւն անել նորա հեղինակի մտաւոր և հոգեկան կարողութիւնների մասին, կարելի է իմանալ, թէ հեղինակն ինչ հակումների, ինչ ձգտումների, ինչ զգացմունքների տէր է, թէ ինչ խոհեր ու բաղձանքներ են ոգևորում նորան, ինչ աստղ է առաջնորդում նորան, վերջապէս, կարելի է իմանալ նորա բարոյականը, նորա ներքին աշխարհը, և այլն և այլն: Այս տեսակէտից նայելով «Վարդենիք»-ի վերայ, մենք կարող ենք համարեա թէ առանց սխալուելու ասել, որ դա Խորէնի ներքին աշխարհի ամենաճիշդ պատկերն է, որի մէջ, ինչպէս ջինջ հայելու մէջ, ցոլում է վարդապետի ամբողջ թաքուն աշխարհը: «Վարդենիք»

ներ»-ը Խորէնի մտքերի, ցանկութիւնների, զգացմունքների մարմնացումն է, մենք աւելին կասենք, դա հէնց ինքը Խորէնն է իւր բոլոր պակասութիւններով ու աւաւելութիւններով, իւր բոլոր սրբութեամբ ու մեղաւորութեամբ, իւր բոլոր մարդկային թուլութիւններով և իւր մէջ վառուող, բորբոքուող աստուածային կայծով ու կրակով:

Խորէնը, ինչպէս առաջ նկատել ենք, ծնունդ չի եղել հոգևորական լինելու համար, բայց հանգամանքների բերմամբ կուսակրօն է դարձել: Այդ պատճառով հէնց սկզբից նորա մէջ առաջ է եկել մի տեսակ երկսւորութիւն. նորա ներքինը, բնական հակումը միշտ ձգտել է դէպի երկնայինը, միշտ վազել է աշխարհի յետևից, իսկ արտաքինը, հոգևոր կոչումը ստիպել է նորան սլանալ դէպի երկինք. նորա ներքինը միշտ վարդազուն է եղել, միշտ սրտի տրոփումն, միշտ յոյզ, միշտ սէր է երազել, երգել, ցանկացել, արտաքինը միշտ սաղմոսել, միշտ փաթաթուել սև վերարկուի մէջ: Եւ դրանից, այդ երկսւորութիւնից նորա մէջ առաջ է եկել երկու ներհակ զգացմունքի մաքառումն՝ պարտականութեան և սրտի հակումի, որ ստեղծել է նորա համար մի սրտամաշ ողբերգական գրութիւն, որ նորան տանջել, չարչարել և թունաւորել է նորա ամբողջ կեանքը. դրանից է, որ նորա երգերը բոլորը լաց են լինում, բոլորը հեծում, տխուր, վշտահար հառաչներ արձակում. չկայ յոյս, չկայ պայծառ ապագայ, այլ գերեզման, սառը, մոլթը գերեզման:

Իզուր չէ, որ Խորէնն իւր «բաժին իմ» ոտանաւորում անենատխուր և սգաւոր կերպով է ներկայացնում իւր վիճակը կամ բաժինը, հակադրելով նորան իւր սիրուհուն պայծառ և ուրախալից վիճակին ու բաժնին: «Իմ բաժինն է, ասում է նա, նմանել իւր բունից կրտսրուած և ցուրտ հողմերից այս ու այն կողմ, մի վշտից դէպի միւսը վարուած տերևիկին. իմ բաժինն է նմանել մի եղէգնիկի, որ բսնում է մեռեալ լճի տղմոտ ավին և անդադար երերւում ու ծրփծրփում է. իմ բաժինն է նմանել մի ամուլ դաշտի, որ միշտ մնում է տրտում, խոպան, որտեղ չի բսնում ոչ մի դալար ա-

բօտ, որ ուրախացնէր ուղեորի հոգին. իմ բաժինն է լինել, ինչպէս մէնիկ բուն, որ անդադրում սգում ու ողբում է, որ գիշեր ու ցերեկ մնչում, հեծում է, մահ կրելով սրտում: Եւ յուսահատ քնարերգակը, վերջ ի վերջոյ, ջախջախում, փշրում է իւր «սգաւոր և «ստուերապատ» քնարը և դորա հետ միասին պատառ-պատառ է անում իւր սիրտը, որովհետեւ այլ ևս յոյս և մխիթարութիւն չի մնում նորան այս աշխարհում, այլ ևս յոյս, այլ ևս յոյզ չի սպասում նորան այս կեանքում:

«Այլ ևս ինչու համար ես, ով քնար, ողբում է նա իւր «Բնար պանդխտին» ոտանաւորում, եթէ դու խեղճ պանդխտին չես մխիթարում, եթէ դու չես կարողանում անյոյս սրտին մի որ և է յոյս տալ: Բոթելերը, որոնք թրթռում էին հրճուանքի ջերմ գեփիւռով, այժմ աչքի ցօղով տամկացած սօսիների ոստերի պէս կախուած են լուռ. նոքա լռիկ կախուած են, մինչ իմ սիրտս փոթորկում է, ինչպէս ալեկոծ ծովը, մինչ իմ շրթունքս սարսռելով, մահաշունչ հառաչանք է արձակում, մինչ ոչ ոք իմ յուսահատ ողբիս սիրավառ սփոփիչ չի լինում: Ապա ինչու համար հաւատարիմ պանդուխտը քեզ ձգեց իւր ուսը, թողեց բոլոր աղեկէզ վայելքները և միայն քո, քո վերայ յոյսը դրեց. ինչու համար, ուրեմն, նա քեզ պիտի գրկէ, եթէ դու բոլորովին անզգայ ես նորա բորբոքուած սրտի հանգէպ. ինչու համար նա իւր անախտ շրթունքով քեզ պիտի համբուրէ, քանի որ դու նորա զէմ կանգնած ես ցուրտ ու լուռ, ինչպէս համր գերեզմանաքարը: Դեռ գերեզմանի քարն այնպէս լուռ չէ, այնպէս անխիրտ չէ. նորա յուսապատար լուռութիւնը խօսում է յուսահատ սրտի հետ... Ս.հ.ն այս պատճառով, ուխտադրուծ քնար, թողնում է քեզ և պանդուխտը, ինչպէս վերջին յոյսը. գնա՛, փշրու՛ւր, և զարնուելով քարի, փշի, և արձագանգ տուր նորա սրտին. գնա՛, փշրու՛ւր և ցնդու՛ւր այն կողմերը, որտեղ ցան ու ցիր են եղել նորա սրտի պատառները. գնա՛, փշրու՛ւր և դու մեռի՛ր, ինչպէս հէգ պանդխտի սիրտը:

Ճիշդ է, Խորէնն աշխատել է իւր մէջ մաքառող վերոյիշեալ երկու ներհակ զգացմունքը հաշտեցնել մի-

մեանց հետ — թող վառուի կրակը, թող բորբոքուի կայծը, միայն որ նա ուրիշի, օտարի աչքին չընկնի, այլ մոխրի տակ պլպլայ, սև վերարկուի տակ ցոլայ, — բայց այդ նորան չի յաջողել: Առաջ է եկել «Վարդենիք»-ը, որ իւր արտաքին կեղևով վեղարը գլխին, սև վերարկուն հագին սաղմոսարանն ու «տէր-ողորմեան» ձեռքին վարդապետ Խորէնն է, իսկ ներքին բովանդակութեամբ աշխարհը սիրող, գեղեցիկն ու վսեմն երգող, սէրը դրուատող բանաստեղծ Խորէնն է:

ԵՐ. ՇԱՀԱՅԻՉ

(Մնացեալը յաջորդ համարում):

ԼՈՒԴՎԻԳ ՍՈՒԼԴԱ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ¹⁾

Գ. ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Բ. գործողութեան տեսարանը:

ՏԵՍԵՐԵՆ I

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ, ՄԵՏՐՕԴՈՐ և Ստրուկ:

(Դուրս են գալիս Մետրոդորի տան կողմակի դռնից):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ (Ստրուկին):

Գնա՛, ասա՛, քո տիրոջը՝
Գեգեսիյին, որ ես այստեղ
Սպասում եմ ժամից աւել.
Ապա պայծառ բակը դուրս բեր,
Ինչ որ պէտք է գործիս համար:
Քո տէրն արդէն զիջաւ. այստեղ՝
Արհեստանոցըս պիտ լինի:

(Ստրուկը գնում է Գեգեսիյի տունը):

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Յուսամ, գործիդ բուռն եռանդը
Ձի խանգարիլ մասնակցելու
Այն խնճոյքին, որ ես այսօր
Ի պատիւ քո պիտի սարքեմ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ (Ժպտուն):

Գործը երբէք ուրախութեան
Ձի խանգարիլ: Կտեսնեմ արդեօք
Անդրէգործին միւս հիւրերիդ

¹⁾ ՏԵՍ «Լուամայ» № 4.

Շարքում այսօր: Նա՛ որին դու
Անուանեցիր:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Եթէ այդչափ
Հաճելի է նորա լինելն...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ախոյեաններն, ինձ հաւատա,
Ոչ թէ միայն կռուի դաշտում
Եւ մրցութեան ասպարիզում
Պիտի տեսնուին ու հանդիպին,
Այլ և փրփուր ու կայծ նետող
Գինու բաժակ ձեռներն առած:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Իրաւացի է սոսածըդ:
Իսկոյն և եթ մարդ կուզարկեմ՝
Հրաւեր կարդայ նորան գալու:

(Գիմում է դէպի Հերոստրատի տունը):

(Գեդեսին այդ ժամանակ դուրս է գալիս իւր տնից:
Ջրաղուած լինելով ստրկի հետ խօսակցութեամբ՝ նա չէ
նկատում Պրակսիտելին և Մետրօդորին. ստրուկը դառ-
նում է Մետրօդորի տունը, իսկ Գեդեսին անցնում է նոր-
ախաւով):

ՏԵՍԵՐԿՈՒՄ II

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ և ԳԵԳԵՍԻՅ

ԳԵԳԵՍԻՅ Տեսնել կուգես ինձ, Պրակսիտել:
Ինչո՞վ կարող եմ ծառայել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Օ՛, թէ միայն ճիշդ ասացին,
Թէ այն աղջիկն, որին երէկ
Այնպէս տարուած ու հրճուանքով
Ողջունեցի,— թոռնուհիդ է...

ԳԵԳԵՍԻՅ Գիտե՞ս և այն, թէ ողջոյնդ
Որչափ վիշտ, ցաւ հասցրեց նորան:
Երբէք, երբէք, ինչպէս երէկ)
Մի օր անգամ կեանքիս մէջը
Ես չեմ տեսել նորան այդպէս,—
Աչքերն ուռած, արցունք կոխած,
Յուզուած, վհատ, գողը բռնած:
Աստուածունհու սարսափելի

Վրէժխնդրութեան սպասելիս:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Հէնց երկիւղիս պատճառն այդ է:

Ուստի լացով, աղաչանքով
Խնդրում եմ քեզ՝ նորա առաջ
Խեղճիս համար միջնորդ եղիր.
Ե՛կ, համոզիր դու Կլիտիային,—
Կլիտիա է չէ՞ նորա անունն,—
Որ իւր ուշքը, շնորհն անհուն
Գոնէ վայրկեան ինձ նուիրէ:
Ես չեմ կարող հանգիստ առնել,
Մինչև որ նա սխալանքս
Ինձ չը ներէ:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Միթէ այդ էլ

Կարող կլինեմ քեզ մերժելու:
Ոյժ ունենալ: Երբ որ դառնայ...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Հապա այժմ որտե՞ղ է նա:

ԳԵԳԵՍԻՅ Երբեմնակի, հէնց այս ժամին
Նա գնում է Պան—Շահապի
Սուրբ քարանձաւն:

(Նայում է հեռուն, ձեռքով աչքից արեւի լոյսը
արգիլելով, դէպի բեմի աջ կողմի գեղջնի յետեւը):

Ահա հեռւում

Նորա զգեստի քղանցները
Երևում են: Կամաց-կամաց,
Յուշիկ քայլով տուն է դառնում
Թաւ ձիթենու չուաքներով:
(Կանչում է նորան):

Աղջի, Կլիտիա, այստեղ արի:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Որչափ սէգ է, արքայական

Նորա քայլքը: Ասես գիտէ,
Որ յետևից անխօս, անտես,
Յաւերժհարսներն նիզակ առած
Հետևում են մեղմ սուրալով:

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Նորից կանչում է նորան):

Անուշ զաւակս, դու չե՞ս լսում:
Դէ, շուտ արա, այստեղ արի:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Շտապցնելու կարիք չկայ.

Թող որ հանգիստ ու հանգարտ գայ:
 Նորա հանգիստ քայլքն անխռով
 Կարծես անոյշ նուագ լինի:
 Մի խանգարիւր այդ ներդաշնակ
 Վեհ ընթացքը, որ ականածու
 Իմ հայեացքս ազահաբար
 Կըլանում է: Իսկ թէ որչափ
 Թագնուած չնորհ կայ այն հազիւ
 Պարանոցի թեքուածքի մէջ՝
 Այդ ես գիտեմ: Մի գիծ անգամ,
 Չնչին մի գիծ աւել լինէր,—
 Արդէն կորաւ աստուածային
 Կերպարանքի ողջ վեհութիւն:

ՏԵՍԵՐՄԵՆ III

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ և ԿԼԻՏԻԱ

ԿԼԻՏԻԱ

(Իջնում է աջ կողմի քարաժայռի ոտնատեղերով: Գեղեսիյին):

Դու ձայն տուիր, ինձ կանչեցիր:

(Նկատում է Պրակսիտելին և շառաղուշում):

ԳԵԳԵՍԻՅ

Տես, քո առաջ Աթենացի
 Մեր հիւրն ահա գլուխ ծռած,
 Ստըջացած և զղջացած՝
 Ներողութիւնն իւր չըթերին
 Քեզնից ներումն է խնդրում:
 Ես նորանից չծածկեցի,
 Թէ ինչպիսի ծանր անարգանք,
 Վիրաւորանք է քեզ հասցրել:
 Բայց դու էլ շատ խիստ չլինիս:

(Դուրս է գնում):

ՏԵՍԵՐՄԵՆ IV

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Խիղճս հանգիստ չէ տալիս ինձ.

Սիրտս ցաւում և տանջւում է:

Որ քեզ Կլիտիա, վշտացրի

Չմտածած խօսքիս շնորհիւ:
 Ինձ դատելու իրաւունքը
 Քոնն է միայն: Քո ձեռքով եմ
 Դատապարտուած, — միթէ ուրեմն
 Կասկածել իսկ կարող կլինեմ,
 Թէ քո առաջ մեղաւոր եմ:
 (Յիւսիան լուռ է):

ՊՐԱԿՍԻՏԵՆ (Մի փոքր լռելուց յետոյ):
 Հայրենիքումս չքնաղ կուսին,
 Թէև լինի մահկանացու,
 Աստուածային անուամբ կնքել
 Մահացու մեղք չէ՝ համարում:
 Բայց այդ մասին ձեր Նփեսում
 Այլ կերպ մտածել են կամենում:

ՔԼԻՏԻԱ Անցողակի միայն տեսար
 Ինձ իմ տեղում... Բայց և այնպէս...

ՊՐԱԿՍԻՏԵՆ Բայց և այնպէս:

ՔԼԻՏԻԱ Իմ ինչիս մէջ,
 Արդեօք, գտար, այդ խաբուսիկ
 Նմանութիւնը:

ՊՐԱԿՍԻՏԵՆ Քո շարժումների,
 Դիմագծերիդ գեղ կերտումների,
 Նուրբ իրանիդ, պայծառ արև՝
 Վառ աչերիդ հայեացքի մէջ:
 Ամեն բանով յիշեցնում ես
 Արժաթփքին աստուածունհուն.
 Ընդունակ ես, անչուչտ, մերթ բուռն
 Կրքով վառուել, մերթ ինքնասած՝
 Քմչոտ լինել, մէկ էլ յանկարծ
 Հեզիկ, քնքոյշ, սարսուռ-երկչոտ
 Եւ ահաբեկ լինել կրկին
 Ինչպէս ինքը գիշերային
 Հեզ թագունհին:

ՔԼԻՏԻԱ Ո՛վ է պատմել
 Մէկիկ-մէկիկ քեզ այդ բոլորն:

ՊՐԱԿՍԻՏԵՆ Ով է պատմել: Իմ աչքերս:
 Ասա, հիմա, թէ որ աչքերս

Խաբել են ինձ: Բայց այդ ասել
Դու չես կարող: Բայց ե այնպէս
Բարկացել ես խեղճիս վերայ,
Եւ մինչև իսկ լաց էլ եղել...

ԿԼԻՏԻԱ

(Աշխուժով, արագ):

Օ՛, ոչ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ի՞նչպէս թէ ոչ. բայց ես գիտեմ:

ԿԼԻՏԻԱ

(Հայեացք նետելով դէպի Գեղեցիկի տունը):

Սուտ ու շինծու խօսք է թուցրել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ինչո՞ւ համար ես լաց եղել:

ԿԼԻՏԻԱ

Արտեմի աստուածային

Երկիւղով եմ ես մեծացել...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ուրեմն երկիւղն էր պատճառը:

ԿԼԻՏԻԱ

Ի՞նչ հարցեր են:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Երկիւղը չէր:

ԿԼԻՏԻԱ

Կարծելով թէ ծաղրում էիր...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Երբէք այդպէս չէիր կարծում:

ԿԼԻՏԻԱ

Խոստովանիր առաջս անկեղծ,—
Ինձնից, անշուշտ, շատ, շատ չքնաղ
Գեղեցկուհիք ես դու տեսել
Եւ շատերն են իրենց սէրը
Քեզ նուիրել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ամենքի մէջ

Աստուածային կայծ եմ փնտռել.
Բայց քո առաջ տեսածներիս
Չքնաղ տիպար, կերպարանքերն,—
Նսեմանում ու թոշնում են:

ԿԼԻՏԻԱ

Եւ ո՞վ գիտէ քանի անգամ
Յանդգնաբար ուրիշներին
Նոյնն ես կրկնել, երբ նայել ես
Յաղթողի պէս՝ նոցա վերայ...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Կեանքը կորած գանձ է միայն

Ով որ յանդուգն աչք չէ նետում
Մեզ պատահած գեղեցկութեան
Վերջին խօսքին:

ԿԼԻՏԻԱ

Այն ըռալէին,

Ինձ թուում էր, թէ ամօթից
Պէտք էր, որ ես գետին անցնեմ,
Կամ թէ գլուխ առնեմ կորչեմ...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ապա ուրեմն երկիւղից էր,
Հա՛, որ այդչափ սարսափ ազդող
Երևեցայ ես քեզ երէկ:
Հապա հիմա:

ԿԼԻՏԻԱ Սյժմ հոգիս
Խաղաղ, լուռ է:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ի՞նչն էր ուրեմն
Խաղաղութիւն քեզ պարգևողն:

ԿԼԻՏԻԱ Արշալոյսի վառ շողերէ
Հէնց առաջին փայլփուլքին՝
Հարուստ զոհեր առած հետս
Ես դիմեցի Պան-Շահապի
Սուրբ անձաւը, որ շատ հնուց,
Աւանդութեամբ, մեր՝ կոյսերիս
Սրբավայրն է:

(Կողմ հայեացքներն հանդիպում են իրար: Կլիտիան պաշտօնաւոր աչքերը ցած է ձգում: Մի փոքր լուրթիւնից յետոյ)

Ձէիր լսել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ո՛չ. չեմ լսել: Պատմիր, խնդրեմ:

ԿԼԻՏԻԱ Ժամանակով Պան-Շահապը
Այն մազմզուտ, թաւ աստուածը
Սիրենքս չքնաղ յաւերժհարսին
Հետևում էր. և մի օր էլ
Նեղը ձգած, տարաւ հասցրեց
Ահա՛, այն մեծ այրի դուռը:
Յուսակտուր, անօգնական
Սիրենքս հարսը դիցանուշին
Դիմեց լալով—արգահատել,
Նեղ վիճակից փրկել իրեն:
Արտեմիսը ընկերուհու
Պաղատանքին ականջ դրեց
Եւ եղէգնի փոխակերպեց:
Պան-Շահապը կարծեց միայն,
Թէ թազնուել է իւր ձեռքից

Յաւերժարար եղէգնի մէջ,
 Ուստի սկսեց ագահ, անյագ
 Համբոյր տեղալ նորա վերայ.
 Իսկ եղէգնիկն միայն մեղմիկ
 Հառաչներով պատասխանեց:
 Շահապն իսկոյն կտրեց եղէգն
 Եւ սրնգի ձեւփոխեց.
 Իսկ սրինգը, ի յիշատակ
 Մատաղ կուսին՝ յաւերժարսին
 Այնուհետ Սիրենքս ¹⁾ կոչեց,
 Եւ քարայրի մութ անկիւնում
 Անձկոտ սրտով կախեց յուսքեկ:
 Այն օրից դէս միայն աղջիկ,
 Կոյս՝ անարատ անձաւն երթալ
 Լոկ կարող են. իսկ թէ կոյս չէ,
 Այլ կին երթայ, իսկոյն սրինգն
 Լալահառաչ ձայն է հանում,
 Գետին ընկնում:—Ինչո՞ւ անխօս,
 Լուռ կանգնել ես:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ի՞նչ ասացիր:

ՎԼԻՏԻԱ Անուշաղիր, թարթափուն ²⁾ ես:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ես հիացած դիտում էի

Եւ հետևում ձեռքիդ քմչոտ,
 Նուրբ շարժումին: Ինչպէս ազատ,
 Անբռնազբօս նա իւր ձեւերն
 Փոփոխում էր, նոր ձև առնում՝
 Մէկը միւսից նուրբ, յաղթական,
 Իւր ձիւնափայլ, գեղ, հոլ բազկին
 Ամեն անգամ նոր փայլ տալով:
 Թէ որ նորա հարիւրաւոր
 Մէկը միւսից նուրբ, գգլխիչ
 Շարժումներից գոնէ մէկը
 Գրոցովս խել, անմահացնել
 Կարենայի...

(Բռնում է նորա ձեռքը):

¹⁾ Սիրենքս յունարէն նշանակում է—սրինգ:

²⁾ Ցրուած, distrait.

Իսկ այս ձեռքը

Խիստ անողորմ է պատժում ինձ՝
Իմ յանդուգն մեղքիս համար,
Ինչ ցոյց տալով, թէ մինչև այժմ
Ոգևորուած արուեստագետ
Երբէք, երբէք ես չեմ եղած,
Այլ հասարակ մի գործաւոր:

ԿԼԻՏԻԱ

(Ձեռքը զգուշութեամբ ազատելով):

Այժմ այլ ես չեմ բարկանում,
Պրակսիտել: Աստուածուհին
Թող պահապան լինի գլխիդ:

(Վաճենում է դնայ):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Մի, մի գնայ: Աղաչում եմ:

ԿԼԻՏԻԱ

Չէ որ հիմա հէնց լսեցիր,
Որ ասացի, թէ այլ ես
Չեմ բարկանում: Էլ ի՞նչ կուգես:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Մի բան միայն: Մինչև գնալ,

Հեռանալդ, եկ որոշիր:

(Ցոյց տալով դէպի նաւահանգիստը):

Հէնց այսօր իսկ արագաթև
Նաւա խարիսխ կառնէ, կելնէ
Դէպի Աթէնք չուելու համար:
Ինձ էլ, արդե՞ք, կառնէ հետը:

ԿԼԻՏԻԱ

Ի՞նչ ուզում ես վերադառնալ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Դո՛ւ, դու միայն կարող կլինիս

Լուծել հարցը և վճիռ տալ:
Ես չեմ կարող աստուածուհու
Անդրին ստեղծել, արձանացնել
Առանց քո ջերմ մասնակցութեան:

ԿԼԻՏԻԱ

Որչա՞ր սխալ կարծիք ունիս:
Ես սովոր եմ գնդակ նետել,
Իլիկ մանել և քընարի
Վերայ ածել: Իսկ քո գործի,
Արուեստի մէջ ինչո՞վ պիտի
Ես օգտակար հանդիսանամ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Միայն նորան մարմին տալով:

ԿԼԻՏԻԱ

Ի՞նչ... ի՞նչ ասացիր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Լսիր, ասեմ:

Կլիտիա անունն ու Արտեմիս՝
Երկուսն էս համ-հաւասար
Արժէք ունեն և ինձ համար
Նոյն բաներն են:

ԿԼԻՏԻԱ

Կամենում ես...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Խնդրում եմ քեզ՝ իբրև շնորհ
Արտօնես ինձ,—հլու բազկով
Քո հրաշալի դիմագծերդ
Եւ ողջ մարմինդ կերպարանեմ,
Մարմարիոնի ժեռ ու կոպտար
Քարին յանձնեմ, որ պահպանէ
Դարուց ի դար, մինչ յաւիտեան:

ԿԼԻՏԻԱ

Ո՛չ, ոչ, երբէք: Անկարելի
Բան ես խնդրում:

Թէ կմերժես՝

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ես արձանի համար չինած
Անդրուց զրկուած պատուանդանի
Վերան միայն կը փորփրեմ՝
«Անկարելի բան եմ խնդրում»:
Ապա կրկին իմ հայրենի
Աթէնքս կերթամ և ձեռք կառնեմ
Կիսատ թողած խեղճ Կիպրիդս:

ԿԼԻՏԻԱ

(Անվճռաբար):

Նորա համար նոյնպէս գտար
Մահկանացուի չքնաղ տիպար:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ուրիշ ինչ կերպ կարող եմ ես
Արձան կերտել, ստեղծագործել:

ԿԼԻՏԻԱ Գեղեցիկ է գտած ուհիդ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Դա ինչ խօսք է: Կասկածել իսկ
Չի կարելի:

ԿԼԻՏԻԱ

(Ամօթից շառագունելով):

Օ՛հ, ամօթից

Կը մեռնէի: Չէի կարող:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Այժմ՝ այսօր ես չեմ ուզում
Պատասխանես: Ո՛չ: Դու հանգիստ

Ու անխռով ասածներս
 Լաւ որոճայ, կշռագատէ:
 Նս կը սպասեմ. թէ և անգործ,
 Պարապ կեանքը, անյայտութեան
 Հետ միացած, ինձ կսպանեն.
 Բայց և այնպէս՝ ես կսպասեմ:

ԿԼԻՏԻԱ Այժմ թող ինձ, որ ես երթամ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Բայց իմացիր, որ քո մերժումդ
 Պիտ ստիպէ, որ ես թողնեմ
 Իմ աշխատանքս, տուած խոստումս
 Նւ հեռանամ: Դորա հետ էլ
 Նւ քեզանից, Կլիտիա, պիտի
 Ընդ միշտ բաժնուիմ: Նւ չգիտեմ
 Թէ դոցանից ո՞րն ինձ համար
 Ծանր կորուստ պիտի հաշուեն:

ԿԼԻՏԻԱ Նս... Ուզում եմ... Պրակսիտել...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ի՞նչ պատահեց: Դու դալկահար...
 Ուշաթափուում... անգործ... Կլիտիա...

(Առնում է իւր գրկի մը և արագ համբուրում շքր-
 թունքները):

ԿԼԻՏԻԱ (Դողալով, կամաց ձայնով):

Թող ինձ հանգիստ... խնդրում եմ քեզ...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ուրեմն երբ կարող եմ ես
 «Այո» լսել քո բերանից:

ԿԼԻՏԻԱ Ինքս էլ դեռ ոչինչ չգիտեմ:
 (Գնում է Գեզեսիյի տունը):

ՏԵՍԵԼՈՒՆ V

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ (Յետոյ) ՄԵՏՐՕԴՈՐ և ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ (Խիստանկ):

Օ՛հ, մեղրածոր, քաղցր չրթունք,
 Դուք ինձ, անշուշտ, կը դարձնէք
 Այն բոլորը, ինչ որ այսօր
 Զեզ յանձնեցի և ստացար:

(Մետրոդորն ու Հերոստրատն երևում են վերջին տան
 չէմբեց):

ՄԵՏՐՕՒՈՐ

(Հերոստրատին):

Ահա ինքը: Թող հէնց անձամբ

Ասածներս քեզ հաւատտէ

Քանի որ դու չես հաւատում:

(Գնում է գէպի իւր տունը՝ նախադռնից):

ՏԵՍԸՄԵՆ VI

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ ԵՒ ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ. (Քիչ յետոյ) ԶՅԱ, ԼԻՍԻԼԼԱ
ԵՒ ՖԵՕՆԻԴԱ

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ (Մօտենալով Հերոստրատին):

Կտեսնեմ թէ ոչ՝ քեզ խնճոքում,—

Բայց ընկերոջ եմ ձեռք մեկնում

Պինդ սղմելու և թոթուելու:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Մենք դեռ իրար ծանօթ էլ չենք:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Հմուտ ձեռքիդ ու արուեստիդ

Գործերն վաղուց ինձ ծանօթ են.

Մենք օտար չենք:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Թագաւորներն

Շատ հեշտութեամբ համեստութեան

Տէրն են դառնում:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Օ՛, մի ասիլ,

Թագաւոր չեմ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Դորա փոխան

Պրակսիտել ես:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Դու—Հերօֆանտն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Եւ դեռ յամառ հաւակնութեամբ

Ուզում էլ ես ինձ համոզել,

Թէ իմ անունս նոյնչափ գիտես,

Որչափ ես քոնն:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Այո՛, կասեմ,

Հերօֆանտն ես:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Իմ անունս

Հերոստրատ է,

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Թեթեակի շփոթուելով):

Ճիշդ հէնց նոյնը

Ասել կուզեմ: Սխալանքս
Խնդրեմ ներել:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Հէնց այդքանը

Ապացոյց է, թէ ինչպիսի
Սար ու ձորեր ու անդունդներ
Բաժանում են մեզ իրարից:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ո՛չ, սխալ ես: Ասա, խնդրեմ,
Ի՞նչ կարող է մեզ արգիլել
Կամ խանգարել բարի կապեր
Պահպանելու: Մրցութիւնը՝
Թշնամանք չէ: Նոյն քանակի
Զինուոր ենք մենք: Միևնոյն չէ՛,
Թէ մեզանից, որի կառքը
Շուտ կհասնի որոշ կէտին:
Երկուսս էլ մի անբաժան
Նպատակի ծառայող ենք,—
Սուրբ արուեստի ստրուկներ ենք:

(Նկատում է աղջիկներին, որոնք ձախ կողմից՝ Մետ-
րոգորի տնից ելնելով, յամրաքայլ առաջ են գնում):

Տէս, ինչ չքնաղ ծաղկեփունջ է:
Առաջ բարի, գեղեցկուհիք:

ԶՅԱ

Մետրոգորի տունն ենք գնում:

ԼԻՍԻԼԼԱ

Մենք հարկիքի ողջ ժամանակ
Պիտի պարենք, լորուստ ¹⁾ երգենք...

ՖԷՕՆԻԴԱ

Եւ թէ չոյենք ու պարարենք
Քմահաճոյ, բաղդի զաւակ
Աթէնքի ճետ հիւրի ականջ
Ու աչքերը:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Փառք և պատիւ

Հիւրընկալող տանտիրոջը:

(Աղջիկներն ուրախ քրքիջով գնում են Մետրոգորի-
տունը՝ նախադռնից):

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Զարմանում եմ, որ դու այդպէս

Թէ անհոգ ես և թէ ուրախ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Բայց ինչո՞ւ ես ուրախ չլինեմ:

¹⁾ Լորուստ—Թեթև բովանդակութեամբ, բաց երգեր:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Երէկ միայն դեռ նոր տեսար
Աստուածունհու մեծ մեհեանը:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Այ՛ն, յետոյ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Իւ նա հոգիդ
Զընկճեց, ճնշեց:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ամենեին:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Դու չե՞ս խորհել, մտմտացել
Դործի մասին, որի համար
Քեզ կանչել են:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Այն գործն արդէն
Կազմ, պատրաստ է:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ի՞նչ ես ասում...

Ինչպէս թէ կազմ ու պատրաստ է:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Իրար մի քիչ լաւ հասկանանք:

Կազմ, պատրաստ է գաղափարը:
Դու լաւ գիտես, ինչ խօսք դրան, —
Որ ամեն բան, ինչ որ կերտում,
Ստեղծում ենք՝ շնորհում է
Մեզ մուսայից մի վայրկենում
Եւ կամ երբէք:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Մեր տաճարը

Հարիւրաւոր տարիներում
Հազիւ-հազ է շինուել, պրծել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Հարիւրաւոր տարիներ են

Անցել, սահել, որովհետեւ
Ծանր, կոպտար, յամառ քարեր
Պէտք էր տաշել ու յարդարել
Եւ թէ երկինք, տանել-հասցնել,
Բայց հէնց նորա՝ այդ տաճարի
Հսկայական անդամների
Խիստ վեհապանծ ու կատարեալ
Ազատ, անշեղ օրէնքի խօսք
Ամբողջութիւնն մեզ՝ ամենքիս
Համար շատ պարզ ապացոյց է,
Թէ մեծ վարպետ՝ արուեստագետի
Ճարտար զլիւում ձեր տաճարի

Նախատիպար գաղափարը
Մի վայրկեանում է յղացել,
Մենունդ առել:—Կասկածում ես:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Յ'ս... ոչ. երբէք:

Եւ դու նոյնպէս մի կասկածիր,—
Այժմ չատ պարզ հասկանում եմ
Խաղցած խաղդ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Խնդ. իմ կողմից:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Դեռ այս գլխից խնջոյքների
Թունդ հրաւէր, համակրութեան
Մեծ. մեծ խօսքեր, այնուհետեւ
Կեղծ ու պատիր անդորրութիւն,
Ուրախ, անհոգ արտաքին տեսք,
Իբրեւ թէ այն վսեմ գործը,
Խաղ ու պար է լոկ քեզ համար,—
Թեթեւ ջանքով հիւսած պսակ
Որի համար չարժէ նոյն իսկ
Եւ ձեռք մեկնել: Այդ բոլորն էլ
Այն պատճառով, որ ցոյց տաս թէ
Հուշակ հանած արուեստդէտ ես
Եւ մրցակցից երկիւղ կրելու
Տեղիք չունիս. իսկ յաղթութիւն
Վաստակելու՝ վաղուց արդէն
Հաւատացած ու վստահ ես,—
Կասկած չունիս:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ես անարդար

Կասկածներից վիրաւորուել
Չեմ էլ կարող: Երէկ արդէն
Նկատեցի, որ չկայիր
Դիմաւորող ժողովրդի
Շարքերի մէջ. բայց որպէս զի
Դու էլ, իրաւ, տեղեակ լինիս
Այն պատճառին, որն ստիպեց
Ինձ հաւատալ, թէ յաղթութիւնն
Այս գործի մէջ քոնն է միայն...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Հնարաւոր բան է միթէ...
Եւ դու ինքդ, քո բերանով...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Դու հայրենի հողի վերայ
 Ամուր կանգնած և քո ազգի
 Հաւատալիք — աւանդութեան
 Քաջ հմուտ ես. ուստի և նա
 Ճարտար ձեռքիդ ու արուեստիդ
 Հմուտ գործը իւր խոհերի,
 Զգացմունքի արտայայտող
 Ճշգրիտ պատկեր պիտ համարէ:
 Իսկ ես իսկոյն քո եփեսցոց
 Աչքի առաջ գաղտնիքս բացի,
 Թէ իւր պաշտած աստուածունհին՝
 Ինձ օտար է, նա իմս չէ:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Շնչասպառ):

Նորան, անշուշտ, կը ցանկայիր
 Շատ առաւել բարձր ու անեղ
 Արձանացնել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Ընդհակառակն՝

Շատ առաւել փոքր չափով,
 Ոչ էլ այնքան անեղ տեսքով:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

Հասկանում եմ, — փղոսկր, ոսկի

Յետ ձգելու վարպետ միջոց:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Պարզ մարմարին է ընտրածս:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Աւելի ու աւելի ցոյց տալով իւր հաճելի հիասթափութիւնը):

Աստուածունհու անդրու համար:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Գեղեցկութեան տիպար կնոջ

Մարմնի համար:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

Հանաք է, հմ:

Աստուածունհին մի գեղեցիկ
 Կնոջ նման: Եւ սրբապիղծ
 Մտքերդ արդէն խիզախեցիր
 Արտայայտել ժողովրդի
 Աչքի առաջ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Դեռ աւելին:

Նոցա նոյն իսկ իմ հրաշալի
 Դիցանոյշի չքնաղ տիպարն
 Ինքս անձամբ ես ցոյց տուի:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Կին արարած:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Այո, մի կին,

Մի չքնաղ կոյս:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Եւ ժողովուրդն

Ու քրմերը—լուռ, անխռով

Այդ լսեցին:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ո՛հ, վրդովուած:—

Բայց ինչ ներիր: Շուտով արդէն

Մեզ խնճոյքի կը հրաւիրեն

Իսկ ես պսակ ե տօնական

Զգեստ անգամ չունեմ վրաս:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Դ՛հա ես ասում քո բերանով,—

Վրդովմունքով քեզ լսեցին

Եւ դեռ դարձեալ դու ուզում ես

Աստուածուհուն արձանացնել

Այնպէս, ինչպէս դ՛հա ես մտածել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Հապա ուրիշ կերպ կարո՞ղ եմ:

(Գնում է Մետրոգորի տունը՝ նախադռնից):

ՏԵՍԵՐԿՆ, VΠ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ. Յետոյ ԿԼԻՏԻԱ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Միայնակ մի փոքր լռութիւնից յետոյ, ողբորով թեամբ):

Լսածներս երազ չէին...

Թէ ես սխալ, թիւր հասկացայ...

Այստեղ, այստեղ կանգնած էր նա

Եւ խօսում էր... Օ՛հ, աստուածներ:

Նորից սիրտս յուսով լցրիք:

Ե՛ւ յաղթանակ, և՛ փառք, և՛ սէր...

Սէր, սէր անվերջ:

(Արագ քայլերով մտնում է Գեգեսիի տունն ու կանչում է):

Է՛յ, դռնապան:

Շուտով գնա, Կլիտիային,

Այստեղ կանչիր: Ասա, նորան

Ուրախ լուրերն դուան առաջ

Սանձակոտոր ու անհամբեր
Ձիու նման իւր շէմքերն են
Դոփում, զարկում:

(Դառնալով դէպի Մետրոպոլի տունը):

Դէ, շտապիր,
Պրակսիտել, խնճոյք զնա,
Ծաղիկներով քեզ զարդարիր:
Իսկ իմ խնճոյքս մի քիչ յետոյ
Կը կատարեմ շատ առաւել
ձոխ ու չքեղ, քան կերպեաս:

ԿԼԻՏԻԱ

(Տնից ելնելով, հրասթափ և այլալուծ նորա տեսքից):

Հերոստրատ... Դո՛ւ ես միթէ...

ՀԵՏՈՍՏՐԱՏ

(Շտապելով դէպի նա):

Այո, Կլիտիա, Հերոստրատդ է:
Բայց ոչ այն ժանդ ու կասկածոտ,
Յօնքեր կիտած Հերոստրատը,
Որին սովոր ես միշտ տեսնել,—
Այլ ապահարկ կապանքներից,
Ազատ սրտով, վստահ հոգով,
Այժմ ահա թէ ո՞վ եմ ես,—
Եւ ինչպէս եմ դէպ քեզ դիմում:

ԿԼԻՏԻԱ

(Յետոյետ բաշունելով):

Քեզ ինչ եղաւ, բան պատահեց:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Տես, լայն բացած բազուկներով

Քեզ եմ դիմում, գրկել խնդրում

Եւ պահանջում, ինչ որ վաղուց

Իմս է եղել իրաւունքով:

Մի ժամ միայն, ժամ երջանիկ...

Ստիպիր ինձ, որ ես մոռնամ

Աստուածունհիս... այժմ արդէն

Դու կարող ես, այդ ոյժն ունիս:

ԿԼԻՏԻԱ

(Հեգնելով):

Կարո՞ղ եմ ես...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Պարտաւոր ես:

ԿԼԻՏԻԱ Բայց դիցանոյշդ կթողնի՞ այդ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Այո, Կլիտիա, համոզուած եմ,

Քաղցր աչքով պիտի նայէ:

ՊԼԻՏԻԱ

Բայց ինչն, արդեօք, նորա բարի,
Քաղցր հայեացքն ու հաճութիւն
Քեզ պարգևեց:

ՀԵՐՈՍՏՐՍ

Օ՛, լսիր ինձ:

Երէկ՝ երկար տանջանքներից
Յետոյ միայն կարող եղայ
Գտնել այն ձեն, որ արժան է
Նորա անհղ, աստուածային
Կերպարանքին: Իսկ պարծենկոտ
Աթենացի արուեստգէտը,
Գիտես ինչպէս կը կամենար
Պատկերացնել աստուածունհուն՝
Ողջ աշխարհի վեհ թագունուն:
Ինչպէս չքնաղ, գեղեցկատիպ
Մի կոյս, մի կին... այդչափ միայն:

ՊԼԻՏԻԱ

(Սաստիկ յուզուած ու այլալուծ):

Ես...

ՀԵՐՈՍՏՐՍ

Դու, այո՛, զարմացած ես:

Մի մտածիր, մարմարիոնից
Կերտած տիկնիկ՝ մի խաղալիկ,
Եղծանելի ու վաղանցուկ
Գեղեցկութեան նմանութիւն՝
Եփեսոսի Արտեմիսի
Ոսկի գահի վերայ բազմած:

(Պիտիան մնացել է շփոթուած, չիմանալով ինչ
պատասխանէ):

Ա՛, դու լուռ ես,—դա մօտալուտ
Բաղդ ու յոյսի նախազգացումն
Է չնչում քո ականջին.
Դու զգում ես, որ ականապիչ
Երկար ատեն իմ սպասած
Ուրախութեան ժամն է զարկում:
Արի, երթանք մենք թեանցուկ
Հզօր ու սուրբ աստուածունհու
Ողջակիզի բեմի առաջ.

(Պամենալով գրկել նորան):

Գնանք, գնանք:

ՏԵՍԵՐԿՆ VIII

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Տօնական զգեստով, գլխին պսակ, դուրս է գալիս Մետրոպոլի տան առաջին դռնից և նկատելով Կլիտիային, ուրախ զարմանքով):

Ի՞նչ եմ տեսնում:— Զուր տեղն երբեք
Ներքին ձայնիս ես չեմ լսել:
Ո՛չ, մի օր իսկ չէի կարող
Ես կեանք տնցնել և կամ ուրախ
Խնճուղի մէջ թինկ-տալ, պառկել,
Մինչև որ քեզ կրկին անգամ
Զը տեսնէի:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Պրակսիտելին):

Ճանաչում ես,

Ուրեմն, սորան:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Եւ կարող ես

Ինձ այդ մասին դեռ ևս հմըց տալ:

ԿԼԻՏԻԱ

(Աղերսարին ձայնով Պրակսիտելին):

Լռի՛ր: Նա դեռ չէ կասկածում:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ա՛... Ինչպէ՛ս թէ... Նա չգիտէ

Այն, ինչ որ ես բարձր ձայնով

Ժողովրդին պարզ յայտնեցի:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ Սա ի՞նչ բանէ, ասա, Կլիտիա:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Թէ՛ գուցէ նա պիտի լսէ

Ուրիշներից և մտածէ,

Թէ վատաբար թագցրել եմ

Միայն իրնից:

ԿԼԻՏԻԱ

(Վճռաբար):

Ո՛չ, պարզ ասա,

Ասա բոլորն, պատմիր իրեն

Եւ մի թագցնիր:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Կլիտիային):

Դ՛ո՛ւ... այդ դ՛ո՛ւ ես,

Կլիտիա, խօսիր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

Բայց կարելի

Բան է միթէ: Այսօր,—ինչ խօսք,—
Դու առաջին անգամը չէ,
Որ տեսնում ես Կլիտային,
Եւ քեզ ու քեզ գլխի չընկաւ,
Գոնէ այժմ, թէ ինչ կոյսի
Մէջ եմ գտել աստուածուհիս:
Սորա նման կամ հաւասար
Շատերն ունես եփեսոսում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Անլուր ամօթ և նախատինք:
Եւ դու երես դեռ ունեցար
Ժողովրդի ողջ բազմութեան
Առաջն ասել... Ասել սորա
Հէնց երեսին...

(Կլիտային):

Երէկ նորան

Ականջ դրիր, այսօր անգամ
Դու լսում ես,—և բարկութեան
Այնքան պաշար մէջդ չեղաւ,
Անօրէնի երեսն ի վեր
Բարձր ձայնով դու գոռայիր,
Որ նա այդպէս լպիրչ կերպով
Ոտքով կոխեց սրբութիւնը:

ԿԼԻՏԻԱ Ո՛չ, Հերոստրատ...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Օ՛ր...

ԿԼԻՏԻԱ Ամենեկն

Նա սրբապիղծ բան չէ արել:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Թշուառական, ուշքի արի:

ԿԼԻՏԻԱ Ականջ դիր ինձ: Խելայեղ չեմ.
Գիտեմ հաստատ, համոզուած եմ,
Որ նա բնաւ անհաւատ չէ,
Խոչ սրբութիւն ոտքով կախող,
Այլ հաւատուոր. ջերմ հաւատն է,
Որ խօսում է այդպէս վառուած:
Բոլոր հոգովս ես զգում եմ,
Իւր բոց խօսքով, հուր չրթունքով,
Երբէք, երբէք ոչ մի արատ
Ու նախատինք իմ անուանս

Ու իմ պատուիս չէ հասցրել.
Ընդհակառակն մեր առօրեայ
Նեղ շրջանից, մեզ շուրջ պատող
Գծուծ երկրի իմ քոյրերից
Առեւ-տարել, բարձրացրել է,
Եթեր հանել:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Ոգևորուած հրուա նայուածքով դիտելով Կլիտիային):

Ազատ, վստահ,

Թեթև-թեթև դու իմ յոյսերս
Առար, տարար, երկինք հասցրիր:
Աչքերս, իրաւ, չը խաբեցին:
Ինչ որ քո մէջ տեսայ, զգացի,
Այդ ամենը և աւելին
Մէջդ պահած, ծրարած ունիս:
Ինձ լիովին ըմբռնել ես:
Այժմ խնդիրս դու չե՞ս լսի:
Դեռ իմ նաւս խարխսխ ձգած
Սպասում է: Կ'արտօնես ինձ...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Լռի՛ր: Իզուր մի հրապուրիր,
Գլխից հանիր: Եթէ նոյն իսկ
Համաձայնէ՛ ալաչանքիդ
Ձայնին լսէ, ես կարգիլեմ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ո՛վ քեզ, արդե՞ք, այդպիսի լայն
Իրաւունքներ բաշխեց, տուեց:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Կլիտիա, սա դեռ հարցնում է
Թէ ո՞վ, արդեօք, ինձ այդպիսի
Իրաւունքներ տուեց, չնորհեց:
Նա իմա է, իմա, գիտես:
Նորան վնդուց, շատ վաղուց է
Սիրում եմ ես. սիրել, տանջուել,
Նւ լուել եմ. սրտիս խորքում,
Խոր անկիւնում կիրքս ծածկել:
Տարիների դառն տանջանք,
Տանջուած սրտի լեզի վշտեր
Չարչարել են մեզ միասին:
Նա իմա է: Իսկ դու հագիւ
Իրէկ միայն դեռ ոտք դրիր

Մեր ափերին և հէնց այսօր
Հարցնում ես, ո՞ր օրէնքով,
Իրաւունքով կարող եմ ես
Արգելք դնել...

ԿԼԻՏԻԱ

Եւ ոչ մի բան

Դու արգելել ինձ չես կարող:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Գոռալով):

Եւ դու, Կլիտիա:

ԿԼԻՏԻԱ

Ազատ Յօնիոյ

Ես զաւակ եմ. ոչ մի երգում,
Ոչ մի չղթայ ինձ չեն կապում:
Ահա արդէն ամիսներ են
Անցել-զնացել այն օրից դէս,
Երբ առաջին անգամ քեզնից
Սիրուդ մասին խոստովանանք
Ես լսեցի: Եթէ միայն
Լոկ մի վայրկեան մոռանայիր
Այն բոլէին սիրու համար
Փառքիդ տենչանք աստուածունհուդ,—
Վաճառեց արդէն ես քոնն էի:
Բայց դու անսիրտ յետ մղեցիր,
Եւ մերժեցիր ձօնած ընծաս:
Անցան ժամեր, օրեր, շաբաթ
Եւ ամիսներ,—և միշտ միայն
Արտեմիսիդ համար հարուստ,
Առատ էիր, իսկ ինձ համար՝
Միշտ կուչ եկած, կծկուած քաղուկ,
Աղքատ էիր: Ազատութիւնս
Զը կապտելով, այժմ գլխիս
Տէր դառնալու, հրաման տալու
Դու կամք ունիս: Քեզնից ոչինչ
Զեմ ստացել: Եւ չ'տուածդ
Տօկօսներով առնել կուզես:

(Նայում է Կլիտիային անթարթ աչքերով. Հերոստրատին):

ՊՐԱԿՍԻՏԵՆ Օ՛, ասա, ինձ: Քանի-քանի
Դործերիդ մէջ անմահացրիր,
Արձաններից ո՞րի՞ մէջը

Մարմնացրիր սորա նրբին,
 Աստուածային մարմնի ձևեր:
 Դու լուսնմ ես: Դու չեմ խօսում:
 Եւ ոչ մի տեղ: Չեմ հաւատում:
 Բայց թէ ստիպուած ես հաւատամ,
 Ապա նորից պիտի հարց տամ,—
 Ո՞վ քեզ տուեց այդ իրաւունքն,
 Որ ամենքից թագցընէիր
 Այս արմաղան, անգին գանձը,
 Որին այնքան երկար ատեն
 Տէր լինելով՝ չօգտուեցար
 Ոչ մի բանով:

ՀԵՐՈՍՏՐՍ

(Կամենալով տանել Կլիտիային):

Գնանք, գնանք,

Կլիտիա, դէ, եկ: Քեզ պատասխան
 Ուրախութեամբ տալ պատրաստ եմ,
 Բայց պրտկերես այս եկուորին՝
 Ամենեկին, որը արբած
 Իւր արփաթե փառքի փայլից
 Եւ իւր բոլոր կիրք-ցանկութեան
 Գլխից հանած սանձ ու կապանք,
 Քո առաջդ բոցբորբ յոյզերն
 Անուշ խօսքի կեղծ հանդերձանք
 Հագցրած՝ կուզէ խելքդ առնել:
 Միայն ուզիր և պահանջիր՝
 Եւ ես սիրով ոտքերիդ տակ
 Կը տարածեմ սրտիդ ուզածն...

ԿԼԻՏԻԱ

ՀԵՏՈՍՏՐՍ

Եւ կլիտիա նորա ընծան:

(Յուսահատ):

Օ՛, եկ, գնանք:

ԿԼԻՏԻԱ

Ի՞նչ յուսարժարծ

Ընծաներով դու միտք ունիս
 Ինձ հրապուրել, մղժոնկ-տանել:
 Քո ապագայ փառք ու պատճում:
 Բայց ինձ ի՞նչ նա: Ես կին եմ, կին:
 Դու հեէհե, վազ-չտապ
 Երազական փառք ես փնտռում,

Այն էլ միայն լոկ քեզ համար.
Իսկ նա բացեց և իմ առաջ
Անմահութեան տանող դռներն,
Եւ դորա հետ խոստանում է
Մատաղ կեանքի անանց հրապոյր:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ինքս էլ աղքատ չեմ այդ կողմից:
Կարծում ես թէ սրտի ալբից
Ժայթքած արիւնն արժանն բան է.
Համակշիռ, ծանր չէն գայ
Իմ ջերմ սէրս, անձիս ձօնը,
Եփուն յուսով ողջ էութիւնս
Բերած գոհս, քան չողորորթ
Եւ հնհնուք սորա խօսքերն:

(Պրակտիկին):

Օ՛, թող սորան: Թող, հեռացիր:
Աստուածները քեզ հետ հաշիւ
Պիտ ունենան: Եւ մի՛ ձգտիր
Թեթեւ ձեռքով, խաղ ու պարով
Մանգոյի, ինչ որ ուրիշներին
Է պատկանում: Թող տուր սորան:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Կլիտիային):

Ազատ կամքով ընտրիր, Կլիտիա:
Եթէ սրտիցս արմատաքի
Քանցես, հանես ծաղկափթիթ
Այն յոյսերը, որ քո ձեռքով
Սընուցել ես, — ապա գիտցիր,
Որ իմ բերնից և այդ պահուն
Կշտամբանքի խօսք չես լսի:
Ինքդ վճռիր: Իե՞ռ արեւը
Մայր չմտած իմ նաւս արդէն
Ազատ ծովին յանձնուած կլինի...

ԿԼԻՏԻԱ Բայց առանց քեզ:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Ձեռները նորան մեկնելով):

Վճռեցիր դու:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Կատաղած):

Խաբուած, առակ-նշաւակի
Նիւթ եմ եղած, ոտքի կոխան

Մարդ եմ դարձած: Մռայլ դժոխք,
Քեզ եմ գիմում, դու օգնիր ինձ...

(Վաղում է դէպի Գեղեցիկ տուն որահակը և Պրակ-
սիտելից ու Վլիտիայից ծածուկ, իլում է պատից կախած
վաճառ հանած դաշոյներէրց մէլը):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Ուրեմն այդպէս. ես կը մնամ:
Այստեղ մի նոր Աթէնք գտայ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Վ Երադառնալով բեկ-բեկ ձայնով):

Մոռցիր, վատթար, ամօթալի

Առաջարկիդ լալիր խօսքեր:

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ Երբէք ինձնից այդ չես լսի:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Յարձակում է է նորա վերայ մերկացրած դաշոյնով):

Մեռի՛ր ուրեմն:

ԿԼԻՏԻԱ

(Ընկնում է նոցա երկուսի մէջ պաշտպանելով
իրենով Պրակսիտելին):

Ո՛չ... Ի՛նձ առաջ...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Օրօրուելով յետոյեա է գնում):

Ուրեմն նորան դու սիրում ես...

(Ինքն իրեն կորցրած):

Որ նա ապրէ ու անդադար

Ծաղր ու ծանակ ինձ դարձնէ:

Ո՛չ. լսում ես:

(Նորից կամենում է յարձակուել Պրակսիտելի վրայ):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Առաջ անցնելով):

Առաջդ կանգնած,

Կեցած եմ ես, Հերոստրատ:

Եթէ այդ է ուզած փառքդ,—

Զարկ, սպանիր և թո՛ղ տկար

Ոյժիդ համբաւ ողջ Հելլադան

Առուահոսէ: Ամեն բերան

Կաղաղակէ, որ ինձ մեռցրիր,

Որովհետեւ քո գրոցով

Ինձ յաղթելու ոյժ չունեցար:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Բոլորովին ամօթահար և ոչնչացած):

Օ՛ր...

(Դաշոյնն ընկնում է նորա ձեռքից. նա կանգ-
նած է քարացած):

ՊՐԱԿՍԻԵԼ

(Քնքշութեամբ գրկած պահում է զոշացող
կլիտիային և ուղեկցում է նորան մինչև իրենց
տան դուռը):

Նորան այժմ թող տուր մենակ.

Իսկ ինձ համար՝ մի՛ վախենալ.

Այժմ արդէն զինաթափ է:

ԿԼԻՏԻԱ

(Դռան առաջ վրդովմունքով):

Բայց և այնպէս...

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Շեշտելով):

Վաղն ուրեմն:

ԿԼԻՏԻԱ

(Մեղմով):

Այո՛, վաղը:

(Մտնում է տուն: Մետրոդորի տնից լսում են
կիթառի և սրնգի ձայներ, որ շարունակում
է մինչև դործողութեան վերջը):

ՊՐԱԿՍԻՏԵԼ

(Վերադառնալով՝ առաջ է անցնում):

Ուրախ, փայլուն

Խնճոյքն արդէն սկսուել է:—

(Հերոստրատին):

Անմիտ, արի դու ինձ լսի՛ր

Եւ երգերի ձայների մէջ

Թեթևութիւն, հանգիստ փնտուիր:

Կեանքը, կոսեմ, կարծածիդ չափ

Դառնահամ չէ: Սիրտդ միայն

Դու յաւիտեան ուհիններից

Մէկին չտաս... Սիրել գիտցիր

Միմիայն կեանքը, կեանքը միայն,

Եւ հաւատոյ ասած խօսքիս,

Երբէք կեանքը մեզ չի՛ խաբիլ:

Ճակտիդ վրայի կնճիռները,

Թող յուսարժարժ ժպտի փոխուին՝

Կիտած նոթերդ՝ հրուտ նայուածք,

Գանգուրներդ բոյր պսակով

Դու զարգարիւր: Անոյշ նեքտար,

Հրնետ ցայլելով պլլուած գինի

Առ ձեռքդ, եղբայր, Հայեացքներս

Գեղեցկուհու, պար-կաքաւով

Պարարելով, մենք միասին

Ոյժ կունենանք փառքն ու հուշակ
Այսպանելու:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Մարած, յուսակտուր ձայնով):

Փառքը ծաղրել

Կարող է նա, որի ափում

Սղմուած է նա:

(Ձեռքի հրամայական շարժումով)

Գնա:

(Պրակտիկոն ուսերը թօթուելով գնում է Մետրո-
դորի տունը՝ նախադռնից):

ՏԵԱՐԱՆ, IX

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ (մենակ):

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

(Ձեռները վեր է բարձրացնում՝ աղօթողի պէս):

Ո՛վ Արտեմիս, հզօր աստուած,
Շող ու լոյսի աղբիւր, կենդրոն,
Դու կատարիւր ինձ խոստացածդ,—
Փոփոխամիտ ու յեղյեղուկ
Կին չես, անշուշտ: Վրէժխնդիր
Եղիր դէմս լարած խարդախ
Նենգժտութեան: Քո իսկ պատուի
Վրէժխնդիր եղիր նոցա:
Շնորհիւր ինձ ոյժ, կարողութիւն՝
Երկինք հանել քո մեծութիւն,
Պատուհասել ուխտազանցին
Ինձ փառք շնորհիւր, փառք ապարադդ:
Քեզնից շնորհած կեանքս հանիւր
Այս աշխարհի վէս հիւրերից
Շատ վեր, շատ վեր:

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ԵՋԻ ՊԱՆԻՐ

Արձակուրդներն հասան, ազատուեցի պրօֆէսօրներէս լէկցիաներից, բայց նրանց սուր սուր հեգնանքից ազատութիւն խոչկայ: Ճշմարիտը խոստովանած դասախօսութիւնները, երկար ու ձիգ լէկցիաները այնքան կեանքս չէին մաշել, որքան սալօնների գրախօս դամբը և պոռոտախօս ընկերակիցները: Պէտք էր հեռանալ մայրաքաղաքի ապականուած մթնոլորտից, պէտք էր անսպակ, մաքուր օդ ծծել, թարմանալ, կազդուրուել, յոգնած միտքը, խարխալուած իրանը հանգստացնել, ուշքը կենդրոնացնել ստեղծագործութիւն և գիւտեր անելու համար: Պայուսակներս կարգի էի բերում և գրքերս կապկպում, բայց չէի իմանում ուր գիմել և որտեղ վայելել քառամսեայ խաղաղութիւնն ու անդորրութիւնը:

Դասակիցներս արդէն այլևայլ նիւթերի մասին որոշել էին գիսէրտացիաներ գրել, ամեն մէկը որոշ վայր էր քաշուել յատկապէս իւր ընտրած առարկան ուսումնասիրելու և իւրաքանչիւրը յոյս ունէր զոկտորի, կամ մագիստրոսի աստիճանի հասնելու: Ես երբէք ծոյլ աշակերտ չեմ եղել, իմ անձնական ջանքովս, առանց կողմնակի նպաստների րէպական ուսումնարանից փոխադրուել եմ բարձրագոյն կրթութեան տաճարը, բայց ինչով եմ մեղաւոր եթէ ստեղծագործելու, հնարելու ընդունակութիւն չեմ ժառանգել ծնողներիցս: Պրօֆէսօրներս իրենց սուր, հեգնալի կատակներով ծակել են սիրտս, ինքնուրոյնութիւն չունենալուս սլատճառով, բայց, ասէք խնդրում եմ, ի՞նչ օգուտ, ի՞նչ կարող եմ անել, հանճարը, տաղանդը չեն ծախում, որ զենեմ... չեն բաշխում, որ մուրամ... Բնածին որ չեմ ժառանգել, ի՞նչ կարող եմ անել...

Դիւեխս ամբողջ տարիներով պատէպատ եմ տուել, ափերիս մէջ տրորել եմ գանգիս մաշկը, սեղմրտել ճակատս, որքան փետրել եմ մագերս, բնածին ստեղծագործելու չնորհք որ չունեմ, գանգս ծակելով մէջը քանքար խօչեմ կարող լցնել տալ...:

Քանի նկատում եմ ընկերիս զբաղմունքի՝ մէջ խորասուզուած, սիրտս տրաքում է... Հազար անգամ նստել եմ գրասեղանի առաջ, գրիչս վերցրել խազմզել տետրակներս, բայց որ բան չի դուրս գալիս... Կատաղութիւնիցս որքան տետրակ եմ ծակծկել գրչովս, պատռտել և փշրել գրիչս: Փանի քանի անգամ մոլեգնած չափչփել եմ մայրաքաղաքի փողոցները, թէ ինչ է մի նիւթ մտածեմ ճարեմ, մի յանկարծակի դէպքից առթից օգտուեմ դիսէրտացիա պատրաստեմ, բայց միթէ՞ կարելի է բռնի գիւտ անել, ոյժով ստեղծագործել...:

Լաւ էր, բարեբաղտութիւն և մեծ բարեբաղտութիւն էր, որ քեռի Մարգարի որդին՝ Ենովքը ինձ առաջարկեց այս տարի միասին գնալ ամառանոց իւր ծննդավայրը Ալէքսանդրապօլ և այցելել Աղբաբայի *եայլաւորներին*, որոնք նահապետական կերպով եղ ու պանիր են պատրաստում: Յայտնի բան է սիրով ընդունեցի առաջարկը, քանի որ երկու երեք ամիս ծծելու էի ամենամաքուր օդ և օդի արժէքով էլ սնուելու էի ամենաթարմ և սննդարար ուտեստներով: Կեանքի մէջ տնտես լինելը, մանաւանդ ինձ նման զոկի համար անհրաժեշտ պայման է: Մենք ծիծեռնակի նման թռանք, սլացանք, միայն թռչունների ներհակ ընթացքով և մի առաւօտ վաղ իջանք Ալէքսանդրապօլ, քեռի Մարգարի դուան առաջ: Ընդունելութիւնն ու հրճուանքը հրաշալի էր, ապրուստը իշխանավայել. բայց ինչ օգուտ որ դիսէրտացիայի միտքը հանգիտս կտրել էր, մեխի նման գամւել էր ճակատիս մէջ, հնար չը կար մոռանալ: Այդ անիծուած գամի լայն ու տափակ գլուխը աչքիս առաջից չէր բաժանւում...:

Ախար ինչպէս կարելի է մտահան անել, ուչքից հեռացնել մի այնպիսի առարկայ, որ սիրտս ճաքեցնում էր: Գերմանացի, Լէհ, Ռուս, Հրէայ, բոլոր ընկերակիցներս, նոյն իսկ հայ դասակիցներս դիսէրտացիա պատրաստէին, և ես կարողանայի անդորը սրտով ուտել, խմել ու քնել: Անիծուած Ենովքն անգամ նիւթ ունէր և պարապում էր այդ ուսումնասիրութեամբ, էլ ես քարից էլ եթէ կազմուած լինէի, չէի կարող անզգայ մնալ... Մտածում էի, գլուխս ճմուռում էի գիշերը մինչև լոյս, բայց զուր, ստեղծագործելու համար հանճար է պէտք, տաղանդ է հարկաւոր, ինչ կարող էի անել: Հառաչում էի անդադար նիւթ, դիսէրտացիայի նիւթ, գիւտ... գիւտ... և քունս անգամ ընդհատւում էր այս մտքից և խռովում հոգիս:

Ալէքսանդրապօլ մտնելու երկրորդ առաւօտը վաղ քեռի Մարգարը բարձրացաւ, աչքերի ճպուրը տրորեց, թափեց և շուրջը դիտեց զուարթերես: Արեւն արդէն նոր էր ծագել, տանտիկինը՝ Արեգնազան արլան կանուխ վեր էր կացել, թոնիրը վառել, գառը քերթել էր տալիս և հնդուհաւը ինքն անձամբ փետրում: Ենովքի մայրը կանչել էր դրկից տալի աղջկան, փլաւի բրինձն էր տուել խտակելու, որպէս զի վերջն էլ տան, դուռ մաքրելուն օգնէ: Կովին արդէն նախիրն էին ճամբել, հորթը արևի մէջ պառկել կռնակն էր լիզում և հաւերը դարբասի շուրջ էին կրկրում, Տօնօն ախոռը, դուռը աւիլել էր, աղբը թափել, հորից ջուր քաշել ջրջկնել էր բակն ու հայեաթը, պարտէզն ու դուռը և քթոցը զուան ետեւ դրած, կողքին պզգած տիրոջն էր սպասում, որ գնան բազար զանազան ուտեստ առնելու: Շուրջը մի լաւ զննելուց յետոյ, Մարգարն սթափուեցաւ, ուրախացաւ, որ դեռ ևս չնչում է և թագաւորում է իւր յարկի վրայ, թափթփուած չորերը գլտորուող ձմեռուկներ բռնողի նման յատակից վերցրեց և շտապ շտապ հագնուելով կանչեց.

— Արեգնազան, հորից մի պաղ ջուր քաշէ բեր, լուացուեմ, աչքերս բացուեն:

Կինը րոպէական արագութեամբ կոնքը, սրբիչը պատօրաստեց, Տօնօն քաշել տուած սառը ջուր լեցրեց մոշորբան, եկաւ, կանգնեց մարդու սպասին: Մարգարը ձեռները տրորելով աղտը թափելուց յետոյ, երեսին խաչ հանեց, լուաց աչքերն ու դէմքը և կօշիկները հագնելով դուրս եկաւ տանից: Դռնից դուրս չելած ճաշի համար կարևոր պատուէրը տուեց կնօջը ասելով.

— Արեգնազան, լաւ նայիր, հնդուհաւը չը չորացնես: Գառի երեսին կարագ, մածուն բոլ քսէ, փլաւի եղը չը չորցնես:

Արեգնազանը ուրախութիւնից մի թիզ բարձրացել էր, նա քսան տարեկան հարսի նման թռչկոտում էր և չէր իմանում ինչ նորանոր հնարներ մտածել, որ ուրախ անցկացնի զաւակը մի քանի ամիսներ հայրական յարկի տակ:

Մենակ չը մնալու և չը տխրելու համար, ես էլ քեռի Մարգարի ետեից դուրս եկայ, անդադար մտածելով մի այնպիսի դէպքի պատահել, որից կարողանայի օգտուել, դիտէրապիաս գրելու: Դանդաղ քայլերով քեռի Մարգարը և Տօնօն մի քանի փողոցներ անցնելուց յետոյ, կանգնեցին Մայր եկեղե-

ցու պատի տակ: Մարգարը հրամայեց Տոնօին դուրսը սպասել, իսկ ինքը մտաւ մատուռ և եօթն անգամ ծուներ դրեց «Եօթ-վիրաց» առաջ, ուխտեց, մոմերը վառեց, դուրս եկաւ և ուղ-ղուեց խափանի կողմը: Գինի, արագ, կանաչի, միրգ և ուրիշ կարևոր նիւթերը Տոնօի հետ տուն ճանապարհեց, իսկ ինքը մտաւ սանահէր Յովհաննէսի դայֆատունը: Հեռուից ինձ նկա-տելով կանգնեց և ներս կանչեց, յայտնի բան է ինձ նման հետաքրքրուողը չէր կարող մերժել այդ կոչը: Մանաւանդ որ յոյս էլ ունէի այդտեղ աչքաբաց մարդկանց պատահելու և մի նիւթ գտնելու դիտելաացիայիս համար....:

Ամեն կողմից աչքալոյս տեղացրին քեռի Մարգարին, որ-դու գալու պատճառով և նա հրճուալի ամեն մէկից շնորհակալ լինելով, մի մի ֆինջան դայֆայով նրանց պատուում էր, հիւրա-սիրում: Ամեն կողմից գովք ու գովասանք տեղացրին Մարգա-րի գլխին, որ իւր չնչին կարողութիւնը և ջանքը չէր խնայել Ենովքին համալսարան հասցնելու համար: Բարեսիրտ հայրը այդ բարեմաղթութիւնների և գովքի ազդեցութեան տակ թիզ ու կէս բօյ վեր քաշած, լիզուն բռնուած, չէր իմանում ինչ բառե-րով իւր հրճուանքն ու երախտագիտութիւնը յայտնի չըջապա-տողներին: Նա ամեն մի բարեկամին փոխադարձաբար պա-տասխանում էր.

— Տարուսը քո որդուդ, տարուսը ձեր զաւակներին:

Այս վիճակում երկու ժամ նստեց Մարգարը դայֆատան փէքեայի վրայ, առանց ժամանակի այդքան արագ սլանալը զգալու: Անդադար աչքը դռնից ներս մտնողի վրայ ուղղելով նա ծխում էր և անհամբեր, կարծես մէկին սպասում էր: Մար-գարը յաճախ ոլորում էր իւր երկար պեխերի ծայրերը, որոնց մէջ սպիտակները հազիւ նկատելի էին: Նրա այտերի կարմ-րութիւնը տարածուել էր ինչպէս գերծած կզակի, նոյնպէս արծուէռունգի վրայ, որի ծայրից դուրս էին ցրուել քթի մազերը: Խոշոր ու փոս ընկած աչքերը, թաւ ու կեր ունեցրի տակ արտայայտում էին նրա բարեսիրտ հոգին, որը կնճռուած ճա-կատի վրայ աւելի խոր դրոշմուած էր երևում: Վերջապէս Մար-գարի լայն, բայց լղար կուրծքը ազատ շունչ քաշեց և դէմքի վրայ ցոլաց հոգեկան բաւականութիւն: Մի խումբ ինտելի-գէնտ մարդիկ մտան դայֆատուն:

Գալողները այնպիսի գիրք ունէին, որ դայֆատան աւագ կողմը նրանց տեղ բացին և արհեստաւորներն ու մանրածախ-

ները աւելի ակնածալի դիրք բռնեցին: Իրանք օալայած չապիկներ ունէին, բայց գտակների վրայ սիգուրթայի նշաններ չէին կրում: Ղայֆատան խօսակցութիւնը մի կէս ժամով ընդհանրականի վերածուեց, բոլորը ուշադրութեամբ լսում էին և խօսակցութիւնը առօրեայ կեանքի սահմանից դէնը չանցաւ: Իսկ իմ ակնկալութիւնս զուր անցաւ, չը կայ, չի պատահում, ուզում ես ճաքիր...: Երբ զայֆատանից դուրս եկանք և ընկերները բաժանուեցան, Մարգարը մօտեցաւ իւր մտերմին ու ասաց.

— Պետրոս ջան, առաջ անցի տուն երթանք: Ենովքս եկաւ, «բարի եկարի» էլ տուն չեկար: Պոչդ մի ծռիլ, բերանդ մի բանալ, ուրիշ խօսք չեմ լսում, այսօր կիւրակի է, բանի, գործի օր չէ: Երթանք մեզի:

— Գնանք, քեռի ջան, գնանք: Մեր Յակոբին թէև խօսք էի տուել զնա: պոչի չանախ ուտելու, բայց վնաս չունի, նա կը ներէ: Մոսկուայից, Պետերբուրգից եկած տղոցը պէտք է ոգեւորել, խեղճները օտարի, լեհացու և գերմանացու մէջ ամբողջ տարի կաշկանդուում են, խորթանում, հայրենի նիստ ու կացի կարօտ են քաշում: Այնպէս պէտք է նրանց խնկարկել, որ այս երկու երեք ամսում իրենց վրայի պանդխտութեան խորթ հոտը անհետանայ: Շատ ուրախ եմ, գնանք խնդանք ծիծաղեցնենք: Իրանք մեր ծաղիկն են դառնալու, պէտք է դրանց փայփայել և տակերը փոփրկել, որ անուշ բուրեն: Է՛հ, պարոն Դամադգաղեան, քիչ էր մնում, որ ձեզ չը ճանչնամ, շատ էք փոխուել:

— Տարիները վերցնում են իրենց հարկը, ասացի, պարոն Պետրոս, դուք էլ շատ էք ճերմկել:

— Ճերմկեցայ, սպիտակացրին ինձ, պարոն Մարկոս, ասաց հառաչելով և մի քանի բոպէից յետոյ հասանք տուն:

Արդէն ճաշի մօտ էր: Անմիջապէս բոլորուեցինք աղանդերի սեղանի շուրջը մի մի բաժակ արագ խմելու ախորժակներս գրգռելու համար: Ուրախ խօսում էինք, կատակում, ծիծաղում և մեր հրճուանքի ձայնը եօթը դրացու տուն հասնելով, ակամայ գուարթութիւն և բարի նախանձ էր բորբոքում: Ամենքը երազում էին իրենց գաւակներին համալսարանի չէմփից ներս գցել քեռի Մարգարի նման:

Մարկոս մի մի բաժակ գորկի չը խմէնք, ասաց Ենովքը բաժակները լցնելով:

—Ուրախութեամբ, պատասխանեցի լիք բաժակը վերցնելով:

—Պարոններ, ասաց Պետրոսը մեզ դիմելով, այդ գորկին ինչ առաւելութիւն ունի մեր քիչմիշի արագից: Գորկիի ո՞ր յատկութեանը հետ էք կապուել այդքան հաճութիւնով:

Փորձիր, փորձիր, և տես ինչ ակնարկով է, ասաց Ենովքը:

—Ես իմ փորձած թանը ձեր անփորձ մածնի հետ չեմ փոխի: Բայց ցանկալի է իմանալ այդ գորկիի առաւելութիւնը. ինչի՞ է այդքան յարգանքի արժանացել, ինչպիսի՞ հիւլէներից է բաղադրուած:

—Էհ, պարոն Պետրոս, խմիր և կզգաս առաւելութիւնները, ասացի: Մինչև քիմիա չը գիտենաս, դրա բաղադրութեան և հիւլէների մասին չես կարող գաղափար կազմել: Դա մի շատ բարդ ինդիք է, որը միայն քիմիա սովորածներին կարելի է տեսնելով տէրմիններով բացատրել: Ձեզ ինչքան էլ որ պարզ նկարագրեն, էլի դժուար թէ ըմբռնէք: Խնչ գործ ունիս բաղադրութիւնների հետ, խմիր և զգա՛ դրա համի, հոտի առաւելութիւնը: Ես մտադիր եմ համալսարանը աւարտելու պէս մի գիտական հանդէս հրատարակել մայրենի լեզուով: Համալսարանական դասախօսութիւնները ժողովրդականացնել ու տալ մեր ժողովրդի ձեռքը, որ նա քայլ առ քայլ մօտենայ գիտութեան: Ո՛հ, ինչքան գիտութիւնից ետ է մնացել հայ ժողովուրդը, կարող էք երեւակայել: Մեր վարժապետները, մեր ինտելիգէնցիան ֆիզիկայից բան չը գիտէ, քիմիան նորան համար մի անծանօթ աշխարհ է: Կենդանական աշխարհից, բուսական հարստութիւնից այնքան տեղեկութիւն ունին, որքան լուսնի վրայ ապրողների մասին նրանց պատմել են տատերը: Եւ բանն այնտեղ, որ հրաշալի կերպով կեդծում են, արտայայտում են թէ գիտնականներ են... մասնագէտներ ու էնցիկլոպէդիստներ...: Օրինակի համար մեր երկրում կաթը վառում են կրակի վրայ, խանձում և այնպիսի թան, մածուն, կարագ, պանիր պատրաստում, որ բոլորովին փչացած է, անպէտք: Ոչ ոք չը գիտէ, թէ ինչից է կազմուած կաթը, ինչպէս պէտք է նրա հետ վարուել և ինչպէս օգտուել: Երբ ես իմ քիմիական կաթնաբանական դասախօսութիւններս սկսեմ տպագրել միւր հանդէսում, հետաքրքրուեցէք և ծանօթացէք քիմիային տարրական բացատրութիւնների հետ: Երբ սովորիք նիւթերը վեր-

գուծել, քիմիական խնամութիւնները տեսնել, այն ժամանակ
կը կարողանաք եւ ըմբռնել գորկիի բաղադրութիւնը:

— Գուցէ ձեր տեխնիքական բառերից շատերը չը հաս-
կանամ, պարոն Դամադդադեանց, ասաց Պետրոսը, բայց... ա-
խար ես էլ քիչ ու միչ այդ ու բնէ կերել եմ, քիմիայի աղերից
կուլ եմ տուել, թէ չեմ սովորել, պարզ պատմութեամբ կարող եմ
ըմբռնել:

— Ո՛չ, ո՛չ, տարրական քիմիայի օրէնքները պէտք է իւ-
րացնել, ասացի դրական կերպով, որ ապա հնարաւոր լինի
ձեզ քիմիապէս նկարագրել:

— Բան չունիք, ասաց Ենուկը, մեր ճաշը լաբորատորիա չէ:

— Պետրոս ջան, մի բաժակ գորկի ուզում ես տնկել, աս-
աց քեռի Մարգարը, դատարկ խօսքերը փոր չեն կշտացնի:

— Զէ, քեռի, անսովոր բան բերանս չեմ դնի:

— Դէհ, որ այդպէս է մի բաժակ ճածի արագ խմէ, ապուրը
բերին:

— Զեր կենաց, ասա Պետրոսը, յաջողութիւն եմ ցանկա-
նում ձեր ապագայ գիտական հանդէսին:

— Յոյս ունիմ, ասացի Պետրոսին, գալ տարի յունուարից
սկսել այդ հանդէսը: Ենուկը պէտք է ծրագիրն էլ կազմել, որ
Պետերբուրգ վերադառնալու պէս խնդրագիր տանք և իրաւունք
ստանանք: Մեզ կաշխատակցէք, այնպէս չէ, հարցրի Պետրոսից:

— Դուք սկսեցէք, ազնիւ և կարեւոր գործը աջակիցներ
չաս կունենայ, ասաց Պետրոսը և մի կտոր պանիր կտրելով
կերաւ: Պատառը բերանը խեղդուելով ասաց քեռի Մարգարին.

— Քեռի, այս «Եզի պանիրը» որտեղից գնեցիր:

— Քու էլ բանդ, Պետրոս ջան, ասաց Մարգարը կարմրե-
լով, ամեն բան բաց չեն ներկիլ: Կուլ տուր, անցիր:

— Ախար այնքան ցամաք է, որ կուլ չի գնում, խեղդե-
ցայ: Միթէ իրաւունք չունեմ բողոքելու: Ամեն բան անխնայ,
առատ, ժլատութիւնդ «Եզի պանիրով» ես ուզում ապացու-
ցանել:

— Դէհ լաւ է, ասաց քաջըշուելով Մարգարը, աշխատելով
խօսքը փոխել:

Այս խօսակցութիւնը ուշքս գրաւեց և սրտումս կրակ
գցեց: Սկզբում կատակ կարծեցի, բայց Մարգարի ամօթից
կծկթելը նկատելով, զգացի որ հանաքի բան չը կար: «Եզի-պա-
նիր» այս ինչ տարօրինակութիւն, ասում էի մտքումս և ան-

տարբեր ձև ընդունելով, թողի ձկնկիթը և մեծ նեղութիւնով մի կտոր պանիր կտրեցի—պոկեցի ու կերայ: Յամաք պանիրը դէմ առաւ նոյնպէս իմ կոկորդում և ես խեղդուելով կիսահեղ-նական ձևով ասացի:

—Ամա «Եզի պանիր» հա, այսքան էլ կոշտ բան կը լինի: Սրա մէջ կարծես բնաւ կաթի հիւթ չը կայ: Այսպիսի մի առատ երկրում, սրա նման փայտի մանրուք կարելի է ուտել: Ահա հայի տգիտութեան արդիւնքը: Այս պանիրը որսեղ են պատրաստում, պարոն Պետրոս, հարցրի:

—Մեր սարերում, եայլաւորները, ասաց Պետրոսը: Դէհ, կերէք ու մտածեցէք հայ գիւղացու դառն աղքատ վիճակի մասին: Այն գիւղացին, որ պատրաստում է աշխարհի բարին, ստիպուել է իւր պատրաստած համեղ նիւթերով քաղաքացուն կերակրել և ամբողջ տարին իւր չոր հացը այս «եզի-պանիրով» խեղդուելով կուլ տալ:

—Բայց եզից ինչպէս կարելի է պանիր պատրաստել, ասացի չը կարողանալով զարմանքս և հետաքրքրութիւնս զսպել: Պետրոսը ծիծաղեց ու ասաց.

—Խեղճ մարդ, խորթացել էք, կարծես թէ դուք այս երկրի զաւակը չը լինէք: Միթէ չը գիտես, չես իմացել, որ թշուառութիւնը այնպէս է ճնշել հայ գեղջկուհուն, որ նա ստիպուել է և ստիպել է եզին էլ կթուելու: Բայց որովհետև եզի կաթը իւր չունի, գրտնից էլ այս խեղթան պանիրն են արտադրում:

Ես լռեցի ապշած: Ակամայ ուսերս վեր էր քաշուում: Ուրքան աշխատեցի զարմանքս չը կարողացայ ծածկել ու ասացի.

—Միթէ կարելի է եզը կթել և ինչպէս:

—Եզը միթէ ծիծ չունի, ասաց ծիծաղելով Պետրոսը: Այնքան ժամանակ բնական պատմութիւն էք կարդացել, կենդանական աշխարհի հետ էք ծանօթացել, միթէ չը գիտէք, որ եզն էլ ծիծ ունի, ինչպէս և՛ տղամարդիկ, և՛ ուրիշ արու կենդանիներ, ասաց լռութեամբ Պետրոսը և հայեացքը ուղղեց աչքերիս:

—Ունի, բայց եզի ծծերը դարերի ընթացքում չորացել, սմբել և անընդունակ են դարձել գործելու: Հէնց գիտնականները, Դարվինն էլ ասում են, որ մի ժամանակ դուցէ մի-երկու հարիւր դար առաջ արուններն էլ են դիեցնելիս եղել ձագերին, բայց պարբերաբար քիչ գործածելով, չը գործածելով դարերի ընթացքում բթացել են և անընդունակ են դարձել կաթ արտադրելու: Իսկ այդպիսի կարճ ժամանակում...

—Այո, բայց հայ կիներ, այդ մարմնացած թշուառութիւնը զրկանքի և չքաւորութեան հարուածներով մարզուած ստրկութիւն կարիքն ստիպել է եզից կաթ քաշելու և այդ անդադրում տանջուածները այնքան են տրորել եզի պտուկները, որ նրանք ակամայ կաթ են արտաթորել: Եհ, ջահել էք, հօր աշխատածը և մօր եփածը պատրաստի կերել էք, չէք զգացել, թէ ի՞նչ է թշուառութիւնը, այն էլ հայ կնոջ զրկանքների դատապարտուած վիճակը: Զքաւորութիւնը, անհարութիւնը հայ կնոջ զինել, յարձակել է եզի վրայ և շարունակ կիներ հարստահարել է եզին, ինչպէս իրեն հարստահարել ու կեղեքել են դարերի ընթացքում իսլամի հարկահանները: կաթ է քաշել եզի երակներէ, ինչպէս իւր արիւնն են ծծել մուքաշիրներն ու շահնաները և այդ կաթից անպէտք լոռ—պանիր է մակրդել իւր ձագերին ցամաք չը թողնելու համար:

—Բայց այս անչափ զարմանալի բան է, միմեջեցի ապշութիւնից. թուքս բերանումս չորցաւ, չը կարողացայ կրքերս զսպել և շրթունքիցս դուրս թռաւ զգացածներս: Թէպէտ ուզում էի կրքերս զսպել, բայց անհնար է և ակամայ նորից կրկնեցի: —Ո՛չ մի երկրում այսպիսի բան նոյն իսկ չէ լուած: Ահա երեք տարի է մեր պրօֆէսօրները կաթնատնտեսութեան պատմութիւն են մեզ դասախօսում և անթիւ առակներ ու առասպելներ են պատմել, իսկ այս մասին ոչինչ և ոչինչ չեն իմանում:

—Կարիքը ստիպում է զրկուածներին միջոցներ գտնելու, հնարագէտ է շինում, ասաց Պետրոսը մանանեխը սրելով և ապուրի միսը մանրելով:

—Բայց մեր կողմերի թարաքեամա գիւղացիք միայն կովերին են հայլա տանում, ասացի տարակուսած:

—Ե՛հ, ուշագրութիւն չէք դարձրել, ևզներին էլ են տանում: Միթէ՞ չէք պատահել եզներին բեռնաւորուած սարերը քարձրանալիս: Գուցէ թուրքերը այնքան էլ չեն հետամտում եզներին, քանի որ հարուստ են, կողոպտել գիտեն, առատ ապրում են և կարիք չունին խեղդան լոռի...:

Մտածման մէջ ընկայ և չէի կարողանում բացատրել այս խնդիրը: Հաւատալիս չէր գալիս, բայց վերջապէս համոզուեցի որ կարիքը կարող էր հայ կնոջ ստիպել եզից կաթ քաշելու: Եթէ իսլամի հարկահանները իրենց այրուձին պարարտացնելու համար ամուլից և ստերջից բաժ էին կորզում, հայ կիներն էլ

պարտաւորուած էր անծինը կթելու ընտելացնել: Բայց և այնպէս չէի կարող երեւակայել, թէ Ալէքսանդրապոլում սեղանի վրայ, կեր ու խումի մէջ, կարողանայի մի այսպիսի նոր դասառնել, հետաքրքիր բան սովորել և գիտ անել—գիտութեան համար մի հրաշալիք բանալ: Ամբողջ երեք տարի համալսարան յաճախելով դիսէրտացիայի նիւթ էի փնտռում, զուգոյք տրաքացնում էի, ի՞նչպէս կարող էի երեւակայել, որ այսպիսի ահաւոր գիւտով մի հետաքրքիր նիւթ ինքն է գալու ինձ գտնելու և այսպիսի տարօրինակ կերպով: Թէև խօսակցութիւնը փոխեց քեռի Մարգարը և սեղանը հաւաքեցին, բայց ուղեղումս միտուն «Եզի-պանրի» խնդիրը, անվերջ դրա մասին էի խորհում: Պետրոսի և Ենովքի մի քանի հարցերին, առանց ըմբռնելու կցկտուր և անկապ պատասխաններ տուի, չեմ յիշում ոչ հարցերը և ոչ պատասխանները: Պետրոսն ու Ենովքը մի քանի ակնարկներ փոխանակեցին խորհրդաւոր կերպով, չը կարողացայ ըմբռնել պատճառները: Բայց կարծում եմ, որ Ենովքի քէֆին կպաւ Պետրոսի ինձ տուած բացատրութիւնները «Եզի-պանրի» առթիւ: Գուցէ նրա դիսէրտացիայի նիւթն էլ այս է: որն ինձնից այնքան գաղտնի է պահում: Ո՛չինչ, ես կշտապեմ...

—Պարոն Պետրոս, ասացի, երբ պարտե՞զ ի՞նչնք զբօսնելով, եայլաւորները որքան հեռու են տանում իրենց կթանը Ալէքսանդրապոլից:

—Ամեն գիւղ ունի իւր յատուկ արօտատեղը—ամառաւնոցը, ոմանք չատ մօտ են, ուրիշները հեռու: Ի՞նչ էիք անելու, հարցրեց Պետրոսը:

—Ես մտածում եմ, ասացի, մի քանի եայլա այցելել: Ախար Ռուսաստանում և ուրիշ երոսկական կողմերում ոչխարը այժը չեն կթում: Մեր գիւղացու տնտեսական աշխատութեան մէջ մի նշանաւոր տեղ է բռնում ոչխարի կաթը, որը ոչ միայն ուտում են, մածուն շինում, այլ մեծ քանակութեամբ պանիր են պատրաստում: Ասեմք այդ պանիրը այնքան էլ համեղ բան չէ, բայց ուսումնասիրելի նիւթ է: Ես խոստացել եմ մեր պրօֆէսօրին ոչխարը կթելու և նրանից պատրաստուած ուտեստի մասին մի ուսումնասիրութիւն գրել:

—Եթէ կամենաք, միասին գնանք: Ես ձեզ կը տանեմ մօտակայ եայլաները: Բայց չենք կարող անմիջապէս ետ դառնալ, հարկաւոր է գիշերը մնալ այնտեղ:

—Ոչինչ, ոչինչ, աւելի ուրախ կանցկացնենք, ասացի:

եայլաւորների կեանքը տեղում կը քննենք և կը ծանօթանանք:

—Այնտեղ ձեզ ցոյց կը տամ նոյնպէս, թէ հայ կանայք ինչպէս են եղներին էլ կթում, աւելացրեց Պետրոսը, հետաքրքրութիւնս չարժևիլով:

—Կը տեսնենք, ասացի քթի տակ, չուզելով իսկական նպատակս արտայայտել և անտարբերութիւն կեղծելու համար քթիս տակ սկսեցի շւշաացնել, բայց ակափայ ընկղմուեցի դարձնալ իմ խոհերում:

Ուրախութիւնիցս կարծես թեք առած թռչկոտում էի: Այսպէս էլ անակնկալ գիւտ և այն էլ այսպիսի մեծ գիւտ: Պիտի դրդողացնեմ գիտական կենդանական աշխարհը: Երեսկա. յուժեամբ սաւառնում էի ամպերի վրայ և արդէն համոզուած էի, թէ մտել էի համաշխարհային գիւտական ջոջերի շարքը: Այսպիսի գիւտից յետոյ բռնի պիտի ստիպէի բոլորին, որ ոսկէ տառերով իմ անունս գրեն ոչ միայն հայ մեծերի, այլ հանրամարդկային հսկաների դասում: Եզը բռնաբարել և ստիպել կթուելու....: Այն ահաւոր եղջիւրաւորին ստրկացնել և խոնարհեցնել...: Չէիք հաւատում, տխմարներ, «տեսականների ծագման» պատմութիւնը, տարակուսում էիք «ընական ընտրութեան» տօբիայի մասին, կոյրեր, կասկածներ էիք յայտնում «այլակերպման» խնդիրների առթիւ, դէ՛ լսեցէք նոր, բոլորովին աներևակայիլի փաստ, նոր գիւտ, որ տալիս է արևելցու կեանքը արևմուտքի փորձառու և քննադատ գլուխներին:

Արդէն սկսեցի մտքումս ծրագիրս կազմել եզին կթելու ընտելացնելու առթիւ գրելիք դիսէրտացիայիս համար: Անպայման հաւատացած եմ, որ այդ դիսէրտացիայով ոչ միայն զոկտորութեան ու մագիստրոսի աստիճանի եմ բարձրանալու, այլ կաթնատնտեսութեան կաֆէդրան պրոֆէսորական աստիճանով ինձ են առաջարկելու: Այո՛, քաղցր երազ է, բայց իրականութեան շատ մօտ, այնքան մօտ, որ ինձ գժուեցնելու, խելագարեցնելու աստիճան յափշտակում է: Ես ինձ, կրքերս զսպել գիտեմ և կարող եմ տոկալ իսկ թող. Ենովքն ու Պետրոսը ինչպիսի ակնարկներ որ ցանկանան, փոփոխեն...: Այդու զբօսանքից վերադառնալիս, մօտեցայ քեռի Մարգարին և ասացի.

—Խնդրում եմ մեզ համար ձի վարձել տաք, զնանք մի երկու օրով եայլաները:

—Երևի սէր ու կարագի կարօտ ես քաշում, ասաց քեռին

քմծիծաղով: Ուզում ես առաւօտը առնեմ, որքան սիրտդ ուզում է: Խափանի տակ շատ են բերում:

— Ո՛չ, ուզում եմ մի քիչ սարի օդ ծծել, հովիւներն ու հարս աղջիկները տեսնել, իմանալ թէ ի՞նչ կեանք են վարում նրանք և որքան տանելի է նրանց վիճակը: Մեր լեռների խոտը ռուսական դաշտավայրի մարգաստանների բոյսերից անշափ իւզոտ է, պէտք է իմանալ, թէ ի՞նչ է պատճառը, որ մեր տեղական կովերի կաթը ռուսական կովերի կաթից պակաս է:

Տեսնելու ոչ մի հետաքրքիր բան չը կայ. հարս, աղջիկ՝ կամ թրիքից ավար են շինում, կամ խնոցի հարում: Առաւօտ ծառային ղրկեմ, երթայ եասաւուկից մեր ձիերը բերէ: Նըստէք, գնացէք: Դու էլ կերթաս, Ենովք:

— Անպատճառ, անպատճառ, հայրիկ, ես էլ եմ գնալու: Ես էլ ուզում եմ հանքերը գննել, մանգալ ձորերը: Ինձ կընկերակցես, Մարկոս, այնպէս չէ...

— Ինչպէս կամենաք, ես պատրաստ եմ, ասացի, միայն թէ շուտ գնանք:

— Որ այդպէս է, մեր թարաքամա Մուկուչին էլ պէտք է ձեզ հետ տանէք, ճանապարհները նա լաւ գիտէ և այն կողմերը ծանօթներ շատ ունի: Չորեքշաբթի, կամ հինգշաբթի ճանապարհ կը գցեմ ձեզ:

— Ինձ էլ կը տանիք, ասաց Պետրոսը ձեռքից «Մշակի» համարը ցած գցելով:

Ուրախութեամբ, ուրախութեամբ, ասացի և դուրս ելանք, նստանք ֆայտօնները, դիմեցինք Չէրքէզի ձորը, ապա Արփա-չայի կողմերը գրօսնելու:

Բնութեան գեղեցիկ տեսարանները չէն կարողանում սիրտս գրաւել, արեգական վերջին ճառագայթները, ջինջ ու զով օդը, որ թարմացնում և կայտառացնում էր մեզ, ինձ չէր կարողանում հրապուրել: Գլխումս լծակի նման մեխուել էր «Յգի-պանիրը», հայ դարաքաշ շինականը, կարիքներից ընկճուած եղը կթելու ընտելացնող հայ կինը և նրա համբերատար և չարքաշ կեանքը: Այս մտքերով օրօրուելով և ճոճելով ֆայտօնի մէջ, սրտագեղ տուն վերադարձայ, նստեցի ու սկսեցի նամակներ գրել Մոսկուա, համալսարանի բնական պատմութեան, կենդանաբանութեան, քիմիայի և ֆիզիքայի պրօֆէսորներին և դիւրեքտորին: Անկարելի էր չը շտապել, քանի որ Ենովքը կարող էր առաջնութիւնը խլել ինձնից, իսկ առաջնութիւնը արդէն

ամենաէական մասն էր կազմում այս գիւտի մէջ: Ասենք նա ինձի չափ մանրամասն կերպով հարցի էական մասը չի կարող նկարագրել և հրապարակ դուրս գալ, բայց և այնպէս առաջ-նակութիւնը կորցնելուց յետոյ, նկարագրութիւնները այն փառքը չեն կարող յատկացնել: Առանձնացայ, գրիչս վեր առի ու պատմեցի պրօֆէսօրներիս, թէ ինչպէս հարստահարուած ու կեղեքուած ժողովուրդը ստիպուել է կեղեքելու իւր իրաւունքի տակ գտնուած անասուններին, մինչ այն աստիճան, որ եղին կթուելու է ընտելացրել, նրանից կաթ է քաշում և աղ-քաթի սնունդի համար մի տեսակ անիւղ, խեղդան պանիր, լոր է պատրաստում: Խոստացայ կատարելիք ուսումնասիրութիւններս մանրամասն արձանագրել և նրանց ուղարկել: Նուանդս բորբոքուել էր, գրիչս սահում էր ճախարակի արագութեամբ և իրար ետեկից թերթիկները լցում էին: Անչափ շտապում էի, որ չլինի թէ մի ուրիշը ինձնից առաջ գիւտս հաղորդէ գիտական աշխարհին և ես գրկուեմ առաջնականութեան իրաւունքից: Մինչև անգամ նամակների հասցէները գրեցի, կնքեցի և ապա անկողին մտայ:

Հետևեալ առաւօտ մեր սեղանը զարդարուած էր լաւ անքաշ ոչխարի պանիրով: Քեռի Մարգարը ամօթից առաւօտ վաղ գնացել, գնել, բերել էր բազարից մի քանի գլուխ անքաշ պանիր: Անչափ վրդովուեցի, որ չը պիտի կարողանայի օգտուել և եզի պանրի նմուշ ուղարկել պրօֆէսօրներին: Չայից յետոյ նամակներս պոստ էի տանելու, բայց ի՞նչպէս անէի, որ կարողանայի ձեռք բերել մի քանի կտոր «Եզի-պանիր»: Մի քանի անգամ մօտեցայ տանտիկնոջ և ուզեցի նրանից խընդրել, բայց չուզեցայ գաղտնիքս դուրս տալ: Գրածներիս մասին չէի ուզում Ննովքին բան հաղորդել, կամ մի ուրիշին յայտնել, մինչև դիսէրտացիան պրօֆէսօրներին ձեռքը հասնելը: Եթէ ծառայից, կամ բանանողից ուզէի, կարող էի կասկածանքի տեղիք տալ: Վերջապէս վճռեցի բազարից գնել և պոստին յանձնել:

Պոստ գնալիս ուշի ուշով գնում էի նպարավաճառների խանութները, որպէս զի նախ տեսնեմ և ապա պահանջեմ «Եզի-պանիր»: Մի քանի խանութպաններ զգալով որ բան առնելու ցանկութիւն ունիմ, սկսեցին ինձ վաճառք առաջարկել: Վերջապէս մի տէփուրի վրայ նկատելով ուզածս պանիրը, մօտեցայ, մի կտոր վերցրի և ասացի.

— Խնդրեմ սրանից ինձ երկու ֆունտ տաք:

— Աղա ջան, պատասխանեց խանութպանը. — զնացիր, եկար մեր քաղաքը, էլ ուրիշ ծաղրի բան չը գտար, այժմ ուզում ես «Եզի-պանիր» գնել: Այս լաւ պանիր չէ, չէք կարող ուտել, բզիգ կը կանգնի: Այդ թողէք, ես ձեզ անքաշ լաւ եղոտ մի կտոր պանիր տամ:

— Աղբէ՛ր, ասացի, քեզնից ինչ որ պահանջում եմ, այն տուր: Կշռիր երկու ֆունտ այս պանրից:

— Պարոն, մի նեղանաք, հակաճառեց ինձ հետ խանութը, ես համոզուած եմ, որ դուք այդ պանիրը չէք կարող ուտել, ձեզ կը խեղդէ: Անքաշ պանիր տամ...

— Այդ քու գործդ չէ, ասացի սրտնեղած, ինչ ուզում եմ դու այն տուր:

— Ուտելու համար չէ՞ք ուզում: Ուրեմն մեր «Եզի-պանիրով» ուզում էք մեզ ծաղրել: Ես ձեզ չեմ ծախի այդ պանրից:

— Ախար քու ինչի՞ն է պէտք, թէ ես կը խեղդուիմ, կամ ուզում եմ ծաղրել ձեր ապրուստը: Դու խանութպան ես և ծախելու ես քու ապրանքը: Առ գինը և տուր ինձ ցանկացածս:

— Ներողութիւն, ասաց խանութպանը, մենք էլ պատիւ ունինք, մենք էլ մեր պատիւը գիտենք պաշտպանել, չենք կարող մեր գլուխը ոտքի տակ գցել: Դրսեցու համար ծախու «Եզի պանիր» չունենք:

— Ա՛յ մարդ, ինչ յամառն ես եղել: Քեզ ո՞վ ասաց, թէ ես ծաղրելու եմ ձեր պանիրը, ձեր պատիւը ոտքի տակ եմ գցելու: Ես ուզում եմ գիտնական քննութիւն անել, հետազօտել...

— Այդ աւելի վատ: Երևի մտածում էք սրա վրայ էլ հարկ դնել տալ և անճար աղքատին այս խեղդան պանրից էլ զրկել: Ո՛չ, աղա ջան, ո՛չ: Մի՛ կարծէք, թէ մենք դարձան ուտող ենք, մենք էլ քիչ ու միչ բանականութիւն և մտածողութիւն ունինք: Հերիք է ձեր գիտական քննութիւնները մեր գլխին կատարէք և օրէց օր հարկերս ծանրացնելու ճանապարհները ցոյց տաք...

— Բարեկամ, ախար անմեղ տեղը ինչի՞ էք բորբոքում: Երևակայական կռիւ ինչի՞ էք մղում ինձ դէմ: Դիտութիւնը հարկի հետ գործ չունի: Առ փողը կրկնակի, տուր ինձ երկու ֆունտ պանիր, ուզում ես քառապատիկ առ...:

— Ֆունտին մի մանէթ էլ տաս ծախու չէ. քեզ պէսներից

որքան հեռու ապրենք, այնքան հանգիստ կանցկացնենք մեր թշուառ օրերը:

Բարկութիւնիցս չէի իմանում ինչ պատասխանել այդ կամաւաշտ նպարաւաճառին, որը չէր ուզում իր երեակայական կասկածներէց ձեռք քաշել: Անճարացած թքեցի ու առաջ գնացի: Մի երկու նպարաւաճառի մօտ թէև տեսայ ուզածս, բայց սիրտ չառի նրանց մօտենալու, մանաւանդ որ երեակայող նւապարաւաճառը փողոցի մէջ կանգնած աչքով, ունքով և ուսերով նշաններ էր տալիս արհեստակիցներին: Վերջապէս մի ծեւուկ խանթուրի 20 կոպէկ գցելով ցոյց դրած պանրից երկու ֆունտ խնդրեցի: Նպարաւաճառը իսկոյն խնդիրս կատարեց և առանց սպասելու փողից յաւելուածը ետ ստանալու, ձեռքի շարժումով խանթուրին հասկացրի, որ իրեն եմ նուիրում այդ յաւելեալը և շտապեցի պոստատուն:

Ել հանգստութիւնս կտրուեց: Գիշեր ցերեկ մտածում էի զիսէրտացիս գրել վերջացնել: Առաւօտից մինչև իրիկուն զբոսում, գիշերը կարգում ջնջոտում, փոփոխում և սրբադրում էի: Գիշերը մինչև լոյս երազում էի ինձ ամբիոնի վրայ դասախօսելիս, վիճաբանում էի պրօֆէսօրների շարքին: Երբեմն յափշտակում էի, թուում էր, թէ վէճի էի բռնուած այս ու այն գիտնական պրօֆէսօրներիս, որոնք երբեմն իրենց սուր սուր նկատողութիւններով խայթել էին ինձ: Ինձ ու ինձ երազումս տանջում էի, ոյժերս ամփոփում, ուշքս կենդրոնացնում, դէմքիս լուրջ կնճիռներ էի տալիս, շատ ծանր, շատ չափաւոր շարժումներով մտքերս արտայայտում: Մինչև անգամ արթուն ժամանակս անցնում էի հայելիի դիմաց, ուղղում էի ձևերս, զննում էի զիմագծերս, ուսերիս, գլխիս տատանումները և յաղթական խորխտութիւնով, ինքնաբաւական ժպիտով տարածւում էի թիկնաթոռիս մէջ, աչքերս խփում, սուզւում իմ մտածումների անյատակ խորերը:

Վերջապէս երկու գիշերուայ ընթացքում կարգի բերի զիսէրտացիս, միայն թէ հայլաները այցելելուց, եզի կաթը կըշռելուց, բովանդակութիւնը, հիւլէնները բիմիապէս բաժանելուց և ուսումնասիրելուց յետոյ, պէտք էր այդ թուերը զետեղել գրուածքիս մէջ: Մինչև անգամ սանտիմետր և կորկարկին էլ գնեցի, կաթ տուող եզների ծծերի և պտուկների ծաւալը — երկարութիւնը, լայնութիւնը, տրամագիծը չափելու համար: Մի քանի տարրական գործիքների և աղերի կարիքը մտածելով

գնացի դեղատուն, այդ բոլորը ձեռք բերի և գետեղեցի ճանապարհորդական պայուսակիս արկղիկներում: Այսպէս կազմ ու պատրաստ սպասում էի հինգշաբթի առաւօտին ճանապարհ ընկնելուն:

Բայց ժամերը դանդաղ են սահում, երբ մարդ անհամբեր սպասում է որոշեալ բոլէի հասնելուն: Նրեքշաբթի իրիկուան Պետրոսը Ննովքի հրաւէրի համաձայն կրկին մեզ այցելեց: Թէ. յից յետոյ մի քանի բարձր ուսում ստացած ինտելիգէնտներ նոյնպէս հաւաքուեցին մեր դահլիճում և բաւական զուարթ ժամեր անցկացնելուց յետոյ, Ննովքն ասաց.

— Պարոններ, ես ձեզ հրաւիրեցի ձեզնից մի կարևոր հարցի առթիւ խորհուրդներ խնդրելու. ներեցէք, որ զուարճութիւններից յետոյ, ձեզ պարտաւորեցնում եմ քիչ էլ միտք յոգնեցնելու: Շատ անգամ ասել եմ ձեզ, որ ես մտադիր եմ մի գիտնական թերթ հրատարակելու, որի մէջ զլիսաւոր տեղ բռնելու են գիւղատնտեսական հարցերը: Նպատակս ձեր առաջ պարզելով, ցանկանում եմ, որ ինձ խորհուրդ տաք, թէ ինչ ընթացք տամ այդ ապագայ ուսումնական հանդիսին: Նախ ցանկալի էր իմանալ ձեր կարծիքը, գործի յաջողութեան համար հրն է նպաստաւոր. արդեօք հանգէսը զուտ գիտական բաժիններով խմբագրել, թէ գրական-գեղարուեստական մասն էլ ունենալ:

— Այդ հարցը դնելդ աւելորդ է, ասացի, դէմքս սեղմելով, քանի որ արդէն վաղ վճռել ես սոսկ գիտական գործերով զբաղուել:

Խօսքս չը վերջացւած Պետրոսը ընդհատեց ինձ և ասաց.

— Յայտնի բան է, եթէ լոկ գիտնական լինի հանդէսը, շատ օգտակար կը լինի, բայց չի կարող տարածուել մեր մէջ: Մեր ժողովուրդը դեռ այն աստիճանի զարգացման չէ հասել, որ կարողանայ զուտ գիտական հանդէսի կարիքն զգալ և նրան քաւարար բաժանորդ տալ: Թերթը պիտի հասարակութեան համար հրատարակուի, մի քանիսները կարող են օտար լեզուներով այդ ճիւղերին վերաբերեալ հանդէսներ ձեռք բերել և յագեցնել իրենց պահանջները, նրանք կարիք անգամ չեն զգալ հայ լեզուով հրատարակուելիք գործի: Ժողովրդին գիտութեան հետ ծանօթացնելու համար հարկաւոր է դեռ ևս այդ գրութիւնները համեմել գեղարուեստական գործերով:

— Անհրաժեշտութիւն է, գոռացին ամեն կողմից և գրեթէ բոլորը ձայնակցեցին Պետրոսին: Ես մնացի մենակ: Թէև մէջ ընդ մէջ մի քանի խօսքեր գլորեցի, պնդեցի որ հանդէսը գիտական սահմանից պէտք չէ դուրս հանել, բայց ոչ ոք ուչք չը դարձրեց իմ նկատողութեան վրայ և ես էլ զգացի սխալ: Երբ Ննուքն էլ հակուեց այդ կողմը և ես ըմբռնեցի, որ իմ ասածը առաջ տանելն անհնար է, ասացի:

— Ես խո գրական բաժին ունենալու դէմ չեմ, բայց իմ ցանկութիւնս այն է, որ գիտական բաժինները տիրեն հանդիսին և նրա բուն նպատակը մեր ժողովրդի մէջ գիտութիւնը և տարածելը լինի: Բայց երբէք վնաս չի լինի, եթէ գեղարուեստական ընտիր երկեր և թարգմանութիւններն էլ ունենան իրենց բաժինը...

— Ուրեմն, ասաց վճռապէս Ննուքը, հանդէսը կունենայ գիտական, գրական և հասարակական բաժիններ:

— Ես համոզուած եմ, ասացի, որ մեր բոլոր ինտելիգէնտները առանց բացառութեան, բոլոր ազատ մտածող հայ տարրը, ժողովրդի շահերի պաշտպանողները պիտի աջակցեն այս գործին, որը մի վերանորոգիչ դեր պիտի կատարէ մեր մէջ:

— Ասացէք խնդրում եմ, ասաց Ննուքը հարցը Պետրոսին ուղղելով, որքան մշտական բաժանորդի յոյս կարող ենք ունենալ: Դուք խմբագրատներում շատ էք ծառայել, ձեզ ծանօթ է այս գործը և ձեր կարծիքը գերակշիռ է ինձ համար:

— Երեք հարիւրից ոչ աւել, ասաց ուսերը քաշելով և ճակատը կնճռոտելով Պետրոսը:

— Ի՛նչ էք ասում, ասացի քմծիծաղով, ինչպէ՞ս կարելի է: Միայն Թիֆլիսը հազար բաժանորդ կը տայ: Հապա գաւառները:

— Դատարկ յոյսեր են, երևակայութիւններ... Եթէ առաջին տարիները երեք հարիւր բաժանորդ էլ ունենաք, պէտք է մեծ յաջողութիւն համարել: Այդ ուսանողութիւնից դիպլոմներով վերադարձած և չաղ դմակների կպած երիտասարդութեան վրայ շատ մի վստահիք: Նրանք ճրճուան ֆրագմեր շատ լաւ են կշկշում, իսկ երբ հարցը խօսքից գործի է անցնում, խրուում են իրենց առօրեայ որջերը, հաստ հաստ վարագոյրներով ծածկում դռներն ու լուսամուտները:

— Ե՛հ, պարոն Պետրոս, դուք էլ ամեն բանի վատ կողմն էք միայն տեսնում, այդքան յոռետեսութիւնը լաւ բան չէ: Մի

քանի այլանդակութիւններ մատի փաթաթան չինել և ամենքին միենոյն գազով չեն չափիլ:

— Ափսոս, որ դուք այնքան լաւատես էք, որ կեանքի ներքին ապականուած աստաւը չէք էլ մտածում ուսումնասիրել:

— Ինչպէս չէ, ես այդպիսիներից վաղ եմ ձեռք քաշել, բայց ախար ընտիր ինտելիգէնցիան-մեր անձնուէր երիտասարդներին չի կարելի ուրանալ: Ամեն կողմ, ամեն քայլափոխի նրանց գործերը նկատելի և խրախուսիչ է:

— Խօսքեր, լոկ բառեր և աչքի թող փչել... Մտէք, մտէք կեանքի մէջ, բազմեցէք խմբագրատան թիկնաթողին և կը տեսնէք... Ամեն պոստի հազար բանաստեղծութիւն կատանաք, երկու հարիւր խորհրդակցութիւն և հրահանգ, հարիւր քննադատութիւն, յիսուն հեղինակութիւն, երկու-երեք թարգմանութիւն, գուցէ և մի մի բաժանորդագրութիւն, այն էլ ապառիկ: Մեր ինտելիգէնտները գրչի զոհողութեան պատրաստ են, իսկ քսակի սև փողին էլ մի դիպչէք: Այս էլ քիմիա չէ, որ ես չը հասկանամ, պարոն Դամաղդաղեանց:

— Էհ, պարոն Պետրոս, ասացի, յափշտակում էք: Մեր հանդէպ խո պառաւած նախապաշարներին օրգան չի դառնալու, ոչ էլ չոր ու ցամաք, անկապ, աննպատակ և հակասող յօդուածների, առաջնորդողների և թղթակցութիւնների հաւաքածոյ: Մենք պիտի տանք գիտութեան այն ուղն ու ծովը, ինչով որ մեր երիտասարդութիւնը սնւում է, որը նրանց սիրտը բարախեցնում ու տրոփեցնում է: Այնտեղ պիտի շօշափուին այն հարցերը, որոնցով կենդանանում է, ոգևորւում է ուսումնաժարաւ ուսանողութիւնը: Մեր օրգանը այնպիսի յեղափոխութիւն է առաջնորդելու մեր կեանքի մէջ, որ ոչ թէ նրանից երես են չոր, այլ անհամբեր ոգևորութեամբ շօշափալակելու, խիստու և համարները, քանի որ նա կեանքի, ապրուստի, գաղափարի և իրականութեան առաջնորդ է հանդիսանալու:

— Տաք-տաք բառեր, որոնցից ոչ ճաշ կեփուի, ոչ էլ տապալած: Մեր կեանքը ամեն տեսակ գաղափարական ոգի խեղդում է, մորթում-թողնում: Մեր տղերքը մեծ քաղաքների կրեստների շրջանում, փարթամ-չռայլ կեանքից վարակւում, ուսանողական զրասեղանը թողնելուց յետոյ, պահանջների-մոլութիւնների հեղեղներում խեղդւում, ընդհանուր հոսանքի հետ գնում ծովի են թափւում: Մի քանի տարի անցնի, Թիֆլիսում մի չաղ պաշտօնի կպիր, պ. Մարկոս, քեզ էլ կը տեսնենք...

ասաց Պետրոսը հեզնելով:

Այլ ևս զայրոյթս չը կարողանալով գտել, բարձրացայ տեղիցս, մտքումս հայհոյեցի և՛ թերթը, և՛ շրջանը, և՛ Ենովքին, դուրս եկայ դահլիճից ասելով:

— Գուք քաղաքավարութիւնից տարրական հասկացողութիւն անգամ չունիք, խօսելու ձեռն անգամ չը գիտէք և ամեն մի բառով խայթում էք ձեր խօսակցին: Ի՞նչ, միթէ ինձ նախատելու համար էք ժողովուել, ասացի, դուռը պինդ խփելով մտայ պատշգամբը և բորբոքուած, արագ քայլերով իջայ պարտէզ:

Ո՛չ Ենովքի խնդիրը, ո՛չ քեռի Մարգարի թախանձանքը և ո՛չ էլ Պետրոսի ներողութիւնները չուզեցի լսել: Լաւ էր, որ նրանք պատճառ եղան: Ես արգէն յոյս չունէի որ այդ լրագիրը առաջ գնայ, քանի որ մեր մէջ Պետրոսի նման գաւառագիտունները գաւառներում տնից տուն են անցնում, պանդոկ ու դայֆախանայ այցելում և ամեն տեղ մեծ մեծ քարեր են դնում երիտասարդութեան գործունէութեան առաջ և մեր բոլոր քայլերը կաշկանդում, խոչնդոտ են դառնում ամեն մի սուրբ գործի:

Ինչիս է պէտք հայ գրական-գիտական հանդէսը. ես վրատահ եմ, որ դիտարկողապաշտական հասնելու պէս ինձ հրաւէր են կարգալու ամեն կողմից: Մայրաքաղաքում պրօֆէսորի պօստֆէյլը թողնել և գալ այս գոհնիկ, յամառութեամբ նախապաշարումների հետ կապուածներին բան հասկացնելու դաժանելի գործին կաշել: Եւ ո՛վ է գնահատելու, եթէ ինձ նման մի գիտնական, թողնի այնպիսի շահաւէտ կարիէրը և գայ մտնի մի այսպիսի չարքաշ լծի տակ:

Յայտնի բան է յիմար չէի, որ հրապարակապէս այս մտքերս արտայայտէի և վանազան ածականների արժանանայի: Ես նրանց մինչև վերջը պնդում էի, որ նրանք իրաւունք չունէին խորհելու, թէ ես որևէ ժամանակ կարող էի անձնապաշտ դառնալ, թողնել ընդհանրական, հասարակական գործերը և սուզել իմ ներքին կեանքով, շուայութեամբ և զեղխութեամբ ապականել:

Երբ ինձ չը կարողացան ստիպել, ետ տանել իրենց ժողովը, նրանք էլ ցրուեցան: Ես քաշուեցի առանձնարանս և կրկին աչքից անցկացրի դիտարկողապաշտ: Քանի անգամ կարդում էի, այնքան հրապուրւում և համոզւում էի, որ անպատճառ

տանելու էի մրցանակ, ստանալու էի դոկտորի աստիճան և որ-
ամենագլխաւորն է—պրօֆէսորի պօրտֆէյլը։ Իսկ դրանից յե-
տոյ մայրաքաղաքի կեանքի հրապոյրը, չըջանները և կեանքը
երևակայութեանս մէջ ամենախիստ գոյներով նկարւում, ինձ
հրապուրում, չչմեցնում էր։ Ուրախութիւնիցս թռչկոտում էի,
ինձ ամպերի մէջ էի գգում։

Չորեքշաբթին էլ մթնեց։ Գիշեր է և ես իմ ա-
ռանձնասենեակումս եմ։ Ենովքը մի քիչ սառն է շարժւում,
քիթը կախել է, որ ես նրա հօր բարեկամին՝ Պետրոսին վերա-
ւորեցի։ Այսինքն ես չը կպայ, այլ նա ինձ վերաւորեց և ես
այնքան քաջութիւն ունեցայ որ նրան սանձեցի, չը թողի խենթ
ու խելաւ գէլին տալու։ Մեր բոլոր թերուսները այդպէս են։
Ով որ Մեսրոբի տառերը ճանաչելու դժբաղդութիւնն ունի և
երկու բառ իրար մօտ չարելու շնորհք, նա այնքան անձնա-
վատահ, աւելի ճիշտ ասած, այնքան յանդուգն է, որ ար-
համարհանքով է մօտենում գիտութեան և նրա տաճար-
ներում աշակերտողներին։ Պէտք էր նրան չափը ճանաչեցնել։
Վնաս չունի, վաղը կը հաշտուենք Ենովքի հետ։ Երբ նրան
հասկացնեմ այդ տիրացուի դէպի մեզ բռնած արհամարհական
շարժումները, վատահ եմ, որ ինձ հետ համերաշխ ընթացք պի-
տի բռնէ ընկերս այդ երևակայող ինքնուսի դէմ։ Ա՛խ այս հո-
տած տիրացուները։

Արդէն ձիերը պատրաստ են։ Առաւօտ վող ճանապար-
հորդելու ենք դէպի հայլաները։ Յնծութիւնից սիրտս տրոփում
է և քունը իսպառ փախել է աչքերիցս։ Պիտի գնանք և հինգ—
տասը ժամից հասնենք այն վայրերը, որտեղ հայ գեղջկուհին
իւր սովալլուկ մանուկներին մահուան ճիրաններից փրկելու
համար, մրցումի է մտել իւր հարստահարիչների հետ և կեղե-
քում է իր աշխատաւոր Եզին։ Այն Եզին, որը վարում է ռանչ-
պարի հանդը, կրում է նրա բեռները, լծում է նրա սալիերին,
քաշում է նրա կամը, սահնակը, ստիպել է կթուելու, պարտա-
ւորեցրել է արիւնից էլ մաս տալու։ Ա՛խ, երանի թէ մի քանի
ժամ առաջ տեսնէի այդ կաթը, մի քննէի դրա բաղադրու-
թիւնը։

Անպիտան Պետրոսը մեզ ընկերակցելու խոստման դէմ
դրժել է։ Շատ հարկաւոր է, կարծես պիտի գար և քիմիական
փորձեր կատարէր։ Բայց և այնպէս կարող էր պէտք գալ։ Այս
ժողովուրդը շատ յամառ է, նրա լեզուից այդպիսի տիրացու-

ները միայն կարող են հասկանալ: Ե՛հ, Ենովքի էլ բանը, կարծես թէ հանգէսի մասին անհրաժեշտ էր այդ թերուսների խորհուրդը: Ի՞նչ վնաս կը լինէր, եթէ նրանց չը յայտնէր իւր նպատակը: Ի՞նչ կորուստ կունենար, եթէ այս ճանապարհորդութիւնից յետոյ հրաւիրէր նրանց խորհրդի:

Ես էլ, ասենք, շատ անտակտ վարուեցի: Ի՞նչ հարկ կար կռուելու: Մի ուրիշ պատճառ կարող էի ճարել և իսպառ հրաժարուել այդ հանգէսի հրատարակման մտքից: Կեանքումս այսպիսի քաջութիւն չէի ունեցել և ոչ ոքի դէմ պատիւս պաշտպանելու համար այսպէս արիաբար չէի դուրս եկել: Ինքս էլ զարմանում եմ, թէ ինչպէս պատահեց: Որ ասում են, թէ յաջողութիւնը մարդու քաջացնում է, ճշմարիտ է: Գիւտս, այս աննման գիւտս ինձ կատարելապէս արիացրել է և ես ինքս իմ աչքում արդէն անչափ բարձրացել եմ: Եղածն անցել է և ես երբէք չեմ ստորանալ և ետ դառնալ խօսքից:

Դեռ արշալոյսը չէր բացուել, եկան մեզ ձայն տուին: Գիշերը երկար ժամանակ անքուն մտորել էի գիւտովս և ուշ քուն մտել, այնպէս որ դժուար բացուեցին աչքերս: Հագնուեցինք, ձիաւորուեցինք, ճանապարհ ընկանք: Արևադարձն արդէն Կարմիր-Ղուլի ձորն անցել էինք, անմուռն շարունակում մեր ճանապարհը դաշտի միջով: Խաղաղ էր եղանակը, վարդակարմիր գոյնով ծփում էին հեռում լեռներն ու սարալանջերը և դալարների միջով մեր երիվարները արագընթաց սլանում էին: Թէև Յունիսի վերջերքն էր, բայց այս սարահարթում այնքան ցուրտ է լինում նոյն իսկ ամառն անգամ, որ ձմռան վերարկուներս հագնուել և կոճկել էինք պաղից զգուշանալով:

Երբ արեգական առաջին ճառագայթներն ընկան լեռների գագաթին, ձիերը խրխնջացին, ոսկեփայլ ճաճանչները ցրուեցին ու տարածուեցին հորիզոնի շուրջը, ընկերս ասաց.

— Մարկոս, մենք շատ սխալուեցինք, որ համազգեստով և աստղանիչ գտակներով ճանապարհ ընկանք: Թէև մի կողմից լաւ է պաշտօնական զգեստը, մեզ պատիւ կը տան և վտանգից ապահովուած ենք, բայց մեզ հետ մտերմաբար չեն վարուիլ: Գեղջուկը իւր ներքին կեանքը ազատ մեզ չի պարզիլ: Գեղջուկունքն այնքան սև ու մռայլ օրեր է տեսել, այնպիսի դահիճների տանջանքներին է մատնուել, որ շատ զգոյշ և ծայրահեղ գաղտնապահ է դարձել, կասկածելով նոյն իսկ իւր հարազատների վրայ:

— Բան չունես, ասացի Ենովքին, ով գիւլն ունի նրանց

հետ իրենց առանին և ներքին գործերի մասին խօսքի մտնելու: Սրանց հետ եթէ մոերմաբար խօսեն, կը բարձրանան մարդու գլխին կը նստեն:

—Գու էլ իրաւունք ունես, կակազեց ընկերս, և առանց երեսիս նայելու առաջ անցաւ: Ուշքս միտքս ամբողջապէս կենդրոնացած էր գիւտովս և ես անվերջ խորհում էի գիտէրտացիաս լրացնել կարևոր քննութիւններով, բազմակողմանի բացատրութիւններով: Հինգ ժամ յետոյ հասանք Ղաղանչի, որտեղ ձուագեղով, սերով և մածնով փորերս կշտացրինք, թէյերս խմեցինք, ժամը չորսին ճանապարհը շարունակելով գիշերից էլ մի ժամ անցած հասանք Նայլա: Դեռ վրաններին և քոխերին հասնելու կէս ժամ ճանապարհ ունէինք, երբ սկսեցին պահապան շները ամենակատաղի ձայնով հաչել: Մինչև Նայլա հասնելը, արդէն ամենախոր քնով խորթացող պահապաններն ու հովիւները, պառաւներն ու հարսաղջկները ոտքի էին բարձրացել, պատրաստուել էին որ և է յարձակման դիմաւորելու: Կարծես մենք աւազակներ լինէինք: Այնքան կատաղի էին հաչում գամփռները, որ մեզ դիմաւորող պահապանների ձայնը, ասածները չէինք կարողանում լսել, հասկանալ: Նրբ բոլորովին իրար մօտեցանք և մեր առաջնորդը նրանց հաղորդեց մեր մասին, անմիջապէս ամբարանոց լուր հասցրին նրանց հանգստացնելու համար: Մենք էլ նրանց օգնութեամբ, գամփռների ժանիքներից ապահով կարողացանք հասնել բնակարանները և մի սև վրան մեզ առաջնորդեցին հանգստանալու: Այդտեղ մի ձնու մօտոց չորացած պառաւ, իւր փայլուն աչքերով և ցից քթով ու կզակով մեզ թեթև գլուխ տուեց ու ասաց.

—Հրամայէք, հրամայէք, դուք իմ աչքիս վրայ, դուք իմ գլխիս վրայ, բարձով, ձեր գալուստը հազար բարով...

Իսկոյն նորատի երկու կին, որոնց գլուխները և գնչները կապած էին գունաւոր թաշկինակներով, ներս մտան, սէրգի և վրան էլ մինդար փռեցին ու մեզ առաջարկեցին զրանց վրայ ծալապատիկ նստել և կարպետի բարձերին յենուել: Աղօտ լոյսով կիսով չափ լուսաւորուած էր վրանը ձիթի ճրագով, այնպէս որ հազիւ կարողանում էինք իրար գէմք նկատել: Աղտը, ծուխը, ճենճն ու իւղը իրար էին խառնուել այն աստիճանի, որ անվարժ աչքի ու քթի զգուանք էին պատճառում ամեն մի առարկայ: Նորածին հորթը, ուլիկն ու գառնուկը, բալուկի մէջ փաթաթուած մանկիկների հետ մրափում էին վրանի մի անկիւ-

նում, միևնոյն թաղիքի վրայ: Մի ուրիշ անկիւնում պտուկներն ու քուղաները, պանրի տկերն ու մածնի պարկերը չարան չարան իրար վրայ էին դարսուած, փայտի, գաղի մանրուքի և աթարի հետ: Աւելի հեռուն մի չափահաս կին երեխաներին կողքերին քնացրած խնոցի էր հարում և անդադար կարագը դուրս հանում լքցնում առաջը դրուած բադիան: Անդադար հոտաղները, մշակները ներս ու դուրս էին գնում գալիս և մի ալևորի կարգադրութիւնները կատարում: Օդը թէև ցուրտ, բայց չոր էր և կազդուրիչ, ապա թէ ոչ տարափոխիկ հիւանդութիւնները իրենց բունը չէին հեռացնիլ այս թշուառների որջերից:

Դեռ չէինք հանգստացել սեղան դրին, առատ սեր, մածուն, կարագ և պանիր մատակարարեցին: Սաջի վրայ եփուած լոշ հացը քիչ սև էր ու խմոր, բայց սարի գլխին այդպիսի մանքամասնութիւնների մէջ չէր կարելի մտնել: Հրճուանքով ուշքս կենդրոնացրի պանրի կտորած պնակի վրայ, փնտռածս էր: Ամենից առաջ նրա հա ին նայեցի: Թէև թարմ էր, շատ քիչ աղած, բայց արգէն խեղդում էր: Նրևում էր, որ վրանի հրամանակալ ջաղին եզների գլխաւոր կեղեքիչն էր և նրանց ստինքը ցամքեցնել տուողը: Պանիրը մի տեսակ համ ունէր, մի տեսակ հոտ ունէր, որից կարելի էր նշմարել, թէ դա կովի կաթից չէր կարող մակարդուած լինել: Հրճուանքս անչափ էր, բայց ինքզինքս երբէք չը պէտք էր մատնել: Լռեցի և չը թողի որ Յնովքը զգացումներս նկատէ:

Հետեւեալ առաւօտ շատ վաղ վեր կացայ: Ժրագլուխ հարսները մթնէմութ նախիրը կթել ճանապարհ էին դրել, ոչխարի էլ մեծ մասը կթել, պրծել էին: Առանց ուշք դարձնելու շների յարձակումներին ամեն կողմ գնացի, բայց ոչ եզի, ոչ էլ կովի չը պատահեցի: Կաթնաչափը և գլան ապիկը ձեռքիս կշռեցի ոչխարի կաթը, զննեցի համը, հարցաքննեցի և չափափեցի ամեն մի ոչխարի տուած կաթի քանակը, բերի լուծեցի բացատրութիւնները, որպէս զի Յնովքին համոզեմ, թէ զբաղուած եմ միմիայն ոչխարի կաթի ուսումնասիրութեամբ: Որ վրանը, որ քոխը որ մտայ, նկատեցի որ զբաղուած էին ոչխարի կաթից պանիր կտրելով, կամ խնոցի էին հարում:

Յնովքն էլ չքի պէս պոչիս ետևից ման էր գալիս, այնպէս որ հարցաքննելու միջոց չէի գտնում: Նրբ յոգնածութիւն կեղծելով եկայ մեր վրանը տարածուեցի, Յնովքն ասաց.—

—Դու ճանապարհորդութեան մէջ տխուր ընկեր ես, ինչ

ես խորասուզուել: Ես չեմ ուզում փակուել այստեղ, եկ գնանք լճի ափ ձկնորսներին սէյր անենք, ձուկ որսանք:

Անհանգստութիւնս պատրուակելով նրան ճանապարհ գցեցի: Երբ առանձին մնացի, իսկոյն առթից օգտուեցի և հիւրընկալ պառաւից հարցրի.

—Նանի, ձեր եզներն որտեղ են. ինչի հովիւները նախիրները բերին, իսկ եզներին չը մօտեցրին:

—Աղա ջան, ասաց քաւթաւը ոլորուելով, եզները հանդում գութան են վարում, հերգ են անում:

—Միթէ եզները եայլա չէիք բերել:

—Բերինք հինգ տասն օր դինջացրինք, բայց գութանի ժամանակն էր, մի ամիս կը լինի, որ տարան լծեցին: Ախար գիւղացու ապրուստը գութանն է, որ չը հերգենք, քաղցած կը կոտորուենք:

Ձգացի, որ երկշոտ պառաւը վախեցաւ հարցից և նա աչխատեց ինձնից թագցնել եզներին: Իրիկունը թարմ եզի պանիր էի կերել, ինչպէս կարող էի հաւատալ, թէ եզները մի ամիս առաջ տարել էին գութան վարելու: Եթէ նորանոր հարցեր տալի, պառաւը իսպառ ինձ մոլորեցնելու էր, իսկ ես չը պիտի կարողանայի կարեոր տեղեկութիւններ ձեռք բերել: Նրբամտածում էի բռնելիք ընթացքիս մասին, քաւթաւը աչքերը չփփացնելով և դէմքի կաշին ծրմուելով, իբրեւ ծիծաղ ձևացնելով վախվիսելով հարցրեց:

—Աղա, դուք գեղտուր (բժիշկ) էք, թէ ինչինե՞ր...

—Ինչի՞դ է պէտք, ինչի՞ ես հարցնում, նանի.

—Ես ասում եմ գեղտուր էք, իսկ մեր մարդը պնդում է թէ ինչինե՞ր էք:

—Ոչ էն ենք, ոչ էլ մէկէլը, ասացի պառաւին, մենք կաթնատնտեսութիւն ենք սովորում, որ պանիր կտրենք, կարագ շինենք, կով պահենք...

—Վայ, հողը գլխիս...: Աղա, ինչի՞ էք մեր վրայ ծիծաղում: Եդ ի՞նչ բան է, որ դրա համար Մոսկով երթաք, էնքան խարջ ու ծախս անէք...

—Հաւատա՛, նանի, մենք էլ ձեզ պէս օխոռ ենք մարում, կով ենք կթում, կարագ ենք շինում...

—Ձէ, աղա, չէ, կատակ մի անէք: Ես գլխեմ, դուք դեղտուր էք: Անցած տարի եկան մեր գեղը, ասին ցաւ է, հարիւր կով և եզ վառեցին: Ա՛խ, իմ քեալաշն ու զաշխէն էլ խլեցին

ձեռքիցս և գլորեցին...: Աստուած դիտէ այդ կովերս ժմին մի մի քուղա կաթ էին տալիս: Թէ դուք էլ եկել էք հիւանդութիւններին մտիկ անելու, ազիզ արևդ վկայ, եայլայում մի հիւանդ անասուն չը կայ:

— Չէ, նանի, չէ: Դու մի վախենալ: Մենք ոչ բժիշկ ենք, ոչ էլ այդ գործով ենք եկել: Բայց ոչ մի վստահութիւն չը կարողացայ ներչնչել պառաւին: Մտորմունքը պատեց նորից ինձ: Ես ինչպէս համոզէի պառաւին, որ մենք այդպիսի գործով չէինք եկել: Յոյսս կորցրի, տխրութիւնը ինձ նորից պատեց, ըմբռնեցի, որ դրանք մեզանից շատ խիստ են վախենում և հնար չը պիտի գտնէի նպատակիս հասնելու:

Իրիկնադէմին նորից բերին ոչխարը, կովերը կթեցին, տարին, բայց ոչ մի եզ չը կարողացայ տեսնել: Մօտեցայ նախիրին, լաւ զննեցի, չը կար ու չը կար: Ենովքն էլ ուշ վերադարձաւ: Մտածմունքից անձիս միտն էի ուտում: Ուզեցի սիրտս քանալ ընկերոջս, բայց զգուշացայ, եթէ գաղտնիքս իմանար, անպատճառ կարող էր շտապել և գիւտը ձեռքիցս խլել: Լաւ կարմրախայտ ու գեղաքունի էր բերել, խաչեցինք, ընթրեցինք և ընկանք, քնեցանք:

Երկրորդ առաւօտ արշալոյսին վեր կացայ, հագնուեցայ և գաղտագողի դուրս եկայ վրանից: Հարսները նախիրն էին կթում: Ուզեցի անմուռնջ նրանց մօտենալ, չները քիչ մնաց ինձ բզկտէին: Հազիւ գազանների ժանիքներից ազատուած մօտեցայ մի քանի կթաններին, բայց արդէն ամեն կողմ զգացել էին իմ դուրս գալս և զգուշութեամբ միջոցներ ձեռք առել: Ոչ մի կողմ մի հատ եզ չը տեսայ: Գործերիս անյաջողութիւնը ճաքեցնում էր սիրտս: Լճակի ափերում բազեր շատ էր տեսել Խնովքը: Նա հրացանները վերցրեց և մեր առաջնորդի, ծառայի հետ զնացին որսի, ինձ նորից մենակ թողնելով: Ինչ միջոցի դիմեցի, պառաւից մի խօսք անգամ չը կարողացայ դուրս քաշել: Իսկ մնացեալ կանայք ինձ հետ չէին էլ խօսում:

— Ա՛յ, նանի, ասացի վերջապէս վրդովուած, ասում ես եզները տարել են հանդը գութան վարելու, բայց այդ եզի պանիրը որտեղից մակրդեցիր:

— Վայ, հոգը գլխիս, ասաց նորից քաւթառը, եզից էլ կաթը կը լինի, որ պանիր կտրեմ: Մեզ ինչի՞ ես ծաղրում, աղա՛ւ...: Չը լինի եկել էք եզների վրայ նոր խարջ, նոր հարկ դնելու...:

—Ախար քաւթաւ, ասացի նրա շարժումները տնայելով, ինձանից լինչի ես թագցնում. ես ամեն բան գիտեմ: Մի վախենալ, ինձնից ձեզ վնաս չի հասնիլ, ասա, որտեղ էք կթում եղներին:

—Ողորմած Աստուած, ասած պառաւ թեկերը երկինք բարձրացնելով, էս լինչ են ասում: Աղա ջան, ինձ խելագարի տեղ ես դրել: Եզն էլ կթուի:

—Այ քաւթաւ, ջաղու, ինձ մի յիմարացնիլ: Ասա, որտեղ էք կթում եղներին և ինչպէս: Մի ամտն ինձ եզի կաթ տուր, տեսնեմ լինչ համ ունի, ինչ գոյն ունի. մի ցոյց տուր տեսնեմ ինչպէս էք կթում, քեզ քսան մանէթ տամ, երեսուն մանէթ կը տամ, ասացի ու ոսկիները բռով առաջարկեցի պառաւին:

Քաւթաւն սկսեց միմոսաբար ծիծաղել ու երկինք աչել.

—Աղա, Աստուած գիտէ, այդպիսի բան չը կայ:

—Հապա այն ինչ թաժա պանիր էր, որ մեզ ուտեցիր: Յոյց տուր տեսնեմ, թէ լինչ կաթից ես պատրաստել:

—Կովի պանիր է, աղա, ոտքերիդ մատաղ, գնանք դաշտում կաթը փռած եմ, տես, քննէ: Քիչ յետոյ նորից պիտի մակըթեմ, քեզ ցոյց կտամ ամեն բան:

Համաձայնեցի, գնացինք գետնափոր մառանը, որտեղ տաշտերի մէջ մեծ քանակութեամբ կաթ էր լցրած: Իսկոյն գործի կպայ, լըցրի ապիկ գլանակս և աստիճանաչափը մէջը ցած թողի: Քաշը կովի կաթից ծանր էր, ջրայինը շատ, իւղայինը քիչ: Կաթը քիչ թթուած էր համ տալիս, աւելի կապուտկած և ինչ որ անսովոր հոտ ունէր: Գրեթէ բոլոր տաշտերի կաթը կշռեցի, մէկը միւսից տարբեր աստիճանն էր ցոյց տալիս, այնպէս որ շուարեցայ: Այսպիսի օձ պարածող ջագուններից միթէ հնարաւոր է բան հասկանալ: Այս կաթը հին է, ասում է, այս երեկուան է, այս մէկէլ օրուանն է և անվերջ հէքիաթներ: Զգուշութեամբ աստիճանները նշանակեցի յիշատակարանումս, համը հոտը արձանագրեցի և նստայ խոշորացոյցի տակ զննելու կաթիլները: Տարբեր, տարբեր տեսարաններ. անհնարին է բան հասկանալ և եզրակացութեան հասնել:

Միևնոյն տաշտի կաթիլներն անգամ իրարից տարբերում էին, ուր մնաց միւսները: Բաղադրութիւնը կովի կաթին մօտ էր, բայց ինչ նշանակութիւն ունի, իշու, ձիու, այծի, խոզի կաթերն էլ այդքան իրար նման են: Միայն ակնյայտ էր, որ արիւնային մասը սովորականից շատ էր և մեծ քանակութեամբ:

Նուր էր բովանդակում: Իւզ գրեթէ չուներ: Ուզեցի լուծել բազադրութիւնները, իսկոյն փսորեց, պանիր դարձաւ: Պառաւը պղնձի տակ կրակ վառեց, կաթը սկսեց տաքանալ և մակարդել աղած ստամոքսի մանրուքով: Իրար ետեից շէրեփով քաշում էր դուրս պանիրը, մանածի նման կաթում, կաթ կաթ գցում խոնչի վրայ քամելու:

Պանիրը եզի էր. բայց ինչ օգուտ, որ կթան եզներին չը կարողացայ տեսնել: Պառաւի ստելը ակներև էր, կովի կաթը երբէք այդպէս չոր ու ցամաք պանիր չէր կարող արտադրել: Տեսարանները լաւ գնեցի, տխուր քաշուեցի վրանը, խորատուգուած այն մտքով, թէ ինչ միջոցով հասնէի նպատակիս: Ո՛չ երկիւղը, ո՛չ խնդիրքն ու փաղաքշանքը, ո՛չ էլ կաշաւը չը նպաստեցին: Ընդհակառակը քաւթաւոր նորանոր հնարներով աշխատեց ինձ յիմարացնել և հաւատացնել, թէ նա միայն կովի կաթից պատրաստեց այդ խեղդանը: Որոշեցի այնպէս ձեացնել, իբր թէ հաւատացի և ծրադիրս պատրաստեցի:

Ենուկը բաղերի և գեղարքունիների որսերով բեռնաւորուած եկաւ և ահագին գուրծ բացեց եայլի հարսների համար: Սկսեցին փետրել, մաքրել և ընթրիք պատրաստել: Բոլորը սեղանի պատրաստութեամբ էին զբաղուած, իսկ ես... եզան պանիրով: Այս հարցը մեխ էր դարձել և գամուել ուղեղիս մէջ, քունս էր կտրել:

Արշալոյսից մի երկու ժամ վաղ զարթեցայ և սողալով կամաց դուրս եկայ վրանից: Նկատեցի, որ դեռ շատ վաղ է, բոլորը քնած են և հարսներից մէկը երեխային ծիծ էր տալիս: Մի որևէ պատրուկակ բռնեցի և կրկին ներս մտայ պառկեցի: Յայտնի բան է քունս փախել էր, մանաւանդ նախնիքաց օրը մենակութիւնից ձանձրացած մի երկու ժամ քնել էի: Մի կէս ժամ չանցած պառաւը կամաց մօտեցաւ հարսներին, ոտքով հրեց, հրմշկեց և զարթեցնելով ասաց.

—Վէր ելէք, կանգնեցէք. նախիրը բերին:

Իսկոյն հագնուեցայ ես էլ և երբ նրանք դիմեցին աղջները, ես էլ հետեցի: Յանկարծ ետեիցս մի զոյգ գամփռ հասան, սրունքներիցս կծեցին և ինձ գլորեցին: Բարեբախտաբար ռեփովերս ձեռքիս էր. ճիգ արի և մի երկու հարուածով կրակ պարպեցի: Գամփռները թէի քիչ հեռացան, բայց փսկոյն էլի վրայ տուին և ինձ ատամների տակ գլորեցին: Յաւից և երկիւղից ուշքս անցել էր...: Սթափուեցի վրանում, տեսայ որ Ե-

նույնք վերքերս է կապում: Ժանիքները բաւական խորն էին թափանցել մսիս մէջ և սաստիկ ցաւում էին վերքերս: Ենովքը թէ անպատճառ պէտք է շտապել, բժշկի օգնութեան կարիք կայ: Գուցէ հարկ լինի Սդեհա գնալու, կատաղած շան խայթուածքի համար պատուաստուելու:

Համակերպեցի: Տարաբաղտաբար առանց կթան եզի երես տեսնելու ետ դարձայ, բաւականանալով ձեռք բերածս տեղեկու-թիւններով: Շտապ շտապ գրեցի դիսերտացիաս, այսինքն պակասորդները լրացրի: Քիչ ու միչ սխալ կարող է պատահել, բայց ինչ կարելի է անել, բաղդս չը բերեց, մանաւանդ որ մահկանացուն միշտ սխալական է: Ամեն մի գիտնական գործ մօտաւորապէս մօտ է ճշմարտութեան, կատարեալ ճշմարտութիւն գոյութիւն չունի արարածների աշխարհում: Գործս պոստին յանձնեցի և ապսպրեցի, որ պրօֆէսօրներէս հասցէին տրուի, իսկ նկարագրութիւնս խմբագրութեան, որ ամբողջ աշխարհ չաւ անեմ գիւտս:

Միթէ՞ կարելի է կասկածել, որ ես մի այսպիսի աննման գիւտով, այսպիսի դղրդեցնող նորութիւնով չը պիտի արժանանամ դոկտորի, մագիստրի աստիճանի և չը պիտի ստանամ կաթնատնտեսութեան պրօֆէսօրի պորտֆէօյլը...: Արարած աշխարհ թող իմանայ, թէ ինչքան հանճարեղ է հայ գեղջկուհին, որ եզին կթելու է ընտելացնում և մանաւանդ իմ հռչակս, որ ես խաւարից լոյս աշխարհ հանեցի այս ահաւոր գիւտը: Շուտով ձեզ կուղարկեմ իմ դոկտորի, մագիստրոսի և պրօֆէսօրի վկայականներէս պատճէնը, որպէս գտիչ

Թաւրիզ.

Եզի Պանիրի:

Վ. Ա. ՓՈՒԿՈՎՍԿԻ

Պրոֆ. Ա. Արխանգելսկու

Վասիլիյ Անդրէսիչ Ժուկովսկին ռուս երեւելի բանաստեղծ-ներէից մէկն է: Նա ծնուել է 1783 թ. յունուարի 29-ին Տուլայի նահանգի Բելա քաղաքից 3 վ. հեռու՝ Միչենսկոե գիւղում: Նրա հայրը այդ գիւղի ծերունի կալուածատէր Աֆանասիյ Իււանովիչ Բունինն էր, իսկ մայրը՝ մի գերի ընկած թուրք աղջիկ: Իր կնքահայր Անդրէյ Գրիգորսիչ Ժուկովսկուց, որ մի չքաւոր կալուածատէր էր և բունինների բարեկամը, նորածինն ստացաւ իր ազգանունը: Ապագայ բանաստեղծի ծնունդուց քիչ առաջ Բունինի ընտանիքը սոսկալի վշտեր ունեցաւ. կարճ ժամանակուայ ընթացքում միմեանց ետեից մեռան այդ տան 11 որդիներից 6-ը, որոց թւում նաև ընտանիքի միակ արու զաւակը, որ Լալայցիգի ուսանող էր: Վշտաբեկ տիկին Բունինան վճռեց նորածինն ընտանիքի մէջ առնել ի յիշատակ հանգուցեալ որդու և հարազատ զաւակի նման դաստիարակել նրան: Երեխան չուսով ամբողջ ընտանիքի սիրելին դարձաւ: Փոքրիկի սկզբնական կրթութիւնը լաւ չէր գնում, 11 տարեկան հասակում նրան արձակեցին Տուլայի ժողովրդական ուսումնարանից «անընդունակութեան համար»: Այդ դէպքից յետոյ երեխան մնաց Տուլայում Բունինի աղջիկներից մէկի և միանգամայն իր կնքամօր տիկին Իւչկովայի ընտանիքում: Այստեղ նրա ընկերները բացառապէս աղջիկներ էին. այս հանգամանքը չէր կարող առանց ազդեցութեան մնալ և աւելի ևս չզարգացնել նրա բնաւորութեան բնածին մեղմութիւնը: Իւչկովայի տունը քաղաքի մտաւորական կեանքի կենդրոնն էր: Կրթութեամբ ու սիրալիր տանտիկնոջ շուրջը հաւաքուել էին մի խումբ մարդիկ, որոնք ամբողջովին իրանց նուիրել էին գրական ու երաժշտական շահերին: 14 տարեկան հասակում Ժուկովսկին դուրս գա-

լով այս չրջանից մտաւ Մոսկուայի համալսարանական պանսիօնը ազնուականների համար, ուր և ուսաւ 4 տարի: Պանսիօնն ընդարձակ ծանօթութիւններ չէր տալիս, բայց աշակերտները յաճախ հաւաքւում էին դասատուների առաջնորդութեամբ կարգալու իրանց զրական փորձերը: Այդ փորձերից լաւագոյններն անմիջապէս տպւում էին ժամանակի պարբերականներում: Պանսիօնում եղած երկրորդ տարին ժուկովսկու և իր ընկերների ջանքով, որոնցից էին Բլուգովը, Դաշկովը, Ուվարովը, Տուրգենև Ալեքսանդրը և Անդրէյը, առաջ եկաւ մի առանձին գրական ընկերութիւն «Ժողով» անունով, որ ունէր պաշտօնապէս հաստատուած կանոնադրութիւն: Ընկերութեան առաջին նախագահը ժուկովսկին էր: Նրա առաջին տպած գործն է «Մտքեր չիրմի մօտ» (1797 թ.), որ նա գրեց տիկին Իւշկովայի մահուան լուրն առնելու ազդեցութեան տակ: «Ես պարզօրէն զգացի—ասում է 14 տարեկան հեղինակը—լուսնի տակ եղած ամեն ինչի ոչնչութիւնը. տիեզերքն աչքիս դագաղ երեւաց... Մահ! անագորոյն դու մահ! երբ պիտի յոգնի արդեօք քո ձեռքը, երբ պիտի գուլանայ սոսկալի մահգաղիդ սուր բերանը»... Չորս տարուայ ընթացքում՝ 1797—1801, որ նա ապրեց պանսիոնում, յոյս տեսան նրա «Մայիսեան առաւօտը», «Առաքինութիւն», «Խաղաղութիւն», «Տիրուլլին», «Առ մարդն» և ուրիշ ստանաւորները: Այս ամենի մէջ գերակշռում են մեղամաղձիկ ձայները: Պատանի բանաստեղծին ապշեցնում է կեանքի անհաստատութիւնը, ամեն երկրաւոր բանի վաղանցուկ լինելը, կեանքը նրան թւում է տանջանքների և արցունքի մի անդունդ: «Բաղդաւոր է, ասում է նա, ով հասել է խաղաղ ափին ու մշտնջենական քնած է քնով»... Բանաստեղծի մեղամաղձիկ տրամադրութիւնն ամենից առաջ կապ ունէր ժամանակի գրական ճաշակի հետ: Նրա առաջին գործերն երեսացին այն ժամանակ, երբ ուռւս ընթերցողը հիանում էր Կարամզինի «Թըշուառ Լիզան» (1792) ու նրա անթիւ նմանութիւնները կարգալով: Բայց մոդայով ամեն ինչ այս դէպքում չի կարելի բացատրել: Ժուկովսկու ծնունդի հետ կապուած հանգամանքները ոչ ինքն էր մոռացել, ոչ էլ ուրիշները: «Իր դիրքը հասարակութեան մէջ,—ասում է բանաստեղծի բարեկամներից մէկը և դէպի Բուսին ընտանիքն ունեցած վերաբերմունքը ծանր ազդում էին նրա հոգու վրայ... Նրա մայրը, որքան էլ սիրուած լինէր ընտանիքում, այնուամենայնիւ պարտաւոր էր տե-

ղից կանգնած լսել պատուէրները»։ Բանաստեղծի մանուկ և պատանի տարիներն ես այնքան էլ երջանիկ չեն անցել, ինչպէս թուում է։ 24 տարեկան հասակում նա տխրութեամբ է յիշում իր անցեալը. «Թէ դէպի մանուկ օրերս է թռչում վշտալի հոգիս», ասում է նա «նամակ ֆիլալէտին» գրուածքում (1807), «Թէ անցեալի խնդութիւններն եմ հաշում,—նրբան ստկաւ են || Ո՛չ. երջանկութիւնն ինձ լինելութեան չի վարժեցրել. || Իմ դալար ծաղիկն անբոյր թառամեց...||: Մի քիչ ուշ (1810 թ.) Ժուկովսկին գրում է Ա. Ի. Տուրգինեին. «Մի կարծիր որ իմ յայտնած միտքը սիրոյ ներգործութեան մասին, ընդհանուրին յայտնի մի միտք է և ոչ իմ սեփականը. ո՛չ, իմ ասածն արդարացի և անվիճելի է—միայն՝ այն դէպքում, եթէ ենթադրելու լինես մի քանի առանձնակի պարագաներ. իմ յայտնած միտքն արդարացի է իմ վերաբերմամբ։ Պէտք է ի նկատի առնել իմ հանգամանքները. դաստիարակութիւնս, ընտանեկան կապերս ու այն երկուսին (հօրն ու մօրը), որոնք այնքան քիչ և միևնոյն ժամանակ այնքան շատ են ներգործել ինձ վրայ»։ Նրան ծանր էր գալիս իր մօր կէս-տանտիկնոջ ու կէս աղախնի պէս մի բան լինելը. Հօրը Ժուկովսկին համարեա չէր ճանաչում և երբէք չէր խօսում նրա մասին։

Պանսիոնի չրջանին է վերաբերում և նրա առաջին թարգմանութիւնը—Վոցեբուլի «երեխան առուակի մօտ» վէպը (1801 թ.)։ Դասընթացն աւարտելուց յետոյ Ժուկովսկին փորձեց ծառայել, բայց չուտով թողեց պաշտօնն ու բնակութիւն հաստատեց գիւղում (Միչկնսկոե), իր կրթութիւնը շարունակելու նպատակով։ Մոսկուայից հեռանալիս նա իր հետ մի մեծ գրադարան տարաւ գիւղը, որ կազմուած էր, բացի ֆրանսական մեծ հանրագիտարանը, բազմաթիւ պատմական շարագրութիւն, ներից՝ ֆրանսերէն, գերմաներէն և անգլիերէն, յոյն ու լատին դասական հեղինակների թարգմանութիւններից, Շիլլերի, Լեսսինգի և Հերդերի լիակատար հրատարակութիւններից և այլն։ «Վագիմ Նովգորոդցի» վէպիկը, որ գրեց ու լոյս ընծայեց 1803 թ., ցոյց է տալիս, որ այդ ժամանակները Ժուկովսկին պարապել է ուսուսաց հին պատմութիւնն ուսումնասիրելով։ Գիւղում վարած կեանքի ընթացքում նա քիչ բան տպեց (1802—1806)։

1802 թ. «Վեստնիկ Ներոպի» ամսագրում լոյս տեսաւ նրա «գիւղական հանգստարան» ը, որ թարգմանել, կամ աւելի շուտ՝ փոխադրել էր Գրէյից։ Բանաստեղծութիւնը գրաւեց ընդ-

հանուրի ուշադրութիւնը: Նրա պարզութիւնն ու բնականութիւնը մի նոր յայտնութիւն էին անդղորդ ու վերասլաց կեղծ-դասականութեան շրջանում: Միաժամանակ Կարամզինի «Թշուառ Լիզա» ի ազդեցութեան տակ գրեց «Մարիայի անտառը»: 1806 թ. նա արձագանք տուաւ հասարակութեան ազգասիրական տրամադրութեանը գրելով իր յայտնի «Պոստանի երգը սլաւ-յաղթողների դագաղի վրայ»: 1808 թ. լոյս տեսաւ նրա «Լիւդմիլա»-ն, որ մի փոխադրութիւն էր Բիւրգէրի «Լինոր»-ի: Այս գեղօնի (բալլադ) հետ ուռա գրականութեան մէջ մտնում է մի բոլորովին նոր բովանդակութիւն — ռոմանտիզմը: Ժուկովսկուն գրաւեց ռոմանտիզմի այն կողմը, որ մի ձգտումն է դէպի միջին դարերի հեռուն, դէպի միջնադարեան զրոյցների և աւանդութիւնների վաղուց անհետացած աշխարհը: «Լիւդմիլա»-ի յաջողութիւնը ոգևորեց Ժուկովսկուն: Այդ օրից սկսած թարգմանութիւններն ու փոխադրութիւնները անընդհատ հետևում են իրար: Առաւելապէս թարգմանում է գերման բանաստեղծների երկերից, իսկ լաւագոյն թարգմանութիւնները Շիլլէրից են: Ժուկովսկու այդ ժամանակուայ ինքնուրոյն գործերից են «Громоубы»-ը, «տասներկու քնած կոյսեր» մեծ քերթուածի առաջին մասը ու նաև մի քանի արձակ յօդուածներ. օրինակ՝ «ո՛վ է իսկապէս բարի և ճշմարիտ մարդը», «երեք քայր», «գրողը հասարակութեան մէջ»: Այդ ժամանակներն էր, որ Ժուկովսկին «Վեստնիկ Սւրպի» պարբերականի խմբագրողը դարձաւ, որի համար էլ անցաւ Մոսկուա: Խմբագրողի պաշտօնում նա մնաց երկու տարի՝ 1809 և 1810 թ. թ. սկզբում ամբողջ գործը միայն իր վրայ էր, յետոյ միացաւ պրօֆ. Կաչենովսկին, որին և ամսագիրը մնաց վերջը: Դրանից յետոյ Ժուկովսկին անցաւ գիւղ, որտեղ և սրտի ծանր դրամա ունեցաւ: Այդ դէպքից մի քանի տարի առաջ նա պարապել սկսեց իր խորթ քրոջ երկու աղջիկների հետ: Սրանց մայրը՝ Սկատերինա Աֆանասևնա Պրոտասովան, որ Բուռնի կրտսեր աղջիկն էր, նոր էր այրիացել և բնակութիւն հաստատել Բելուում: Բանաստեղծը ջերմագին սիրեց իր աւագ աշակերտուհուն՝ Մարիա Պրոտասովային: Անուրջները փոխադարձ սիրոյ և երջանիկ ընտանեկան կեանքի մասին գառնում են նրա՝ բանաստեղծութեան սիրած մոտիւները: Բայց քերթողի զգացմունքը պէտք է չուտով մելամաղձիկ գոյներ առնէր: «Ազգականութեան սերտ կապէրն աւելի ևս զօրեղացնում էին զգացմունքը՝ մերձաւոր ազգականի ամ-

բողջ մօտկութեամբ, ու միևնոյն ժամանակ այդ նոյն կապերը անհնարին էին դարձնում սէրն այն մարդկանց աչքում, որոնցից կախուած էր չարացի վճիռը: Բանաստեղծն ստիպուած էր թագցնել իր սէրը, որ եւթ էր գտնում բանաստեղծական զեղմունքի մէջ՝ առանց խանգարելու նրա գրական զբաղմունքներին: 1810 թ. ից մեզ հասել է մի նամակ, որ գրել է Ժուկովսկին Ա. Ի. Տուրգենևին, և որ ցոյց է տալիս, թէ բանաստեղծը շարունակում էր լրջօրէն պարապել իր ինքնակրթութեամբ: Առանձին ջանասիրութեամբ նա հիմա պարապած է ռուս և ընդհանուր պատմութիւնը ուսումնասիրելով և լուրջ տեղեկութիւններ է ձեռք բերում գիտութեան այդ ճիւղից: 1812 թ. Ժուկովսկին Յ. Ա. Պրոտասովայից խնդրեց նրա մեծ աղջիկը կնութեան, բայց վճռական մերժում ստացաւ, որ պատճառաբանում էր ազգակցական կապերով: Շուտով այդ մերժումից յետոյ նա գնաց Մոսկուա և մտաւ կամաւորների շարքը: Բանակում, Տարոնտինի մօտ, յափշտակուած ընդհանուր հայրենասիրական ոգևորութեամբ՝ նա գրեց իր հռչակաւոր «Երգիչը ռուս ռազմիկների բանակում» բանաստեղծութիւնը, որ քերթողին միանգամից անհամեմատ աւելի մեծ հռչակ տրւաւ, քան թէ նրա նախորդ ամբողջ գրական գործունէութիւնը: Հազարաւոր ձեռագիր օրինակներով բանաստեղծութիւնը տարածուեց զօրքի և Ռուսաստանի մէջ, նոյն 1812 թ. է գրուած նաև նրա նշանաւոր «Աւետիանա» գեղօնը, որ չնայած իր զուտ ռուսական ներածութեան, նոյնպէս Բիւրգէրի «Լինոր»-ի հիմնական մոտիւլներն է մշակում:

Ժուկովսկու զինուորական ծառայութիւնը երկար չտևեց: 1812 թ. վերջին տիֆուի հիւանդացաւ և 1813 թ. յունուարին թողեց պաշտօնը: Գիւղ գալուց յետոյ նա մի անգամ էլ փորձեց մեղմացնել Յ. Ա. Պրոտասովայի սիրտը, բայց ապարդիւն: Մինչդեռ Մարիա Պրոտասովան ըստ երևութին նոյնպէս սիրում էր Ժուկովսկուն: Մօր խիստ մերժումները հզօրապէս ներգործում էին նրա վրայ և խանգարում առողջութիւնը, որ առանց այն էլ բաւական թոյլ էր: Աւելի վատ տառապում էր Ժուկովսկին: Նրա յիշատակարանը մասամբ մեր առաջն է դրնում նրա հոգու տառապանքները: Սակայն շուտով նրա սէրը ինչ որ միատիք երկրպագութեան բնոյթ առաւ: Իսկ աւելի ուշ մրցելով արգելքների դէմ, որոնց քերթողը չէր կարող ու չէր էլ ուզում ուժով խորտակել—նրա սէրն աւելի ու աւելի պլա-

տոնական է դառնում: «Միթէ ես ու Մաշան միենոյն երկրի վրայ չենք». գրում է նա 1814 թ.: Միթէ չենք կարող ապրել միմեանց համար և միշտ մէկ մէկու ի նկատի ունենալ: Մի տուն—թէ մի աշխարհ, մի յարկ—թէ մի երկիր: Միենոյն չէ...»:

«Թուղթ Ալէքսանդր կայսրին» գրութիւնը 1814 թ. ընդ միշտ որոշեց Ժուկովսկու վիճակը: Մարիա Ֆեոդորովնա կայսրուհին ցանկութիւն յայտնեց, որ բանաստեղծը զայն Պետերբուրգ: Հեռանալուց առաջ, ըստ երևութիւն արդէն լիովին հաշտուած իր բաղդի հետ՝ (դրանից քիչ առաջ նա միանգամ էլ խօսեց աղջկայ մօր հետ, բայց նորից անյաջող) Ժուկովսկին գրում էր իր «մտերին Մաշային»։ «Ձեմ մոռանայ երբէք, որ կեանքում ունեցած հրշանկութեան համար ամբողջովին քեզ եմ պարտական, որ դու ես ինձ տուել լաւագոյն դիտաւորութիւններս, որ ամեն լաւ բան, որ մէջս ունիմ՝ կապուած է առ քեզ ունեցած սիրակցութեան հետ և որ վերջապէս կրկին քեզ եմ պարտական հոգուս ամենասիրուն շարժումի համար, որը վճռեց քեզին զրկուելու զոհաբերութիւնը յանձն առնել... Մտքերովս ու զգացմունքներովս միշտ կաշխատեմ քեզ արժանի լինել! Ամեն ինչ կեանքում—մի միջոց է դէպի գեղեցիկը: 1817 թ. Մարիա Պրոտասովան մարդու գնաց պրօֆ. Մայերին: Սիրոյ, տխուր ու մելամաղձիկ սիրոյ անուրջները դեռ երկար ժամանակ շարունակում են հնչել Ժուկովսկու բանաստեղծութիւնների մէջ: Նրա սէրն էլ մասամբ նոյն վիճակն ունեցաւ, ինչ որ 'Իանտէի սէրը, ինչպէս Բէատրիչէն Ֆլորէնտացի աղջիկ լինելով կամաց-կամաց էակերտուեց ու դարձաւ կաթոլիկ աստուածաբանութեան բարձր մորմնացում, այնպէս էլ Ժուկովսկու սրտի սիրելին նրա համար դարձաւ խորհրդանշան ամեն բարձր ու իդէալական բանի: Մարիայի մահից յետոյ (1823 թ.) Ժուկովսկին գրում է Իրա մօրը, «նրա դերեզմանը—մեր հաւատի սեղանն է... նրա մասին մտածելը—կրօն... Հիմա գիտեմ, թէ ինչ է մահը, բայց անմահութիւնն աւելի հասկանալի դարձաւ: Երջանկութեան համար չէ կեանքը. կեանքը—հոգու համար է. հետևաբար Մաշան չի կորած: Ո՛վ կարող է նրան հոգուցը խելի: Այստեղ Մաշային կարելի էր աչքով տեսնել ու ականջով լսել,—բայց այնտեղի մաշային կարելի է տեսնել միայն նրան արժանի հոգով»:

«Թախիծն անյայտի, ձգտումը հեռուն, կարօտը սիրոյ և անձուկը բաժանման» Ժուկովսկու բանաստեղծութեան էական

ձայնախաղերը մնացին: Այդ բանաստեղծութեան բնույթը համարեա բացառապէս քերթողի միատեք-իդէալական տրամագրութիւնից էր կախուած, որ իր հերթին արդիւնք էր երջանիկ սիրոյ մասին ունեցած չիրականացած երազների: Ժամանակի հանգամանքները, այն զգայնոտ-մեղմադձիկ գրական ճաշակները, որ ռուս հասարակութեան մէջ զարգացան այդ ժամանակները, — խիստ յարմար եկան բանաստեղծի սուրեկտիւ, անձնական զգացմունքին: Մտցնելով իր բանաստեղծութեան մէջ ռոմանտիկ բովանդակութիւն, նա մի խոշոր չափով լայնացրեց այն զգայնոտ (սենտիմենտալ) ուղղութիւնը, որ նրա երեսուց առաջ արդէն հաստատուել էր ռուս գրականութեան մէջ, բայց արծարծելով ռոմանտիկ մոտիւններ, նա ամենից շատ կրկին իր զգացմունքի ցուցմունքին էր հետևում: Միջնադարեան ռոմանտիզմի բովանդակութեան միջից նա միայն այն էր առնում, ինչ համապատասխան էր իր սեփական միատեք-իդէալական ձգտումներին և անուրջներին: Հէնց այդ է ժուկովսկու նշանակութիւնը, որ նրա բանաստեղծութիւնը լինելով սուրեկտիւ, միևնոյն ժամանակ ծառայում էր ռուսի մտաւոր զարգացման ընդհանուր շահերին: Նրա սուրեկտիւութիւնը մի կարևոր քայլ էր այն ճամբի վրայ, որ հեռացնում էր ռուս գրականութեան կեղծ-գաստկանութեան ցրտից: Ռուս գրականութեան մէջ նրա բանաստեղծութիւնը մտցրեց ներքին կեանքի աշխարհը, որ մինչև նրա երևալը համարեա անյայտ էր այնտեղ: Նա արծարծում էր մարդկայնութեան գաղափարները և իր անկեղծ ու սրտաբուլի զգացմունքով բարձրանում էր բարոյական պահանջներին և իդէալների մակերևոյթը:

Ժուկովսկու բանաստեղծութեան ընդհանուր բնաւորութիւնն արտայայտուեց նրա գրական գործունէութեան առաջին շրջանում. 1815—16 թուերին և նրանից յետոյ բանաստեղծի ինքնուրոյն սակզագործութեան աղբիւրը համարեա ցամաքում է և այնուհետև ռուս գրականութեան վրայ նա ներգործում է կարելի է ասել բացառապէս իր թարգմանութիւններով, որոնք ռուս գրականութեան պատմութեան խոշորագոյն դէպքերից են: Բացի իրանց ձևի բարձր կատարելութիւնը, փսփուկ, սահուն ու գեղանի տողերը՝ այդ թարգմանութիւնները կարևոր են նրանով, որ ռուս ընթերցողին ծանօթացրին եւրոպական գրական ստեղծագործութեան լաւագոյն երեւոյթներին հետ: «Ժուկովսկու շնորհիւ», ասում էր Բէլինսկին, «գերմանական բա-

նաստեղծութիւնը ընտանի է մեզ»։ Այն ժամանակուայ համար դա մի վեհ խնդիր էր, որ ռուս ընթերցողի աչքին բաց էր անում բոլորովին նոր ու լայն հորիզոններ։ 1817—1841 թ. թ. կազմում են ժուկովսկու պալատական կեանքի շրջանը՝ սկզբում որպէս ռուս չեզուի դասատու Ալեքսանդրա Ֆէոդորովնա և Ելենա Պաւլովնա Մեծ իշխանուհիների, իսկ 1825 թ. սկսած որպէս Թագաժառանգ Ալեքսանդր Նիկողանիչի (յետոյ Ալեքսանդր II դաստիարակ)։ Այդ շրջանին է վերաբերում ժուկովսկու յաճախակի արտասահման զնայլ թէ իր պաշտօնի պատճառով և թէ բժշկուելու։ Նրա բանաստեղծական երգերն այս շրջանում կարծես պատահամբ են երևում։ Այսպէս օրինակ 1820 թ. Գերմանիայում և Զուիցերիայում ճամբորդելիս Բերլինում նա ձեռնարկեց Շիլլերի «Օրէւանի կոյսը» թարգմանելուն, որ և վերջացրեց 1801 թ. վերջին մօտ. Զուիցերիայում Շիլլեանի ամբողջ տեսնելու կենդանի տպաւորութեան տակ նա թարգմանում է Բայրոնի «Շիլլեանի կալանաւորը» (1822 թ.)։ Նոյն ժամանակուայ գործ են Մուրի «Փէրի և հրեշտակի» և մի քանի ուրիշ կտորների թարգմանութիւնը։ 1828—29 թուերին ունեցած ժանր կորուստները՝ Մարիա Ֆէոդորովնա կայսերուհու և իր մտերիմ Ա. Օ. Վոյեկովի մահը առիթ են դառնում Շիլլերի «Պոլիկրատի մատանին» և «Յերերայի գանգատը» գեղօնների թարգմանութեան։ Պուշկինի ազդեցութեան տակ ժուկովսկին գրում է իր «Բնած թագուհին», «Մկների և գորտերի պատերազմը» և «Բերենդէյը թագաւորի հէքիւթը» (1831)։ 1832—3 թ. թ. ձմեռը ժուկովսկին սպրեց Փրնկի լճի ափին. այդ ժամանակն է արել մի շարք թարգմանութիւններ Ուլանդից, Շիլլերից, Հերդէրից, Իլիականից (հատուածներ) և շարունակել Լամոտտ-Ֆուկէի «Ունդինայի» թարգմանութիւնը, որ սկսել էր դեռ 1817 թ. և բոլորովին վերջացրեց միայն 1836-ին։ Հետեւեալ տարին նա թագաժառանգի հետ ճամբորդեց Ռուսաստանում և Սիբիրի մի մասում, իսկ միւս երկու տարին՝ 1838—39 թ. թ. նոյնպէս թագաժառանգի հետ նա անցկացրեց ճամբորդելով Եւրոպայում։ Հռոմում առանձնապէս մտերմացաւ Գոգոլի հետ. այս հանգամանքն ըստ երևութիւն անհետեանք չմնաց այն միտք տրամադրութեան զարգացման համար, որ առաջ եկաւ ժուկովսկու կեանքի վերջին շրջանում։

1841 թ. գարնանը ժուկովսկու մանկավարժական պարապմունքները վերջացան։ Թագաժառանգի վրայ նա բարերար

ազդեցութիւն ունեցաւ: Դեռ 1817 թ. ողջունելով Ալէքսանդրա Ֆէոդորովնա կայսրուհուն նուիրած մի ուղերձով իր ապագայ սանի ծնունդը, բանաստեղծը ցանկութիւն էր յայտնում.

Նւ բարձր գիրքում թող չմոռանայ
Ամենասուրբը կոչումներից՝—մարդ:

Այս ճշմարիտ մարդասէր ուղղութեամբ Ժուկովսկին դաստիարակեց Թագաժառանգին: 1841 թ. Ապրիլի 21-ին Դիւսսէլդորֆում կատարուեց 58 տարեկան բանաստեղծի և իր վաղուցուայ բարեկամ նկարիչ Ռէյդերնի 18 տարեկան աղջկայ հարսանիքը: Վերջին 12 տարին նա ապրում էր Գերմանիայում, իւր նոր ազգականների շրջանում՝ առաջ Դիւսէլդորֆում, յետոյ՝ աւելի ուշ Մայնի վրայի Ֆրանկֆուրտում և համարեա ամեն տարի պատրաստուում էր գալ Ռուսաստան, բայց կնոջ հիւանդութեան պատճառով մինչև վերջն էլ չկարողացաւ իրագործել այդ ցանկութիւնը: Ամուսնութեան առաջին տարին գրել է հետեւեալ հէքիաթները. «Իւան Թագաւորը և մոխրագոյն գայլը», «Կատուն կօշիկներում», «Տիւլպան ծառը»: 1842 թ. նա վերջացրեց «Նալ և Դամասկոսի» քերթուածի թարգմանութիւնը, որ սկսել էր մի տարի առաջ Ռուկկերտի և Բոպպի գերմաներէն թարգմանութիւնից և ձեռնարկում է «Ողիսականին», որի առաջին հատորը լոյս տեսաւ 1848-ին, իսկ երկրորդը 1849-ին: Համարեա միաժամանակ նա գլուխ հանեց և մի ուրիշ ընդարձակ գործ—«Ռուստէմ և Ջոհրաբի» թարգմանութիւնը (1848 թ.): Դեռ վաղուց Ժուկովսկին սկսել էր մի քերթուած, որի ստեղծագործութեան համար նա շարունակ ու փութաջան ընթերցանութեամբ էր պարապած: Քերթուածի անունը «Թափառական հրէայ» էր: Այդ միտքն առաջին անգամ նա յղացաւ 1831 թ. 40-ական թուերի վերջին նա գրեց սկզբի երեսուն տողը ու մէկ էլ նորից ձեռք առաւ մահից մի տարի առաջ. բայց համարեա բոլորովին կուրացած բանաստեղծին չէր վիճակուած վերջացնել այդ գործը: Նա մեռաւ Բադէն բադէնում 1852 թ. ապրիլի 7-ին, թողնելով կնոջը, մի տղայ և մի աղջիկ: Մարմինը բերին Պետերբուրգ և մեծ պատուով յանձնեցին հողին Ալէքսանդր Նեւցու մայրավանքում Կարամզինի մօտ: 1883 թ. Ռուսաստանում ամեն տեղ տօնեցին նրա ծննդեան 100-ամեակը, իսկ 1887 թ. քաղաքային խորհուրդը Պետերբուրգում Ալէքսանդրեան այգու մէջ մի միջակ կիսարձան դրեց բրոնզից:

Թարգմ. Ն. Ա.

ԹԱԻՐԻՋԻ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ

Պարսկահայը, շնորհիւ իւր ճնշուած, հարստահարուած և ստրուկ դրութեան, օտարների՝ իւր տէրերի առաջ իւր գոյութիւնը պահպանելու համար միշտ գլուխ խոնարհելով, քծնելով, մահմեդական տարրի մէջ ապրելով,—չարելի է ասել, որ քիչ չափով չէ ալլաքսերուած: Բազմաթիւ են այն սլաւաճառները, որոնք թաւրիղեցի հային մինչև ոսկորների ծուծը փշաքրել, ապականել են: Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. նեխած, փշացած մթնոլորտում դարերով շարունակ ապրել և չարատաւորուել, այդ անկարելի է:

Նորեկ օտարականի վրայ սարսափելի տպաւորութիւն է թողնում այս ցաւալի երևոյթը: Եւ կարծեմ, այստեղից մեր մամուլի մէջ յաճախ երևացող թղթակցութիւնների 100-ից 99-ը վերաբերում է հասարակական (?), քաղաքական և ալլաքսական նշանաւոր թէ աննշան գէպքերին, բայց անուշադիր է թողնում ամենամեծ, ամենաթարախոտ վէրքը, որը և այստեղի հասարակական գործերի անմխիթար դրութեան բուն սկզբնապատճառներից մէկն է:

Ես չեմ կարող երևակայել այնպիսի մի ժողովուրդ, որը այնչափ սիրէր, փափայէր բամբասանքը, զրպատելը, որպիսին թաւրիղեցի հայի ամենամեծ առաքինութիւններից մէկն է կազմում:

Նախանձը, չարամտութիւնը գտել է իւր արժանի բունը և ամենախորը արմատներ գցել: Այլևս լուում եմ պարսկաստանցուն յատուկ այն զգուելի կեղծաւորութեան մասին, որը յայտնի է ամբողջ աշխարհին:

Ինչ անուանել այն մարդին, որը զուրկ է մարդկային ինքնասիրութեան ամենափոքրիկ զգացմունքից, որը չը գիտէ յարգել իւր և իւր ընտանիքի պատիւը,

Նամուսը: Խորին ցաւով ամէն քայլափոխում տեսնում ենք, որ Հայ կինը, Հայի այն մաքուր օջաղի միակ պաշտպանը, իւր ամօթխածութեամբ, մաքրութեամբ և կրօնական ջերմեռանդութեամբ Հայ կինը, որի բարոյականութիւնը և մաքրութիւնը վէպերի և բանաստեղծութիւնների նիւթ է դարձել, այսօր այդ Հայ կինը Թաւրիզում և նորա գաւառներում բոլորովին ալ պատկեր է ներկայացնում. բարոյապէս ընկած է իւր առաջուայ դրութիւնից. նա այժմ այն չէ, նա վարակիչ, վատ, չափազանց վատ օրինակ է տալիս թէ իւր գաւառներին, ընտանիքի անդամներին և թէ ուրիշներին:

Թաւրիզում ապրող Հայերը 800 տուն են: Այդ մի բուն ժողովրդի մէջ այնպիսի ողբերգական, արկածալից և խայտառակ դէպքեր են յաճախ կատարւում, որպիսիք դժուար թէ տեղի ունենան Կովկասի ամենաբազմամարդ Հայաբնակ քաղաքներում:

Խիստ սովորական երևոյթների շարքն են անցել նշանը լետ տալը, ամուսնալուծութիւն, դժբախտ ամուսինների փոխադարձ անհաւատարմութիւն (վերջինս՝ ամենասոսկալի չափով), ընտանիքի պատիւը նոյն ընտանիքի Հայր Համարուող զգուշի մարդու ձեռքով թուրքերին ծախելը, և դոցա նման խայտառակ և միևնոյն ժամանակ ցաւալի երևոյթներ: Միջավայրը, մըթնոլորտը այնքան է ապականուել, որ օրերս մի Հայ, որ մի ամբողջ դասակարգի (ոսկերիչների) «քաշի» էլ է համարւում, հրապարակով տեսէք թէ ինչպէս խոստովանուեց և ուզեց արդարացնել իւր բարոյապէս ընկած ընտանիքը: Տեղացի երիտասարդներից մի քանիսը չեն կարողացել տանել այն բանը, որ մի ոմն մաշադի օրը ցերեկով մտնում է Հայ ընտանիքի տուն, կնոջը կառքով զբօսնելու է տանդում, նորա տանը գիշերում ու առաւօտեան շապկանց բարձրանում տան կառուրը, որ իրեն տեսնեն միւս հարևան Հայ ընտանիքը, դորանով պարծենում է և այլն: Եւ այդ բոլորը տեսնում է, տալիներից ի վեր գիտէ այդ մասին ընտանիքի անարժան Հայրը և լոււմ, նոյն իսկ... հրճւում է: Եւ երբ լետոյ երիտասարդները մահ են սպառնում թուրքին՝ եթէ վեր-

ջինս միւս անգամ երևայ հայ ընտանիքի տանը, նոյն հայ ընտանիքի հայր համարուող զարգարբաշին տեղիս առաջնորդին բողոքում է երիտասարդների դէմ և աշխատում արգարացնել իրեն սիրելի հիւր թուրքին, «սեյով՝ «սովդաշի» (խօսակից) եմ գտել, թուրքը հիւպատոսարանումն է ծառայում, գործ ունիմ, ժամանակին կօգնէ:

Տեսէք թէ իւր ընտանիքի պատիւը թաւրիզեցին ինչ գնով է ծախում մաշադուն. և դոյնանման օրինակներ որքան ուզէք: Եւ դեռ սա այն հայ կնոջ պատկերն է, որը ունի ամուսին, երեխաներ... ձեզ եմ թողնում երևակայել, ընթերցող, այն կնոջ դրութիւնը, որ այրի է, տէր ու տիրական չունի, կամ որի էրկը պանդխտութեան մէջ է գտնւում: Վերջին տխուր հանգամանքը (պանդխտութիւնը) մեծ չափով տեղի ունի և զաւառներում, օրինակ Սալմաստը, որ այդ կողմից լայտնի է. այդտեղ լինեմ մի գիւղ, Խոսրովա, ուր կայ 30 հայ ընտանիք, բոլորը կանայք և երեխաներ. տասը տարեկանից վեր հասակ ունեցող տղաներ և տղամարդիկ չը կան, բացի մի հատիկ ծերունուց, որը երևի դարձեալ պանդխտութեան կը դիմէր, եթէ անգամալոյծ չը լինէր: Ասածս բառացի ճշմարտութիւն և շատ բնորոշ երևոյթ է ու ուշադրութեան արժանի:

Թաւրիզում երկու թէ երեք տարի առաջ, Պարսից կառավարութիւնը, ասում են, տեղական առաջնորդին ներկայացրել է 70 հրապարակական հայ պոռնիկ կանանց մի ցուցակ և խնդրել է նորանից զսպել կամ քաղաքից հեռացնել դոցա: Եւ այդ 70 ը դեռ հրապարակական էին. բայց քանի քանիսներն են գաղտնի կերպով նոյն զգուելի արհեստով պարապում, քանի քանիսներն են թունաւորում թէ իրենց և թէ իրենց երեխաների ու ընտանիքի կեանքը, ապագան, սերունդներ փչացնում, անուն արատաւ որում...

Դոցանից ոմանք զոհ են աղքատութեան, չքաւորութեան. իրենց անօգնական երեխաների և իրենց օրեկան պարէնը ձեռք բերելու համար են դիմել Թաւրիզում աշխիսիների համար միակ հնարաւոր արհեստին: Ոմանք սովորել, ընտելացել են հարեմական կեանքի,

ոմանց համար էլ ախտ, հիւանդութիւն և առանձին հաճոյք է դարձել այդ, և ոմանք էլ... դիրք ձեռք բերելու համար: Անշուշտ չես հաւատալ, ընթերցող, բայց գիտցիր, որ Թաւրիզում այդպիսի բաներ էլ է կատարւում. և այդպիսի կանայք կոչւում են խանութներ ու կառավարչական պաշտօնեաների մօտ մեծ դիրք և ազդեցութիւն ունին. որոնք պոռնիկ են, պոռնկութիւն են անում միմիայն խաների և մեծամեծ պաշտօնեաների համար. որոնք միմիայն այդ դասակարգի նշանաւոր մարդկանց են ընդունում իրենց մօտ, որոնք իրենց տանը պաշտօնեաների հետ միասին խորտիկներ վայելելիս՝ վճռում են այս կամ այն կալուածական և այլ խնդիրներ. և ո՞վ կը համարձակուի այդպիսի մի խանութի խաթրին դիպչել. իսկոյն հրաման կարձակի և լուծակարին պատժել կը տայ: Եւ այդպիսի խանութը դիրք, ազդեցութիւն, պատիւ ունի և հայ «ջօջերի» մօտ, ամէնքը նորա անունը պատկառանքով և ահ ու դողով են տալիս... Ահա մի հասարակութիւն, որը ամբողջովին համարեալ գերի է դարձել կնոջ ձեռքին, փոխանակ նորան մէջ տեղից վերացնելու և խայտառակութիւններին մասամբ վերջ տալու: Աշխարհահռչակ Տօլստոյը եթէ տեսնէր Թաւրիզում տեղի ունեցող երևոյթները, «Յարութիւն» վէպի պէս քանի քանի ուրիշ վէպեր կարտագրէր. նորան այդպիսի դրամաների համար բազմաթիւ նիւթ կը տար Պարսից դատարանը, որտեղ դատուող կանայք կամ տղայք դատուում են այնպիսի մարդկանցից, որոնք հենց իրենք են եղել դժբախտների առաջին անկման պատճառը, որոնք գիշերը նոցա տանը քէֆ են անում, իսկ առաւօտեան դատում մի ինչ որ խնդրի համար..

Հայ կանանց մեծամասնութեան ընկնելու պատճառը, իսկապէս, եթէ քննելու լինենք, կը տեսնենք որ աղքատութիւնն է, անպաշտպանութիւնն է, գոյութեան կռիւն է. մի կին, որ ունի չորս երեխայ, չունի ամուսին, չունի բարեկամ, (ազգական ունի), չունի մի կոպէկ եկամուտ, ոչ տուն, ոչ տեղ, չի կարող երեխաների մօտից հեռանալ և գնալ ուրիշի տուն՝ լուացք անել, կար անել ու փող աշխատել,

խօսի տեղացիներն այդպիսիներին աշխատանք չեն էլ տալ... Ի՛նչ անի այդպիսի կինը, որին իրեն եղբայրն անգամ չի օգնում, իրեն եղբայրը: Չէս հաւատալ, ըն. թերցող. սա ևս իրականութիւն է. հարուստ, դիրքի տէր եղբայրը չի օգնում այնպիսի քրոջը, որը կոպէկներից զուրկ լինելու պատճառով է ընկել, որը արիւն արցունք թափելով. խոստովանում է իւր յանցանքը, ու ինքը այդպէս է վարուել միմիայն իւր երեխաներին գոնէ ցամաք հաց և ճրագլուս ձեռք բերելու համար: Եւ այդ՝ Թաւրիզի «ջոջ» եղբայրը, եթէ չի օգնում իւր քրոջը, գետին էլ չի մտնում, չի էլ ամաչում այն բանից, որ պղծւում է իւր քրոջ պատիւը և ամենայն ինչ. իսկ ինքը պատուաւոր, դիրքի տէր է համարւում...

Եւ այդպիսի եղբօրը թաւրիզեցիք փառաբանում, գործերի գլուխ են կարգում, այն էլ այնպիսի գործերի, որտեղ պահանջւում է կռուել հասարակական բոլոր վատ փչացած բարքերի դէմ, ազնիւ, մաքուր, պատուասէր, կենդանի օրինակ ցոյց աւել ուրիշներին...

Ամօթը այս դէպքում մի ամբողջ հասարակութեանն էլ է, մի ամբողջ դասակարգին, և ո՛չ թէ միայն դիմականորութեանը:

Ո՛հ, չափազանց շատ են այդպիսի սրտաճմլիկ դէպքեր. մենք սովորել ենք միշտ ակնոցներով նայել մեր, մեր կեանքի և մեր գործերի վրայ, աշխատել ենք հաւատալ, համոզուել, որ մեր կեանքը բարեխաւում է, որ մեր վերքերը բուժոււմ են, բայց իսկապէս ինքնախաբէութեան մէջ ենք, սոսկալի ինքնախաբէութեան: Միքիչ խորը թափանցէք ամեն բանում, մի քիչ քննադատական աչքով վերաբերուէք ձեր շրջապատին, և ձեր աչքի առաջ կը պատկերանայ մեր ասիական փուչ բարքերի ամբողջ զարշէլութիւնը, զգուանքը իւր իսկական գոյներով:

Լուսաւորութիւնն էլ է սխալ հասկացուել Թաւրիզի հայ ընտանիքներում, և այդ պատճառով նա էլ, լուսաւորութիւնն էլ է որոշ չափով նախատել ընտանիքը անբարոյականացնելու գործում...

Օտարականի, նորեկի վրայ սարսափելի տպաւորութիւն է գործում Թաւրիզի հայ ընտանիքը: Նորեկը.

ապշում է, տեսնելով «զարգացած» օրիորդներին, տիկիներին այն ազատ, համարձակ վերաբերմունքը դէպի իրեն, լսելով նոցա լպիրշ խօսքերը, որոնք ասողին քաղաքավարի են թւում, և այլն և այլն: Այդտեղ չը կայ, չը կայ հայ կնոջն ու նորա օջաղին յատուկ ամօթ-խածութեան ու պատկառանքի նշույն անգամ: Եւ լուսաւորութիւնը, զարգացումը այս խեղճերը «թարս» են հասկացել. բերեմ իրական կեանքից, վերջերս տեղի ունեցած մի օրինակ, որը կը բնորոշէ Թաւրիզի, այսպէս ասած, «կրթուած» հայ աղջկայ տիպը:

Մի նշանուած օրիորդ, որի փեսացուն էլ տեղումն է լինում, սիրալին արկածների մէջ է մտնում մի ուրիշ երիտասարդի հետ: Այդ մասին երբ տեղեկութիւն են տալիս աղջկայ օտարութեան մէջ գտնուող եղբօրը, և երբ վերջինս լանդիմանում է քրոջը, — օրիորդը այսպէս է պատասխանում նորան նամակով.

— «Վաղուց է անցել ստրկութեան դարը. այժմ քսաներորդ դարումն ենք ապրում. կանայք ազատ են տղամարդկանց բռնապետութիւնից և կարող են անել, ինչ որ ուզենան...»

Խեղճ լուսաւորութիւն, խեղճ Եւրոպա, չեմ կարծում, որ քեզանում այսպիսի հերոսութիւններ կատարուին...

—
Չնայած Թաւրիզի հայութեան բարոյական այս անկման դրութեանը, այստեղ կան բազմաթիւ ընկերութիւններ, որոնք միմիայն ձևական կերպարանք են ստացել, բացի մի քանիսից:

Մի քանի հոգի հաւաքւում, կանոնադրութիւն են «մշակում», տպել են տալիս, մի փքուն, ճրճռան անուն էլ վրան դնում և ի լուր աշխարհի յայտարարում, թէ ընկերութիւն է կազմուած: Բազմաթիւ են այդպիսի ընկերութիւններ, որոնց մեծ մասը կազմուել է միմիայն անուանով գոյութիւն ունենալու համար: Դոցանից ոմանք էլ այն ցանկալի օգուտը չեն կարողանում տալ, ինչ որ կարող էին, եթէ մէկ տեղից վերանային այն չարաբաստիկ, հայերիս տունը քանդող «Եւր»երը և կամայականութիւնները: Յիշեմ ընկերութիւններից

մի քանիսի անունները. — «Եռանդ» ընկ., «Յոյս» ընկ., «Աղքատախնամ» ընկ., «Թատերասիրաց» ընկ., (երկուսը՝ Լիլաւայի և Ղալայի), «Երաժշտասիրաց» ընկ., «Հայուհեաց բարեգործական» ընկ., «Դպրոցական բարեսիրական» ընկ., «Հակալիկական» ընկ., «Լսարանական» ընկ. և այլն և այլն... Եւ այդ բոլորը կազմուել են նախաձեռնութեամբ զրսեցիների և այն տեղացի երիտասարդների, որոնք գործ չունենալով՝ պարապ թափառում են փողոցներում, և որպէս զի մի ընկող զբաղուեն,— ընկերութիւն են կազմում. ժողովներ անում ու հայոց ազգի ցաւերը դարմանում...

Որ Թաւրիզում վնասակար ախտ, հիւանդութիւն է դարձել ընկերութիւններ կազմելը, դորանում կասկած չը կայ:

Տեղիս տպարանումն էի, երբ Արամեան դպրոցի աշակերտները՝ մի գրած տետրակ ձեռներին՝ ներս մտան և առաջնորդից թոյլտուութիւն էին խնդրում այն տպելու: Վերցրի ձեռագիրը և կարդացի. կարծեմ «Աշխոյժ» անուանուած մի ընկերութեան կանոնադրութիւն էր այդ, որի ճակատին խոշոր տառերով գրուած էր հետեւեալը. — «Երրորդ դասարանցի աշակերտներից» կազմած ընկերութիւնը նպատակ ունի Պարսկաստանի զանազան մասերում դպրոցներ և գրադարաններ բանալ, որով մի փոքր նպաստած կը լինի խղճուկ ազգիս ողորմելի առաջագիմութեանը»...

Ծիծաղելի է, բայց և փաստ է սա...

Իսկապէս որ խղճուկ ազգ ենք, որ երրորդ դասարանցի երեխաների մէջ նորանց «դաստիարակները» այսպիսի մի համոզմունք են դրել...

Վերջին չարիքի պատճառներից մէկն էլ պէտք է փնտրել այն բանի մէջ, որ դպրոցական նոյն իսկ առաջին նախակրթարանի երեխային «կուռեցէք տղերք» և դորա նման երգեր են սովորեցնում, և երեխան, ի հարկէ, առանց հասկանալու, «խղճուկ ազգիս» և նորա «ողորմելի առաջագիմութեան» մասին ամենազատ համոզումն է կազմում ու այդպէս էլ մեծանում...

Բայց որքան են նպաստել զրսեցիները Թաւրիզի

Հայ ընտանիքի բարոյականի բարձրացման մասին:—Մազաչափ անգամ չեն նպաստել:

Թէև, ինչպէս ասացի, կան զանազան բարենպաստակ ընկերութիւններ, կայ, օրինակ, «Լսարանական» ընկերութիւն, որը երեք թէ չորս տարի է ինչ գոյութիւն ունի և տարեկան քսանի չափ դասախօսութիւն է տալիս, կարգում են զանազան տեսակ նիւթերի մասին. օրինակ աստղաբաշխութեան, հնագիտութեան, բնագիտութեան, դարվինիզմի, էվոլյուցիայի, բայց ոչ երբեք բարոյականութեան, երբեք Թաւրիզեցուն չեն տալիս նորա ապականուած, նեխած կեանքի, կենցաղի ճշգրիտ զգուելի պատկերը. չի եղել մինչև այժմ մէկը, որ հրապարակով բողոքէր այդպիսի Հայ ընտանիքներում տիրող անբարոյականութեան դէմ, դէն զցէր այս ճահիճը ծածկող քողը և Թաւրիզեցու առաջ դնէր նորա պակաս կողմերը ու ցոյց տար բարոյականութեան ուղիղ ճամբան: Ինչպէս պատճառն էլ մասամբ այն է, որ վախում են, որովհետև այդպիսի մի «յանգուզն» քայլով վերադարձ կը լինին Թաւրիզի Հայ «ջոջերի ինքնասիրութիւնը, որովհետև նոքա, որոնք ձեռնհաս են այդպիսի քայլ անելու, որևէ բանով կապուած են այդպիսի աղաների, ջոջերի հետ, իսկ այս վերջինների և խանութների կոչման ու անձնաւորութիւնների մեծամասնութեան հետ սերտ կերպով կապուած է... անբարոյականութեան գաղափարը...

Վերջացնում եմ այս անգամուան ասելիքս բացարձակ կրկնելով, որ ոչ մի բան Թաւրիզում այնպիսի հսկայական քայլերով չէ առաջադիմում, որքան անբարոյականութիւնը: Պէտք է վերջապէս թողնել պօռոտախօսութիւնը, թողնել կեղծ քարոզները և աշխատել այդ սոսկալի վէրքը բուժել, որից կախուած են մնացած բոլոր ազգային, հասարակական, անձնական և այլ գործերի ցանկալի դրութիւնն ու աջողութիւնը. որովհետև միմիայն բարոյականութիւնն է, որ ազնիւ կերպով ղեկավարում է այն ամենը, ինչ որ գովասանքի և համակրանքի է արժանի:

Ա. Գառեան.

Թաւրիզ.

Տ. ՄԵԼՔԻՍԵՊԵԿ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒ- ՐԱՏԵԱՆՑ

(Գարեգին վարժապետ)

Ա. Նորա գործունէութիւնը Թիֆլիզում

Գարեգին (այսպէս է ի Տէր Հանգուցեալ Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոսի աշխարհական տնունը) Մուրատեանցը ¹⁾ ծնուած է 1836 թուին Շամշագին գաւառի Տաւուշ (Թովուզ) գիւղում: Նորա հայրը նոյն գիւղի Տէր Գրիգոր քահանան է:

Նա իւր տարրական ուսումը ստացաւ իւր հօրից մայրական տանը, որ պատանի Գարեգինի մէջ ծնեցրեց

¹⁾ Մեր ձեռքին գտնուած մի փաստաթղթից երևում է, որ Թիֆլիսի Հայոց Աիճակային Կոնսիստորիայում 1842 թուին կազմած շտառի մէջ Գարեգին Մուրատեանցի հօր՝ Թովուզ գիւղի Տէր Գրիգորի մասին գրուած է եղել հետեւեալը. «Տէր Գրիգոր Մուրատեան Գեօրգինեանց ստացեալ է զչորս աստիճան «ղպրութեան ի ս. Նշանի վանս Հախպատայ ի 20 դեկտ. 1824 «ամի յԱռաքել արքեպիսկոպոսէ. ձեռնադրեալ է սարկաւագ ի «20 հոկտ. 1831 ամի, և ի 21 նոյն ամսոյ և ամի քահանայացեալ է ի Գրիգոր արքեպիսկոպոսէ ի ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ Չորաթան գեղջ, ունի զուստերս Յարութիւն 11 ամաց, «Գէորգ 7 ամաց, Սահակ 4 ամաց և զուստր մի Մարիամ 1 «ամաց»: Այս պաշտօնական շտառից երևում է, որ Գարեգինի (Գէորգի?) ազգանունը ոչ թէ եղել է Մուրատեանց, այլ Գեօրգինեանց, բայց մեր մէջ ընդունուած սխալ սովորութեամբ՝ կոչուել է պապի անունով—Մուրատեանց: Գարեգինի մայրը կոչւում էր Մագթաղ:

Հոգևոր կոչման նուիրուելու ցանկութիւն: Ծնողները տեսնելով նորա մէջ սէր և ձգտում դէպի ուսումն՝ տուին նորան Սանահնի վանքի ժառանգաւորաց դըպրոցը, ուր երկու տարի մնալով ուսաւ այնտեղ աւանդուող բոլոր աւարկաները և բաւական հմտանալով հայերէն լեզուի և կրօնի ուսման մէջ՝ յաջողութեամբ աւարտեց յիշեալ դպրոցը: Սանահնի վանական դպրոցից դուրս գալով՝ նա գիտէր արդէն Չամչեան քերականութեան առաջին մասը, գիտէր թարգմանել Նոր Կտակարանից՝ չորս աւետարանները և Գործք Առաքելոցը, իսկ Հին Կտակարանից՝ Ծննդոց և Ելից գրքերը և բաւական անսխալ գրել:

Այդ ժամանակները, ինչպէս յայտնի է, նոր էր բացուել Ներսիսեան ազգային Հոգևոր դպրոցը և միակ տեղն էր Կովկասում, ուր հայ տղաք հայկական ուսում կարող էին ստանալ: Դպրոցի հիմնադիր Տ. Ներսէս V կաթողիկոսը հրամայել էր՝ գիւղական քահանաների որդւոց բերել իւր կառուցած ուսումնարանը, ուր պիտի պատրաստուէին նոքա ապագայում քահանաներ լինելու իրանց գիւղերում: Ամեն կողմից գունդագունդ ծնողները իրանց երեխաների ձեռից բռնած շտապում էին տեղաւորել հայկական այդ լուսաւորութեան տաճարը: Ահա այդտեղ բերուեցաւ և փոքրիկ Գարեգինը, որ 12 տարեկան էր դեռ և տեղաւորուեցաւ Ներսիսեան Դպրոցի երկրորդ դասարանը: Այդ էր 1848 թուին:

Գարեգինը սկսեց յառաջադիմութիւն ցոյց տալ և այդտեղ, որպէս ուշիմ և աշխատասէլ աշակերտ, այնպէս որ մինչև անգամ և իրա՝ Ներսէս կաթողիկոսի ուշադրութիւնը գրաւեց:

Այդ ժամանակները Ներսիսեան Դպրոցի տեսուչ կարգուեց աստուածաբան Պետրոս Շանշեանցը, այս հոգիացած մարդը, որ իւր կնիքը դրեց մատաղ և շնորհալի Գարեգինի վերայ սորա կեանքի ամբողջ ընթաց-

քում: Աննկարագրելի էր իւր թողած տպաւորութիւնն, «ասում է ինքը Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսը Պետրոս Շանշեանի կենսագրութեան մէջ, հասակն վայելուչ, կե-
«ցուածն վեհ, քաջալանջ, գանգրահեր, տեսքն պայ-
«ծառ, հայուածքն հեզ ու թափանցիկ, արտասանու-
«թիւնն քաղցրաւոր, խօսքերն հոգեբոյր: Այս հրեշտա-
«կատեսիլ անձն էր Պետրոս Շանշեանց, նոր տեսուչն
«վարժարանին...: Սռաջին վայրկենէն աշակերտք գրա-
«ւուած էին. տռաջին տեսութենէն քաջալերուած էին
«յառաջգիմելու...: Համակրութիւնն ու ցնծութիւնն
«ընդհանուր էր...»:

Շանշեանի խորհրդով Ներսէս V-ը իւր ուսումնա-
րանում բաց է անում գիշերօթիկների համար ուղեգրա-
նոց և տասը որդեգիր ընտրելով՝ սոցանից մէկը լինում
է Գարեգին Մուրատեանը:

Ներսէս կաթողիկոսը իւր դպրոցի աշակերտներին
գործնական եղանակով պատրաստելու համար եկեղեցուն
և ժողովրդին ծառայելու գործի համար, նոցա վաղօրօք
վարժեցնելու բեմբասացութեան մէջ՝ կարգադրում է,
որ նոցանից ընդունակներն ու յառաջադէմները տեսչի
ցուցումներով ամեն կիրակի սպասաւորեն քաղաքիս ե-
կեղեցիներում և քարոզեն այնտեղ. այդ պատուէրը
կրկնել էր Ներսէս V-ը 1854 թուի մարտի 11 № 111
կոնդակով, որով պատուիրում էր հոգաբարձութեան նո-
րոգել այդ գեղեցիկ սովորութիւնը և հոգաբարձութիւ-
նը նոյն թուի ապրիլի 22-ին № 88 թղթով ուղարկում
է Կոնստանտնուպոլիս 45 աշակերտների ցուցակ բաժա-
նուած ըստ եկեղեցեաց, որոնք պիտի ծառայէին եկե-
ղեցիներում և քարոզէին՝ դասերից ազատ ժամերին:
Այդ աշակերտներից էր և Գարեգին Մուրատեանը, ինչ-
պէս նաև Յովհաննէս (Պերճ) Պռօշեանը և ուրիշներ:
Գարեգինը քարոզում էր Վանքի եկեղեցում իրան՝ Ներ-
սէս կաթողիկոսի ներկայութեամբ և նորա հմտալից

և սրտաբուլիս խօսքերը ոգևորում են և հիացնում ժողովրդին: Այդպիսի քարոզներից մէկից յետոյ կաթուղի կոսը տանելով նորան իւր մօտ ճաշի՝ ուրար է տալիս նորան և գուշակում է, որ մի օր Գարեգինը պէտք է լինի մեր նշանաւոր հոգևորականներից մէկը:

Գարեգինը աւարտեց Ներսիսեան դպրոցը լաւ հայագէտի և ընտիր քարոզչի համբաւով:

Այնուհետեւ նա նշանակուեցաւ նոյն Դպրոցում վերակացու և ուսուցիչ հայոց լեզուի և հայոց պատմութեան:

Գարեգինը Ներսիսեան դպրոցում լաւ անուն թողեց, եռանդուն բնաւորութիւն և բուն հայ հոգի ունենալով նա յետ չէր մնում իւր մեծ ուսուցչից՝ Պ. Շանշեանից. նա նշանակւում է այնտեղ տեսչի օգնական և առնելով իւր ձեռքը դպրոցի ուսումնական մասի ղեկը՝ զարկ է տալիս կրթական գործին, սահմանում է գրական երեկոյթներ, դասախօսութիւններ է կարդում ինքը, նոյնը անել է տալիս բարձր դասատան աշակերտներին և պահպանելով Ներսէս կաթուղիկոսի և Շանշեանցի կարգադրութիւնը՝ այդ աշակերտներից քարոզիչներ է նշանակում քաղաքիս բոլոր եկեղեցիներում:

Բայց Գարեգնի գործունէութիւնը չէր սահմանափակւում միայն Ներսիսեան դպրոցում պաշտօնավարութեամբ. նա մասնաւոր դասեր էր տալիս քաղաքիս շատ տներում հայոց լեզուից ու հայ պատմութիւնից և թուաբանութեան ուսուցիչ էր Տիրուհի Մամիկոնեանի մասնաւոր օրիորդական դպրոցում, ուր առաջին անգամ բազմ ունեցաւ տողերիս գրողը տեսնել նորան ¹⁾: Նա

¹⁾ Տիրուհի Մամիկոնեանը 60-ական թուականների սկզբին իւր բնակարանում պահում էր առանձին օրիորդական ուսումնարան, ուր սովորում էին մօտ 40 հայ աղջկերբ բոլորովին ձբիաբար: Այդ ուսումնարանը գտնւում էր այժմեան Մուխ-

գործում էր և գրական ասպարիզում. որի մասին կխօսենք յետոյ:

1861 թուին Շանշեանցը, շուշեցիների ցանկութեան համաձայն, նշանակուեցաւ Արցախու Եղիշեան դպրոցի տեսուչ. և 1864-ին Գարեգին Մուրատեանը թողնելով Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցը, ըստ հրաւերի իւր սիրելի ուսուցչի, մեկնում է Շուշի իբրեւ օգնական պ. Շանշեանցի, ուր նոյնպէս մեծ եռանդով իւր բոլոր ոյժերը գործ է դնում հայ երեխաների կրթութեան համար. այնտեղ ևս նա դաս էր տալիս հայոց լեզուն ու հայ պատմութիւնը և այդ երկու սրտակիցների անդուլ աշխատութեամբ յառաջադիմում է ու բարգաւաճում Շուշուայ դպրոցը նիւթապէս և բարոյապէս:

Այդ միջոցին Շուշում մի քանի չարասէր և չարա-

րանեան փողոցում Հաճրիմանեանի տանը, Գարեգին վարժապետը թուաբանութեան ուսուցիչ էր այնտեղ և կարելի է ասել՝ դպրոցի հոգին: Այդտեղ էին սովորում օր. օր. Աշիկն և Աննա (ապա տ. Պոստեան) Բօլգեանները, օր. Հեղինէ Տէր Գրիգորեան (ապա տ. Յովհաննան) և ուրիշ շատերը: Մենք ևս բնակուում էինք միենոյն բակում: Այլինէի 7 տարեկան և դասի ժամանակ, երբ դասատան դուռը բաց էր լինում, կանգնում էի դռանը և լսում. պրպիսով սովորել էի ինքս ինձ՝ կարդալ ու գրել: Յիշում եմ ինչպէս պսօր, որ մի օր Գարեգին վարժապետը թուաբանութեան դաս ունէր. աշակերտուհիներին մէկ մէկ կանչում էր գրատախտակի մօտ և խնդիր էր վճռել տալիս. ինչպէս էր պատահել՝ այդ օրը՝ ոչ ոք դաս չէր սովորել. զայրացաւ վարվառն Գարեգին վարժապետը և դուրս վազելով պատշգամբը բռնեց թնիցս ու ներս տանելով ինձ գրատախտակի մօտ, կաւիճը տուեց ձեռս և առաջարկեց ինձ նոյն խնդիրը վճռել. Չգիտեմ ինչպէս եղաւ, որ այդ խնդիրը ես վճռեցի: Իսկոյն Գարեգինը ձեռը տարաւ գրպանը, բսակը հանեց և միջից մի թուղթ մանէթանոց հանելով՝ լեզուով թաց արեց, կպցրեց ճակատիս ու տուն ուղարկեց: Այդ օրից ես համարուեցայ աշակերտ այդ օրիորդական ուսումնարանի, որտեղից հետեւեալ տարին ուղարկուեցայ Ներսիսեան Դպրոց:

միտ մարդիկ գաղտնի սկսել էին որոգայթներ լարել Ծանշեանի, ուրեմն և նորա խմբի դէմ, այդ խմբակի պարագլուխը համարուում է մի բարձրաստիճան հոգեւորական՝ Սարգիս Արքեպիսկոպոս Զալալեանը. իսկ մէջ տեղը երևում էր Արցախու թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ Գէորգ վարդապետ Արամեանցը, որ վերջը կախուեցաւ: Սոքա չարախօսել էին Տ. Մատթէոս կաթողիկոսի առաջ, թէ Ծանշեանի կրօնի դասագիրքը անհարազատ է, թէ նա ուսուցանում է բողոքականութեան հոգևով և այլն: Ժողովուրդը չարաչար յուզուելով՝ պատգամաւորութիւն է ուղարկում էջմիածին և ստիպում է իրան Ծանշեանին ևս գնալ ներկայանալ Վեհափառ կաթողիկոսին և անձամբ բացատրութիւններ տալ: Ահա այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ միանում է Ծանշեանի հետ և իւր սիրելի աշակերտն ու պաշտօնակիցը՝ Գարեգին Մուրատեանը, ուր յաջողութիւն չգտնելով՝ Գարեգինն ևս ստիպւում է հրաժարուել Ղարաբաղի դպրոցից իւր ուսուցչի հետ միասին:

Երբ վերադարձաւ ի Թիֆլիս, ասում է սրբ. Մուրատեանը իւր՝ Պ. Ծանշեանի կենսագրութեան մէջ, տեւսալ որ Ծանշեանցն ջերմօրէն թախանձում է քաղաքի «ուսնեօր դասէն մասնաւոր վարժարան բանալ իրենց «զաւակաց կրթութեան համար: Տեսալ որ կատարուում են հարցաքննութիւններն Ներսիսեան դպրանոցի, որ «գրեթէ հայրական տուն էր ինձ համար, ուր շուրջ «16 տարիներ բնակած էի, իբրև նախկին գիշերօթիկ «սան, իբրև ուսուցիչ և սուգ վերակացու, իբրև պաշտօնակատար տեսչի, և ուր ծանօթ էին ինձ նոյն իսկ «քննութեան ենթարկուած աշակերտներն, որոնք անպատմելի սիրով նայում էին ինձ վերայ, կարծելով «թէ վերստին պիտի սկսեմ պաշտօններս: Սակայն ես այլ «մտախոհութեան մէջ էի, ոչ մի բան չէր գրաւում «սիրտս, ոչ պ. Ծանշեանցի մտադրած վարժարանի և ոչ

«Ներսիսեան դպրանոցի վերստին պաշտօնավարութիւնն»
 «Արձակուրդի օրերն էին արդէն, մի օր սիրտս բացի
 «Իմ պիւրելի դաստիարակին և ասացի թէ՛ փափաք ու-
 «նիմ վեց ամսուան համար ուսումնասիրական ճանա-
 «պարհորդութիւն կատարել ի Թուրքիա և յայլ տեղիս»
 «Զարմացայ, որ հաւանութիւն տուաւ մտադրու-
 թեանս...»:

1865 ին Գարեգինը դուրս գնաց Թիֆլիսից դէպի
 Տաճկահայաստան իւր մտադրուած գաղափարը իրագոր-
 ծելու նպատակով:

Գիււ Ա. Բառ. Աղամեանց

(Ներշը միւս անգամ)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Բանքեր գրականութեան եւ արուեստի

Ոչ մի ազգ այնքան շատ չէ գրում և քիչ կարդում, որ պէս մենք և երևի հայի այս յատկանիշը դեռ երանելի Խորենացին էլ լաւ պիտէր, ուստի և ասում էր հայ մարդու մասին «հեղգ առ ուսումն և փոյթ ի վարդապետելոյ: Եթէ վերցնելու լինենք հայերէն գիրք ու լրագիր կարդացողների թիւը և լոյս տեսնող թերթերի, ժողովածոների, ամսագիրների թիւը՝ անկասկած կտեսնենք, որ կարդացողների թիւը անհամեմատ շատ սակաւ է, իսկ հրատարակութիւնները բազմաթիւ: Կովկասի հայ ազգաբնակչութիւնը հայ թերթերին և ամսագիրներին եօթ հազար բաժանորդ չի տալիս, իսկ համարեա թէ նոյն ազգաբնակչութիւնը միմիայն «Տիֆլ. Լիստոկ» կամ մի ուրիշ այդ տեսակ թերթին տալիս է հինգ-վեց հազար բաժանորդ: Ցաւալի է այս երևոյթը, բայց իրողութիւն է: Կրկնակի ցաւալի է փաստը, որովհետեւ հայերէն ամենից քիչ կարդացող հայ ինտելիգենցիան է, այն ինտելիգենցիան, որ ազգի աղը պիտի լինի, բայց այդ աղը երբէք համ չէ ունեցել: Դուք կգտնէք նրա սեղանի վերայ ամեն տեսակ գիրք, բայց ոչ հայերէն: Շատ շատ միայն հայերէն լրագիր և այն էլ հարիւրից մէկի մօտ: Կարդում է ուրեմն վաճառականը և հոգեորականութիւնը ու միջին ինտելիգենտը: Այս դասակարգի էլ մտաւոր պահանջները այնքան շատ չեն, որ նա կարողանայ պահպանել բոլոր թերթերը և կարգալ բոլոր գրքերը: Հարուստ վաճառականը մեղանում շատ շուտ է օտարանում հայութիւնից, որպէս և համալսարանը—բժիշկը, ինժեները, փաստաբանը և այլն: Ժողովրդի մասին խօսք չի կարող լինել, որովհետեւ նախ նրա մտաւոր դաստիարակութեան մասին հոգացող չկայ և երկրորդ պատշաճաւոր և համապատասխան հրատարակութիւններ չկան: Այս այսպէս լինելուց յետոյ

մենք միանգամայն աւելորդ ենք գտնում առանձին ժողովածուների անտեղի հրատարակութիւնները, որովհետեւ պահանջ չկայ և այդ հեղինակները կարող էին իրանց ուժերով օգտակէտ լինել գոյութիւն ունեցող ամսագիրներին կամ թերթերին: Փամանակ է, որ մեր խմբագիրները մենակ չմնան իրանց դառն աշխատութեան ժամանակ և նրանց ամեն կերպ օգնելու ժամանակ է: Այս տեսակէտից ահա մենք գտնում ենք, որ «Բանբեր» հրատարակութիւնը մի գեղեցիկ բովանդակ արգասիք է, որովհետեւ այդ գրքի բոլոր յօդուածները կարող էին լոյս տեսնել ամեն տեղ, իսկ յօդուածների մի մասը կարող էին բոլորովին լոյս չտեսնել: Մեր մասնաւոր արդէն բաւականին խօսեց այդ հրատարակութեան մասին, ուստի մանրամասն քննադատելու կարիք չենք զգում, այլ մի բանի ընդհանուր նկատողութիւններ աւելորդ չենք համարում նուիրել այս գրքին: Զի կարելի ասել, որ արտաքինով շատ գեղեցիկ այս գիրքը իրօք մի գեղարուեստական հարուստ բովանդակութիւն ունենալով: Մինչև անգամ բովանդակութեան կողմից համեմատել չի կարելի «Վտակ» ժողովածուի հետ, ուր բաղմամբ վիպական, բանաստեղծական, քննական և պատմական հետաքրքրաշարժ և լուրջ յօդուածներ կային: Օտարոտի չէ՞ միթէ որ արուեստի բանբեր կամ գեղարուեստի ծիծեռնակ դառնալու յաւակնութիւն ունեցող մի հրատարակութեան մէջ չկայ և ոչ մի յօդուած ազգային գեղարուեստի և ոչ մի ճիւղից: Այս հայկական ճարտարապետութիւն, ոչ հայ բաղմամբ նշանաւոր նկարիչների և երգիչների մասին ոչ մի յօդուած չկայ «Բանբերի» մէջ: Զի կարելի ասել, որ զուտ գեղարուեստական գրականութիւնն էլ օրինակ վէպը և լիրիկան «Բանբերի» մէջ պատուաւոր տեղ ունին: Արփիարեանի, Փափաղեանի և Զարգարեանի փոքրիկ պատկերները—ահա համարեալ բոլոր վիպական գրականութիւնը: Բանաստեղծութիւնների մասին խօսել անգամ չի կարելի, որովհետեւ շատ քիչ բացառութեամբ գրքի մէջ եղած ոտանաւորները բառերի կուտակումներ են:

Այս զօրեղ զգացմունք, ոչ պարզ արտայայտութիւն յղիւրի, ոչ կենդանի պատկեր և ոչ իսկ սահուն յանգեր: Մի փոքրիկ ոտանաւոր Լ. Աթաբէգեանի զբաժնէ բերում ենք իբրեւ նմուշ թէ որքան աղքատ է լիրիկան և տաղաչափութիւնը:

Մայր—Տանջանքը երկունքի մէջ ծնաւ

Միտքը զօրաւոր

Մարդարէի արտասունքը եղաւ

Դրա լուռ վկան:

Մարդկութիւնը, ծարաւ պապակ, կլանեց

Հուտ միտքն այն,

Եւ սթափուեց... մինչեւ մի նոր մեծ

Տանջանք:

Մարդկութիւնը կլանեց շուտ միտքն այն և սթափուեց
մինչեւ մեծ տանջանք—ահա ձեզ տաղաչափութիւն, ոտանաւոր:

Իսկ իրիկայի մէջ յանգը այնքան կարեւոր բան է, որ
վատ ոտանաւորը շատ աւելի վատ տպաւորութիւն է գործուծ
բան եթէ նոյն միտքը նոյն խօսքերով արձակ ոճով գրուած
լինի: Ոտանաւորների լեզուն տաղտկալի, գաղափարները խռո-
նաշփոթ, զգացմունքները անբնական և տարօրինակ: Կարգա-
ցէք այդ ոտանաւորները և դուք շատերից ուղղակի ոչինչ էէք
կարող հասկանալ:

Ատում Եարձանեանի «ծարաւ» ոտանաւորը օրինակ հե-
տեւեալ երկու վերջին տունը ունի.

Ու ջարդուած կեանքերուն աստղերը համակ

Աւրուած աչուներու այնչափ նման,

Սրտիս աւազաններուն մէջ այս իրիկուն

Յուսահատութենէ կոզեվարին...

Ու բոլոր մեռածներուն ուրուականներն այս գիշեր,

Աչուներուս և հոգիիս հետ Արշալոյսը պիտի սպասեն

Որպէս զի, իրենց կեանքին ծարաւը յագեցնելու համար՝

Թերևս վերէն, կաթիլ մը լոյս իյնայ...

Սա ի՞նչ բանաստեղծութիւն է, ի՞նչ է ուղղուծ ասել եր-
գիւր: Ջարդուած կեանքի աստղերը նրա սրտի աւազանի մէջ
յուսահատութիւնից պիտի ոգեվարին: Իբր թէ ի՞նչ: Մեռածնե-
րի ուրուականները իրանց ծարաւը յագեցնելու համար պիտի
սպասեն Արշալոյսին, որից պիտի լոյս իյնայ: Արշալոյսը ծա-
րաւ պիտի յագեցնէ և այն էլ իւր լոյսով: Բայց մեզ կասեն թէ
«Բանքերը» գէկագէնտական հրատարակութիւն է, ուստի և ո-
տանաւորները բոլոր գէկագանս ուղղութիւն ունին: Բայց խնդ-
րիւր ուղղութեան մասին չէ, այլ անհասկանալի լինելու մասին:
Երբոր մի գրուածք ընթերցողին անհասկանալի է և սովորական
խօսքերը և բառերը իրանց յատուկ միտքը չեն արտայայտում
այդ գրուածքում, էլ ո՛ւմ համար և ի՞նչի համար է այդ գըր-
ուածքը:

Բանասիրական յօդուածներից ուշադրութեան արժանի է միմիայն «Բանբեր»-ի հրատարակիչ պ. Ադոնցի յօդուածը ի պաշտպանութիւն դէկադանս և սիմբօլիզմ ուղղութեան և «Արեւմտեան արդի գրականութիւն» վերնագրով յօդուածը:

Պ. Ադոնցի յօդուածը շատ աւելի լաւ և հմտալից տեղեկութիւններով գրած աշխատութիւն է քան թէ այն նիւթը, որ առիթ է տուել նրան գրելու այս յօդուածը: Պ. Ադոնցը բազմաթիւ վկայութիւններով աշխատում է ապացուցանել, որ դէկադէնտական բանաստեղծութիւնը, որ տրամադրութեան պոէզիա է և սիմբօլիզմը—համեմատութեան ու այլաբանական ուղղութիւնը—երկուսն էլ գոյութեան իրաւունք ունին, որովհետեւ այս երեւոյթները կեանքից բխած են կամ կեանքի մէջ կայ դէկադէնտութիւն ու սիմբօլ:

Չնայելով որ պ. Ադոնցը շատ լաւ ուսումնասիրել է առարկային վերաբերեալ բոլոր գրականութիւնը՝ սակայն պաշտպանութեան ընդհանուր հիմքերը սխալ են: Խնդիրը նրանում չէ թէ այս կամ այն երեւոյթը կեանքի մէջ կայ թէ ոչ, այլ նրանում է թէ այս կամ այն երեւոյթի զարգացումը և տարածումը որքան նպաստաւոր է մարդկութեան կամ հասարակութեան բաղաւորութեան համար: Մի՞թէ թոյնը, ժանտախտը, երկրաշարժը, դաւաճանութիւնը, վրէժը, տգիտութիւնը, անմարդասիրութիւնը նոյնպէս գոյութիւն չունին կեանքում կամ մարդկային հոգում: Եւ մի՞թէ կարելի է գրականական կամ փիլիսոփայական վարդապետութիւն հիմնել քարոզելու ժանտախտի կամ վրիժառութեան բանաստեղծութիւն: Ինչ խօսք սակայն, որ դէկադանսը նախընթաց դարու յոռետես փիլիսոփայութեան աստառն է, մարդկային հոգու յոգնածութեան և անպտուղ վարանումների արգասիք է: Նախընթաց դարու փիլիսոփայութիւններից և ոչ մէկն էլ սակայն չլուծեց մարդու հոգու մշտական գաղտնիքներից և ոչ մէկը: Ո՞վ ենք մենք, որտեղից առաջացանք և ի՞նչ է կեանքի նպատակը—ասա հարցեր, որոնք նոյնքան մթին են այսօր, որպէս և հազարաւոր տարիներ առաջ: Շատ բաներ մարդկային ուժերից վեր են և շօշափելին ու ակնյայտին միմիայն մարդու անձնական հոգու յուզումներն են, ուրեմն մարդը մի բան միայն լաւ է ծանաչում և զգում—սեփական հոգու անվերջ փոփոխութիւնները, յոյզերը—ասա այս երեւոյթների արտայայտութիւնը դէկադէնտիզմի նշանաբանն է: Դէկադանսը ապագայ չունի ոչ այն պատճառով որ կեանքի

մէջ հիմք չունի, այլ այն հասարակ պատճառով, որ դէկադէն-տիկովը սանձարձակ անհատականութեան — տրամադրութեան պոյէզիա է, իսկ մարդը միմիայն անհատ չէ, այլ և ընկերավա-րական կենդանի, հասարակութեան անդամ։ Ամեն մի անհատի տրամադրութիւնից բարձր և ամեն անհատի գոյութեան խնդ-րից բարձր կան և հասարակական, պետական տրամադրութիւն և հասարակութեան գոյութեան խնդիր։ Դէկադանսը հակահա-սարակական հոսանք է և չունի ոչ մի հասարակական իդէալ, այլ քարոզում է անհատի տրամադրութեան իշխանութիւն, որ անիշխանութեան պիտի տանի, իսկ մարդկային հասարակու-թիւնը առանց իշխանութեան որ և է ձևի չի կարող գոյու-թիւն ունենալ։ Սակայն մեր միտքը չէ այս մասին երկար խօ-սել։ Ափսոսում ենք, որ պ. Ադոնցի պէս մի զարգացած մարդ իւր ջանքերը գործ է դնում հայերի մէջ քարոզելու մի աւե-լորդ վարդապետութիւն, որ անպայման ապագայ չի կարող ունենալ։ Եւ միթէ մենք կարօտութիւն չունինք շատ աւելի օգտակատ աշխատութեանց, որին այնքան ձեռնհաս կարող է լի-նել պ. Ադոնցը։ Ամենից յօրեղ գրուածքն է «Բանբերի» մէջ հան-գուցեալ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրադեանի պատասխանը Լևոն ԺԳ փափին, որ շատ վաղուց արդէն լոյս էր տեսել։ Խոր-հուրդ ենք տալիս այս պատասխանը արտատպել և տարածել ժողովրդի մէջ։ Վերջացնելով համառօտ նկատողութիւնները՝ կարծում ենք, որ «Բանբեր» հրատարակութիւնը ապագայում կարօտ է լաւացումների։ Բովանդակութիւնը պիտի հարուստ լինի ընթերցանելի նիւթերով, որ աւելի գրքի և ոչ ամսագրի բնաւորութիւն ունենայ, որովհետեւ մեր ամսագիրները արդէն շատ բաւական են և պէտք է օգնել նրանց և ոչ ջլատել, իսկ իրրեւ ընթերցանութեան զիրք «Բանբերը» շատ աղքատ է։

Այս գրքի մէջ ամենից հետաքրքրականը պ. Արփիարեանի հմտալից գրչով պատմած յիշողութիւններն են Վ. Պօլսի կեան-քից, որ «Վարմիր Ժամուկ» վերնագրով պատկեր է։ Առաջին ան-գամն է, որ տաղանդաւոր գրագէտին յատուկ անկեղծութեամբ և լրջութեամբ է դրուած Տէր-Յուսիկի և Համբարձում էֆէն-տիի հայեացակէտների տարբերութեան հարցը մեր ամենամեծ խնդրի մասին և թէև բնականաբար պ. Արփիարեանի համակ-րութիւնը Տէր-Յուսիկի կողմն է թեքում, որ ինքնապաշտպա-նութեան գաղափարի ներկայացուցիչն է, սակայն ոչ լուրջ ու-շադրութեան արժանի է և անկեղծ հայ էֆէնտիի նախկին տե-

սակէտը: Այսուամենայնիւ պ. Արփիարեանի «Արմիր ժամուց» պատմութեան համար հէնց արժէ, որ շատ ուրիշ թերութիւններ ունեցող այս գիրքը ընթերցողի ուշադրութեան արժանանայ:

Գար. ԵճԳ.

Հ. ԳԵՂՅԵՐ Համառոտութիւն Բիւզանդական կայսրնւորի պատմութեան. գերմաներէնից թարգմանեց Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեան:

Հայ ազգի կենսունակութեան ապացոյցներ պատմութիւնը շատ ունի և հայի ազգային պատմութիւնը մի սոսկալի մարտիրոսութիւն է իւր էութիւնը պահպանելու համար. Ցաւալի է ի հարկէ որ շատ պատմական և հրապարակասական գրութեանքում հայը հրէայի հետ է համեմատուում և այս ցաւալի է ոչ այն պատճառով, որ իբր թէ հրէան այսօր բաղտաւոր է, Ոչ, ընդհակառակը, հայը հրէայի ոչ մի յատկութիւն չունի և հրէան Եւրոպայում աւելի բաղտաւոր է քան հայը իւր հայրենիքում. Ցաւալի է սակայն այս համեմատութիւնը այն պատճառով, որ սա միանգամայն սուտ է և հակառակ պատմական փաստերին: Մինչդեռ Հրէաստանը դեռ Աւսպասիանոսի և Յիսուսի առաջին յաղթութեան օրից (70 թ. Ք. յետոյ) ամայացաւ բնիկներից և այլ ևս երբէք հայրենիք չգարձաւ հրէայի համար, Հայաստանը հազարաւոր տարիների ընթացքում երբէք չէ դադարել հայի հայրենիք լինել. Հարիւրաւոր անգամ հայը կորցրել է իւր իշխանութիւնը և անկախութիւնը, բայց միշտ միջոց է գտել գէթ ներքին կեանքի անկախութիւնը պահելու: Հայը հայրենիքի սրբութիւն է ունեցել և ունի հայրենիքի տենչանք, որ հայի ամենանշանաւոր պատմական արժանաւորութիւնն է: Այս գաղափարի համար հայը այնպիսի ողբերգական օրեր է քաշել, որ միանգամայն պատմական անիրաւութիւն է հայի վերոյիշեալ համեմատութիւնը հրէայի հետ: Մեր ազգային կեանքի պահպանութեան գործում մեր հոգեւորականութիւնը այնպիսի մեծ դեր է ունեցել պատմական անցեալում որ այդ դասակարգի պիտանութիւնները դեռ իրաւունք չը պէտք է տան մեզ հերքելու նրա կատարած գործերը: Վերջին բսան տարուայ ընթացքում մեր հոգեւորականութեան կալմը այնքան փոխուել է, որ մենք յուսահատուելու դեռ առան-

ձին հիմք չունինք: Ահա երիտասարդ արեղաներ և եպիսկոպոսներ, որոնք ոչ միայն ամենայն հաւատարմութեամբ հայրենի սրբութիւնների պահպանութեան հոգն են տանում, այլ և մըտաւոր կեանքի և գործունէութեան ուրախալի ապացոյցներ են տալիս: Արժ. Մեսրոպ վարդապետի վերոյիշեալ թարգմանութիւնը ապացոյց չէ միթէ, որ այժմ մեր սուրբ հայրերը հասկացել են իրանց գոյութիւնը արժանաւորապէս արդարացնելու ուղիղ ճանապարհը և հաւատարիմ են իրանց նախորդների արժանաւոր ուղղութեան: Ապրել ազգի մտաւոր զարգացման նպաստելու և ժողովրդի բարօրութեան համար— ահա այն միակ նեցուկը, որին պիտի յենուի հոգեւորականութիւնը: Բիւզանդիոնը իւր հազարամեայ պատմական կեանքի ընթացքում այնքան սերտ կերպով է կապուած եղել Հայաստանի հետ և այնքան մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հայի թէ քաղաքական և թէ զրական կեանքի վրայ, որ ամեն մի քիչ թէ շատ ամփոփ գրուածքի թարգմանութիւնը այս շրջանի մասին անօգուտ չի կարելի համարել: Առհասարակ Բիւզանդիոնի պատմութիւնը շատ քիչ է զեռ ուսումնասիրուած և Հիբոնի նշանաւոր պատմութիւնից յետոյ Բիւզանդիոնի ամբողջացրած պատմութիւն համարեա չկայ: Առանձին շրջանների մասին մօնօգրաֆիաներ գոյութիւն ունին, բայց ամբողջ պատմութիւն Բիւզանդիոնի հայր Մեսրոպի թարգմանած Գեղցերը կարծեմ առաջինն է: Բովանդակութեան կողմից այս գիրքը չի կարելի բաւարար համարել, որովհետեւ նախ արդարեւ այս գիրքը ձեռնարկի պէս մի բան է և ոչ մանրամասն պատմութիւն, ուստի ինքը հեղինակն էլ համառօտութիւն է կոչում և երկրորդ, գիրքը ամբողջապէս խօսում է կայսրների քաղաքական պատերազմական գործերի մասին և համարեա՝ ոչինչ նրանց ժամանակակից գրականութեան և արուեստի պատմութիւնից: Թէև բոլոր ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ քիչ թէ շատ աչքի ընկնող գրուածներում յիշոււմ է, որ Բիւզանդիոնի գահի վրայ եղել են հայազգի կայսրներ և իբր ամենից յայտնի հայ յիշումն Յովհաննէս 2-րդի (969 թ.) աշխարհակալին (Іоанъ Цимисхій) բայց Գեղցերը մի ամբողջ շարք Բիւզանդական թագաւորների հայկական ծագումից է ընդունում և 867—1025 թուի բիւզանդական պատմութիւնը անուանում է «հայկական հարստութիւն», որի հիմնադիրը, նրա կարծիքով, Բարսեղ Մակեդոնացին նոյնպէս անպայման հայի սերունդ էր: Նշանաւոր է այն, որ Բիւզանդիոնի պատմութեան հայկական շրջանը

պրօֆէսօր պատմաբանը անուանում է ամենափառաւոր ժամանակամիջոց կայսրութեան համար, Գալով գրքի թարգմանութեանը աւելորդ չենք համարում մի քանի խորհրդածութիւններ անել: Առհասարակ պէտք է ընդունել, որ հայերէն լեզուով բոլոր գրութեանները ըստ մեծի մասին միջին դասակարգի ընթերցողի համար են և այս պատճառով հայերէն թէ գրքի և թէ յօդուածի առաջին արժանաւորութիւնը պիտի լինի լեզուի և ոճի թեթեւութիւնը: Միանգամ ընդ միշտ պէտք է հասկանալ, որ մեր ինտելլիգէնցիան նախ շատ քիչ է առհասարակ կարդում և երկրորդ, կարգացողն էլ հայերէն գրքերում ի հարկէ չէ փնտռելու իւր համար վարդապետան պաշար: Դեռ այնքան բիշ հայերէն կարդացող ունինք մենք, որ կովկասի միլիօնաւոր հայ ժողովուրդը 6000 բաժանորդ չէ տալիս բոլոր մեր թերթերին, ուրեմն պարզ է, որ ծաղր կլինէր կարծել թէ թարգմանական գրքերում կարելի է մտածել գիտնական լեզու ստեղծելու մասին: Բացի այս՝ առհասարակ պատմական գրութեանները պէտք է շատ հասկանալի և պարզ ոճով լինին: Այս պատճառով թարգմանիչը աւելի պէտք է մտածէ լեզուի դիւրամբոնելիութեան մասին քան բնագրին հարապատ մնալու: Բնագրի երկար և ծանր նախադասութիւնները պէտք է կտրատել և աւելի մտքի մասին հոգալ քան թարգմանութեան ծայրայեղ ճշտութեան: Այս տեսակէտից հայր Մեսրոպի թարգմանութիւնը վերին աստիճանի պակասաւոր է և անհոգ կատարուած: Իբր ընթերցանութեան դիրք այս թարգմանութիւնը շատ դժուարամարս է և հասարակ ընթերցողի համար ձանձրալի: Ոչ մի քօսք տառնց ապացոյցի ասած չլինելու համար մենք բերում ենք թարգմանութիւնից մի քանի կտորներ, որոնք իրանց ծանր պերիօդներով անկանոն համաձայնութիւններով և սխալ կէտադրութիւններով միանգամայն վկայում են թարգմանութեան անփոյթ և հապճէպ կատարուած լինելու մասին: Այսպէս՝ Թէոդոր կայսեր պատմութեան գլխի 401 երեսում թարգմանիչը ասում է. «Քրանկների վարձկանների ոգնութեամբ զօրացան 1211 թ. սաստիկ ջարդ տուեց Քայխօսրովին, որ պաշարել էր Անտիօքը, նրան և ծեր Ալէքսիոս գին գերեց, որը ինչոր շատ մեղմ էր այն ժամանակների համար — վանքերի պատերում փակուած, ազատ ժամանակ ունէր ողբալու իւր բազմաթիւ մեղքերը. թաթարները պարտաւորուեցին ասիական ափերի մեծ մասը զիջանել Յոյներին. Քրանկների համար այդ անտանելի էր»: Ահա մի պարբերութիւն, որի կէտադրութիւնը մենք պահում ենք գիտամբ և այս

տեսակ անհասկանելի տեղեր բազմաթիւ են. ո՞վ զօրացաւ և ո՞վ ջարդուեց:

Նոյն գլխի 393 երեսում պատահում է այսպիսի ոճ և կէտադրութիւն. «Հպարտ Բիւղանդիօնը պէտք էր իւր նեղու-
թեան բաժակի վերջին կաթիլը դատարկէր անսանձ զինուոր-
ւների կատաղութիւնը, որոնք ներս խուժեցին մայրաքաղաքի
«փողոցները, անընկճելի էր: Անենտկեցւոց նշանաբան էր
«կողոպտել և ոսկի դիզել, Փրանսիացիները ծաղրել և պղծել,
«զերմանացիները լափել և կործանել»: Այս ի՞նչ լեզու է: Առա-
ջին նախադասութեան մէջ ուղղակի միտք և համաձայնութիւն
չկայ և վարմանալին այն է, որ վրիպակների մէջ չէ ուղղած կէտա-
դրութիւնը: Եթէ «անսանձ» խօսքից առաջ վերջակէտ լինէր և
նոր պարբերութիւն սկսուէր այդ խօսքով՝ այս գէպըւմ միտ-
քը հասկանալի կ լինէր: Ահա և մի ուրիշ պերիօդ, որ քիմիա-
կան երկար Փորմուլայի տպաւորութիւն է անում: «Այսներ
չարձակումը Փրանկների վրայ, որոնք Սև ծովի հարուստ Ֆի-
լէա քաղաքի աւարով ծանրաբեռնուած վերադառնում էին,
«անցաւ այնպէս անյաջող, որ տէրութեան մեծ սրբութիւնը
«պանագիա հոգեգետորիա գթութեան պատկերը, որ ձեռների
«վրայ տանում էր պատրիարքը և որը Ղուկաս աւետարանչի
«ձեռագործն էր, ընկաւ Պիեր դը Բրաշեօլի ձեռքը» (391): Այս
պերիօդի մէջ չորս յարաբերական նախադասութիւն կայ և չորս
«որ» ու «որոնք» կան: Ինչ խօսք, որ այսպիսի նախադասու-
թիւնները պէտք է կտրատել և անկախ պարբերութիւններով
թարգմանել ընդհիրդ: Ինչպէս պէտք է հասկանայ աշակերտը
կամ հասարակ ընթերցողը հետևեալ բառերի տարօրինակ դասաւո-
րութիւնը. «Տէրութիւնը և նրա կայսրը արդեօք Փրանկներ
«էին դորա թէ Յոյներ» չնայած այն բարձր ինքնահաւանու-
թեան որ կայսերներն երբեմն արտայայտում էին, կատարելապէս
կախումն ունէին իտալական մանրավաճառ ժողովրդի գթու-
թիւնից (երես 389):

Կարծում ենք, որ բոլորովին բաւական է ձանձրացնել
ընթերցողներին հայր Մեսրոպի անխնամ թարգմանութեան
նմուշներով: Որքան գովելի է և բոլորական հեղինակների գրուած-
ները թարգմանելու գաղափարը, նոյնչափ ցաւալի է, երբոր
յաւ դործը շտապով և անուշադիր կերպով կատարման պատճա-
ռով կորցնում է իւր օգտաւէտութիւնը:

ՍՏՆՑՈՒԸ ԳՐՔԵՐ

- Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ. Բանաստեղծութիւններ. Բագու 1903:
- ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ. Հայ ժողովրդական հերիաթներ.
Ժ. գիրք Թիֆլիս 1903.
» Բաղդիրք Արարատեան բարբառի Տիֆլիս 1903:
- Յ. ԵՍԱՅԵԱՆ. Բաֆֆի, նրա կեանքը և զրական գործունէութիւնը. Թիֆլիս 1903:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՈՒՐԵԱԽԵԱՆ. Ծանօթ պատկերներ. Ս. Պ. Բուրգ 1903 թ.:
- Տեղեկագիր Ազգային կրթարան-որբանոցի ի Կիպրոս Զ. տ. Նիկոսիա 1903:
- ՊՕՂՈՍ ԱԼԷՔՍԱՆԵԱՆ. (Թարգմ.) Տնական գաստիաբակութիւն Նիկոսիա 1903:
- Ք. ՔԱՐԲԱՐ. Քրիստոնէութեան արշալուսին, ռուս. Թարգմ. Մխիթար վարդապետ, Վաղարշապատ 1903:
- Մօլլա Նասր Էգդինի առակներ, հաւաքեց Ե. Լալայեան, Թիֆլիս 1903:
- Հորոս, առակ, հաւաքեց Ե. Լալայեան. Թիֆլիս 1903:
- ԱՐՀԱԿ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ. Աղբատին պատիւը կամ նախախնամութեան ժառը, 4 հատոր. իրական վէպ. Գահիրէ 1902 — 3:
- Լիակատար ցանկ պիեսների, որոնք հայերէն լեզուով ներկայացնելու թշլատրուած են. հրատ. «Թատրոն» հանդիսի. Թիֆլիս 1903:
- ԱՐՀԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ. Դէպի սուրբ Էջմիածին. Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ և նկարագրութիւններ և Հրաշք (պատմական աւանդութիւն). Պատկերներով. Ս. Պ. Բուրգ 1903:
- Մ. ԳՕՐԿԻՅ. Մական Զուգրա. Թարգմ. Սիմ. Բաբիեան. Թիֆլիս 1903:
- ԳԷՈՐԳ ԲԱՇԽՆՋԱՂԵԱՆՑ Նկարչի կեանքից. յիշողութիւններ Ս. Պ. Բուրգ 1903:
- ԱԴԱՄ ՍԱՐԴԱՐԵԱՆ-ԱՐԵԻՀԱՏԵԱՆ. Երազ կամ Օսկան Պետրովիչն եղեմում. Թիֆլիս 1903:
- ԱԲԴԱՐ Ա. Ք. ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ. Հայ զաղթականները Բագու և նրանց վերադարձը. Բագու 1903:
- ԺՕՐԺ ԴԸ ՄՕՐԷ. Տրիլբի. Թարգմ. Լ. Մ.-Աղամեան. հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս 1903:
- Վ. ԼՈՒՆԿԵԻԻ2. Կեանքը ծովերի խորքում. Թարգմ. ռուս. Ստ. Մայխասեանց. Թիֆլ. 1903:
- Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ. Դասագիրք ընդհանուր աշխարհագրութեան ժ. ա. I տարի. Թիֆլիս 1903:

- ԲԵՆԵԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Գարուչական թոթովանքներ. Բ. Ալեք-
սանդրապոլ. 1903:
- Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ. Վիշապ. զրոյց, Բագու. 1903:
- ԻՎԱՆ ՎԱՋՈՎ. Լծի տակ. վէպ բուլղարների կեանքից, ռուս.
թարգմ. Յովհ. Արաբաշեան՝ Ս. Պ. Բուրգ 1903:
- ԲԺ. ՈՒՍ. Գ. ՄԱՂԱՔԵԱՆ. Մայր և երեխայ. Թիֆլիս 1903:
- ԿՈՄԵՏԱՍ Վ. և Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ. Հաղար ու մի խալ. ժողովրդ-
դական երգարան. Ա. յինեակ. Վաղարշապատ 1903:
- ԲԺ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ. Բժշկի զրոյցներ. վատ ցաւ կամ սիֆիլիս
ը. տպ. Թիֆլիս 1903:
- Գ. Ե. ԱՅՐԵՅԻՆ ԳԱՂԱՆԻՐԸ. Բագու 1903:
- ՀԻՐՎԱՆՋԱՆԷ. Ժողովածու երկերի II մ. Թիֆլիս 1903:
- ՕԿՏԱՆ ՄԻԻԲՕ. Գործը գործ է պահանջում. Թարգմ. Կ. Հ. Զալ-
Թիֆլիս 1903:
- ԲՐԱԿԿՕ. Պատուաւորներից մէկը. Թարգմ. Նոյն. Թիֆլիս. 1903:
- Ա. ՉԻԼԻՆԿԱՐԵԱՆ. Մանուկների ստախոսութիւնը և նրա առաջն
առնելու միջոցները. Ալեքսանդրապոլ 1903:
- Վ. ԼՈՒՆԿԵՎԻՉ. Բնութեան երկու մեծ թագաւորութիւնները.
պատկերազարդ. փոխադրեց Յակովբ ք. Սառիկեան. Ս.
Պ. Բուրգ 1903:
- Հ. Գ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ. Ոսկեդարեան և ոչ—ոսկեդարեան
Հայերէնի խնդիրը. Վեննա 1903:
- ԹԱԹՈՒԼ ՎԱՆԱՆԿԱՅԻ. Ոսկեդարեան Հայերէնի խնդիրը.
Վեննա 1903:
- ՉԻԹԵՆԻ. Կիրակնօրեայ թերթ մանկանց. խմբ. Յակոբ Հաչվե-
լէտեան երէց (Բող.) Ռուչչուկ 1903:
- ԱԿԱՆԵԳՐԻ. Բանաստեղծութիւններ. ա. պրակ, Թարգմ. Յ.
Յակոբեան. Թիֆլիս 1903:
- Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ. Խենթը և ուրիշ պատմուածքներ. Թիֆլիս
1903 թ.:
- Г. ХАЛАТЪЯНЦЪ. Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Ар-
меніи“ Моисея Хоренскаго Изданіе Лазаревскаго Ин-
ститута восточныхъ языковъ (вып. XIV), Москва
1903

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՄԵՌԱԾ ՆԻԻԹԵՐԻՑ ԿԵՆԴԱՆԻ ԳՈՅԱՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐԶ:
Ամերիկայից «Nev. Iork. Her.» Փարիզի հրատարակութեան
հեռագրում են, որ այնտեղ Այէքսանդրիայի (Ինդիանաի շտատ)
պրոֆ. Լիտլտօնը մի խիստ հետաքրքրական գիւտ է արել: Բա-
նը վերաբերում է նորան, թէ ինչպէս կարելի է մեռած նիւ-
թերից կենդանի արարած գոյացներ:

Յայտնի է, որ ինքնաբերաբար սերունդու վարդապետու-
թիւնը (гетерогенезисъ) յաղթուեց հակադիր ուսմամբ, պանս-
պէրմիայով, որի շնորհիւ կենդանին կարող է առաջ դալ միայն
կենդանուց (omne vivum ex ovo):

Գիտութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր վէճը Պուշէի
Պաստէօրի հետ, վերջացաւ վերջնիս յաղթութեամբ:

Իսկ նորագոյն Վագնէր՝ Լիտլտօնին, եթէ հաւատանք
յիշեալ լրագրին, յաջողել է մի փորձ կատարել, որ հաստատում
է գէտէրօգէնէզիսի վարդապետութիւնը:

Ամերիկացի գիտնականը այսպէս է արել.—նա մի անթի
մէջ լուծել է մի ունց կերակրի աղը 6 ունց թորած ջրի և 6
ունց 90 աստիճանի սպիրտի մէջ, Դորա կողքին ակսէների վե-
րայ ածել է 2 ունց անուշադր: Այս բոլորը ծածկել է ապակե
խուփով. $1\frac{1}{2}$ ժամից յետոյ վերցնելով այդ խառնուրդից և
ենթարկելով մանրագիտական վննութեան՝ երևացել է, որ հե-
ղուկ նիւթի մէջ վիտում են բիւրաւոր կենդանացած մարմ-
նիկներ: Այս մարմնիկները երեք երեք շօշափուկներ էին ար-
ձակել, որոնցով կերակուր էին որոնում իրանց արտադրող մի-
ջավայրում: Առ այժմ այսքանն է յայտնի այս նոր գիւտի մասին:

ՍԻՖԻԼԻՍԻ ՊԱՏՈՒԱՍՏ. Էդվիլ է կոչոււմ այն կապիկը,
որին Մեչնիկովն ու Ռուն յաջողեցան պատուաստել սիֆիլիսը:
«Matin»-ի աշխատակիցը մօտերս այցելել է պրոֆ. Մեչնիկովին
Պաստէօրեան ինստիտուտը և տես է այն կապիկը, որ իւր

անկումով մարդկութիւնը պիտի ազատէ զարհուրելի հիւանդութիւնից:

—Համբերութիւն ունեցէ՛ք, ասաց հռչակաւոր գիտնականը աշխատակիցին,—40—45 օր կանցնի, մինչև որ «ավարիայի» նշանները կկրկնուեն: Իսկ այս ժամանակամիջոցում հիւանդութեան ընթացքում բարելաւութիւն պիտի նկատուի:

—Էդվիլը տանջւո՞ւմ է:

—Ոչ մի ծանր տանջանք չունի, և նորա բնութիւնը չէ փոխուել: Ճշմարիտ է, փոքր ինչ մեկամաղձոտ է դառել, բայց այս տրամադրութիւնը յատուկ է այն բոլոր վայրենի գազաններին, որոնք ազատութիւնը կորցնում են:

—Արծժո՞ւմ էք, որ հակասիֆիլիային թղթի գիւտն աւելու վերայ էք:

—Ոչ, այդպէս արագ չենք բայլում,— համեստութեամբ նկատեց գիտնականը: Բայց երբ մարդու հետ գործ կունենանք, յոյս ունինք որ կգտնենք սիֆիլիսի հետ կոռուելու միջոցը (Tuxil. I.)

ԹՈՒՔՍԵՏԻ ՆՈՐ ԴԵՂ: Թորային գնդկախոր բժշկելու դեղերի թիւը մէկով էլ աւելացաւ: Պրօֆ. Զօմմերֆէլդը և դր. Դանէլիուսը առաջարկում են այս նպատակով մի նոր խառնուած—սանօզին (sanosin), որ բաղկացած է՝ աւստրալիական *Eucalyptus citriodora maculata*-ի տերեւներից ու իւղից, ծծըմբածաղկից և փայտածխից պատրաստած փոշուց և գործ է դրւում ներշնչման համար: Սորա համար փակում են լուսամուտներն ու դռները, իսկ ապակէ խողովակում գտնուած փոշին շաղ են տալիս կաւէ թիթեղի վերայ, որ տաքանում է սպիրտի լամպիկով. այդ միջոցին եթերեայ էյկալիպտեան իւղից և ծծմբային թթուութեան զազեր են դուրս գալիս, որոնք հետզհետէ լցնում են սենեակը և հիւանդը ներշնչում է: Առաջին անգամուայ համար գազ գոյանալը (տաքացնելը) 15 րոպէից աւելի չպիտի տևէ, իսկ յետոյ պէտք է դարձնել 20 կամ 30 րոպէ, նայելով սենեակի մեծութեան: Արիւն թքելը պէտք է ծառայէ իբրև հակացոյց ներշնչման գործածութեան, որովհետև սկզբում հազի գրգիռը մի առ ժամանակ զօրեղանում է: Սանօզին ներշնչելու ազդեցութիւնը ամենից առաջ արտայայտւում է հազի լաւանալով, խորիւր պակասելով և մաքրուելով. արդէն առաջին ներշնչումներից յետոյ հազի գրգիռը, որ այնքան ծանր է հիւանդների համար, նկատելի կերպով պակասում

է և մեծ մասամբ աստիճանաբար գրեթէ կամ բոլորովին անցնում է: Խորիւր հեշտութեամբ է դուրս գալիս, բիւ բիւ կորցնում է թարախային յատկութիւնը և խիստ քշանում: Հիւանդների բունը, հազի բացակայութիւնից զգալի կերպով յաւանուր է, այնպէս որ նոյն իսկ ծանր դէպքերում կարելի է առանց քնարեր գեղերի և մօրֆիտի բնել: Այս դեղի ազդեցութիւնը սուր կերպով արտայայտուում է և հիւանդների դուրս գնալու, ուտելու ու ինքնազգացութեան վերայ: յիշեալ բժիշկների գրեթէ բոլոր հիւանդների կշիռը աւելացել է բժշկութեան ժամանակ, առանց սննդի եղանակը փոփոխելու: Ինչ վերաբերում է սանօզինի ազդեցութեան թոքերի տեղական երևոյթների վերայ, թէպէտ մեծ մասամբ դա շատ բարեյաջող է եղել, այնուամենայնիւ չէ յաջողել տեղական երևոյթները բոլորովին հեռացնել, ապա ուրեմն սանօզինը չի կարելի առանձնայատուկ միջոց համարել: Հեղինակները նկատում են նոյնպէս, որ այդ միջոցը բարեբեր ներգործութիւն ունի և թոքախտների զիշերուայ բրտնքի վերայ: մի քանի դիպուածներում առատահոս բրտնքը, որ ուրիշ միջոցներով չէ անցել, հեղինակները յաջողել են դորանով բոլորովին ոչնչացնել: (Рyce. Եր.):

ԻՔՍ ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ:
Խլիրդի բաղադրութիւնը իբր ճառագայթների բժշկական գործունէութիւնից ամենահետաքրքրական և կարևորն է: Բէօնտգէօնեան ճառագայթները կարող են օգուտ բերել ուրիշ հիւանդութիւնների դէմ կռուելիս: Դորանից կարելի է մատնանիշ անել ալիսակի վերայ, որ ինչպէս յայտնի է կաշուի գնդկախտային մի հիւանդութիւն է: Դր. Սըբգրէն և Սէգէրօլմ (Ստոկհոլմ) բժիշկների տեղեկութիւնների վերայ հիմնուելով (մօտ 30 պիսակային հիւանդի վերայ կատարած), նոյնպէս և Ուիլեամսի և պլոց, Բեօնտգէնեան ճառագայթները քայքայում են պիսակային կծիկները և այսպիսով նպաստում պիսակութեան բժշկութեան (Lupus): Բայց նոքա օյնքան ուժով չեն ներգործում, և իրանց գործունէութեամբ յետ են մնում Ֆինկէնի լուսային եղանակից: Նոյն բժշկապետների վկայութեամբ բաղադրութիւնը բոլորովին յաջողում է ջրջրուկի կամ ցանի ժամանակ, որ շատ յաճախ խիստ յամառ բնաւորութիւն է ունենում և դժուար է ենթարկուում սովորական բժշկութեան: 11 տեական հիւանդների վերայ կատարած փորձերը ցոյց տուին որ Բէօնտգէնեան ճառագայթներով հիւանդութիւնն անցնում է

բաւական արագ (կատարեալապէս բժշկուելու համար հարկաւոր է 15 կարճատև գործողութիւն)։ Դր. Բէստին (Բոստօնում) զեզեցիկ հետեանքներ է տուել րարիաբուժութիւնը, ի միջի այլոց, տրախօմայի վերաբերմամբ։ Այնուհետեւ, թէպէտ սակաւաթիւ, բայց փաստեր կան, որ բոլորովին յաջող կերպով բժըշկոււմ է զլխի գոնջութիւնը (парша), որ առաջ է դալիս առանձին պարապիտային սնկիկով և որ դժուար բուժելի է և խիստ վարակիչ։ Իբր ճառագայթները սպանում են այդ սնկիկները և այդպիսով բժշկում 10—15 անգամ գործադրելուց յետոյ։ Մի քանի բժիշկներ սկսեցին Բէօնտգէնեան ճառագայթները գործածել նեարդաթուլութեան, և յատկապէս զէմքի եռաձիւղ նեարդի թուլութիւնը բուժելու համար և դատելով մեր ունեցած տեղեկութիւններից՝ ստացել են խիստ լաւ, յուսալի հետեանքներ (Моз.)։

ԱՆՆԿՐԾԻՆԸ ԽԼԻՐԴԻ ԴԵՂ։ Մի շարք փորձերից յետոյ Արախովի համալսարանի պրօֆ. Ադամկէիչը եկաւ այն եզրակացութեան, որ խիւրդային կծիկից դուրս բաշած, հիւթը, միացած կարբոլի և լիմօնի հիւթի հետ, զարմանալի կերպով ազդում է վնասաբեր ուռոյցքների վրայ, որոնք խիւրդ են կոչուում, եթէ միայն սրսկուում են կաշուի տակ որոշ քանակութեամբ։ Պրօֆ. Ադամկէիչը իւր գիւտը անուանեց կանկրօին և զեկուցում ներկայացրեց բժշկական զանազան գիտնական ընկերութեանց, մանրամասն նկարագրելով այդ միջոցով խիւրդով հիւանդների բժշկուելը։

Սկզբում բժիշկները, որոնք պրօֆ. Ադամկէիչի այդ միջոցը զանազան փորձերի էին ենթարկել, չընդունեցին նրա առողջարար լինելը։ Այդ առիթով վիճարանութիւնը լինում էր մասամբ Արախովում, մասամբ Վեննայում։ Ընդիմախօսները ցոյց էին տալիս, որ մի քանի դէպքում նրանք նկատում էին որ հիւանդներն աւելի վատանում են այդ դեղից և բոլորովին դատապարտեցին այդ նոր միջոցը։

Բայց պրօֆ. Ադամկէիչը չէր վհատում։ Մի քանի տարուայ շարունակ դիտողութիւններից և փորձերից յետոյ նա կատարելագործեց իր գտած միջոցը և բնութեան համար ուղարկեց Փարիզ, Փարիզի Ս. Ղազարի հիւանդանոցի գլխաւոր բժիշկ Բենուլը հետաքրքրուեց այդ միջոցով, մի քանի փորձերի ենթարկեց և զետեղեց Ֆրանսիական բժիշկների «La Presse Medicale» լրագրի մէջ մի երկար յօդուած. այդ յօդուածում բժիշկ Բենուլը թուում է ձօտ տասը դէպք խիւրդի (լեյուսի, կրծքի և կոկորդի) որոնց վերայ գործադրել են բժիշկ Ադամկէիչի միջոցը և հիւանդները առողջացել են (ԵԱԿՅ)։

ԲԱՒԻՆ ԷԱՐԻՆԷԻ ԴԵՄ։ Աեօնիզսբէրգի համալսարանում երկու բժիշկներ Պֆէյֆէր և Փրիգգէրգը ըստիով փորձեր են կատարել հարինքի (тубы) մանրէների վերայ։ Մութ սենեակում փակուած նոքա սպանուեցան, կամ գէթ նոցա բազմանալու գործողութիւնը դադարացնուեց ըստի ճառագայթների

աղդեցութեամբ 24 ժամ շարունակ: Աւելի հեշտ սպանում են խօլերայի և սուտակի (карбункулъ) մանրէները: Այսպիսով գիտութիւնը մի նշանաւոր գիտ անելու վերայ է: Դժբաղդաբար բաղին շատ թանկ է. մի գրամը բժիշկների ասելով՝ 30,000 ֆր. արժէ:

ՏՐԱԽՕՄԱՅԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ: Անբարեյաջող առողջապահական պայմաններում ապրող գիւղական և քաղաքային աղքատ ազգաբնակչութեան մէջ տարածուած զանազան աչքացաւերից ամենագլխաւորը ներկայումս տրախոման է կամ պյսպէս կոչուած եգիպտական հիւանդութիւնը: Այդ հիւանդութիւնը շատ ժամանակ չէ որ հիւսիսային Աֆրիկայից մտել է Գալիլիայում Խովաթիայում և Աւստրո-Հունգարիայի մի քանի գաւառները և այժմ մեծ արագութեամբ տարածւում է մեր կողմերը, մանաւանդ ամառը: Ամենից աւելի նորան նպաստում է մեծ բնակչութեամբ փոշու հետ գործ ունեցող աշխատանքները, օր. աղալը: Մինչև վերջին ժամանակներս այս հիւանդութիւնը բժշկելու համար գործ էր անում գլխաւորապէս արջասպ: Բայց ոչ այս և ոչ ուրիշ միջոցներ կանոնաւոր կերպով չեն բուժում տրախոման: Դոքա հիւանդին մեծ տանջանքներ պատճառելով՝ բժշկութեան համար պահանջում են մի քանի ամիս և անգամ ամբողջ տարի, որ բանուոր մարդու համար զրեթէ անիրագործելի է: Սոցա փոխարէն այժմ գտնուած է նոր դեղ, որ տրախոման բժշկում է արագ, նոյն իսկ առանց բժշկի յաճախակի ներկայութեան և որ չէ տանջում հիւանդին: Դա կիտրոնաթթուական պղինձ է (կուպրոցիտրո), որ առաջինը գործ դրեց ղոկոտ: Այտը: Գերմանական ակնաբուժարանում հաստատուած է, որ տրախոման ամենահին տեսակները բժշկւում են սորանով: Կրայնայում, ուր տրախոման ծարակում է մի քանի տասնեակ տարիներ, կիտրոնաթթուական պղինձը, որ գործ է դրւում 1902 թ. սեպտեմբերից, կատարելապէս փրկել է ժողովրդին այդ վարճուրելի հիւանդութիւնից, որ այնտեղ սաստիկ պակասել է այժմ: (Moz.)

ՀԻՃՈՒԿ ՕՁԻ ԹՈՅՆԻ ԴԷՄ: Օձի թոյնի դէմ նախապաշտպանող շիճուկի խնդիրը վէճի առարկայ է դարձել մասնագէտների մէջ: Դր. Վալմէտը ապացուցեց, որ կօբրի թոյնի դէմ շիճուկը, թէպէտ և աւելի ներգործական է այս օձի թոյնի դէմ, ընդունակ է սակայն չէզոքացնելու և ուրիշ օձերի թոյնները: Սորա հակառակ Մարտինը և վերջերս Տիրօվէլլը Աւստրալիայում քննադատեցին այս հայեազրը: Քիչ առաջ կապ. Լամբը հաստատեց անկասկած կերպով, որ այս շիճուկները պէտք է նոյնպէս առանձնայատուկ լինին, ինչպէս օր. ղիֆտէրիտի և կարկամութեան: Նա մի շարք փորձեր կատարեց և համոզուեց որ չէզոքացնող աղդեցութիւնը ձեռք է բերւում զանազան տեսակ օձերի կծելու վերաբերմամբ միայն ամեն մէկ տեսակի համար առանձին շիճուկով: Սորանով էլ բացատրւում է անշուշտ այն, թէ չնայելով որ գտնուած է այն շիճուկը, որ յաջող

կերպով ներգործում է կորրի կծելու դէմ, միայն Հնդկաստանում օձից մեռնողների քանակութիւնը 1901 թ. հասնում էր ահագին թուի—22,810 հոգու։

ԽՕԼԷՐԱՅԻ ԲԺԿՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՄԻՋՈՑ. Խօլէրան—հընդախորդ դեռ մինչև այժմ մեծ զոհեր է տանում ամեն տարի, Այն ինչ այս հիւանդութիւնը բժշկելու համար դեռ բոլոր ոյժով աշխատում են փսխելը կտրել և տալիս են մեծ քանակութեամբ ալքօօլ, Վերջերս՝ փսխուած զանգուածի վերայ ըսկսան նայել ինչպէս յօրինուածքի համար փրկարար մի ըէակ-գիւղի վերայ։ Այդ զանգուածի հետ հեռանում են հիւանդային մանրէները, յօրինուածքը ապատում նորանից և այնուհետև արագութեամբ ձեռք է բերում իւր կորցրած ոյժերը։ Բժշկի դերը նորա մէջ է ուրեմն, որ յօրինուածքին օգնէ մանրէներին ընթացք տալ։ Ես ահա դր. Խարիտոնովը, որ առիթ է ունեցել զիտել Մաննչուրիայի աւերիչ համաճարակը, սկսեց գործ դնել մագնանա-կալիի աղի թոյլ լուծուածքը, որ ներս էր մտնում ստամոքսը։ Այս դեղը թթուացնում էր մանրէները և անվնաս էր դարձնում նոցա։ Միևնոյն ժամանակ փսխումը չէր կտրուում, որի հետ դուրս էին գալիս մեծ քանակութեամբ մանրէներ։ Ստացուած հետեւանքները սպասածից գերազանցեցին։ Մահացութեան տոկոսը սաստիկ պակասեց և հիւանդները աւելի շուտ էին ապաւում ծանր հիւանդութիւնից (M03)։

ՀՈԳԵԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ՆՈՐ ԵՂԱՆԱԿ։ Բրիւսէլի դր. Դէմօօրը մի նշանաւոր գիւտ է արել։ Նա հաստատում է, որ առողջ, բոլորովին բնական մարդը, եթէ նորան երկու բոլորովին հաւասար կշռով առարկաներ տանք, որոնց ծաւալի մէջ մեծ զանազանութիւն լինի, երբէք միանգամից չի որոշի, որ երկուսի կշիռը միատեսակ է, և փոքր ծաւալի առարկան միշտ նորան մի փոքր ծանր կ'ընկալայ։

Իսկ տկարամիտ մարդիկ, ապուշներն ու պլաստիկութեանը, ընդհակառակ, միշտ ճշտութեամբ որոշում են այս առարկաների միահաւասար կշիռը. ոմանք փոքր ինչ տատանուելուց յետոյ, միւսները՝ միանգամից։ Եւ այս տատանումը միայն որոշում է նոցա սեպհական անբնականութեան աստիճանը։

Իւր այս փորձը դր. Դէմօօմը կատարեց 380 երեխաների վերայ, 6—15 տարեկան, որոնցից միայն 10-ը, անպայման տկարամիտներ, միանգամից որոշեցին, որ տուած երկու, զանազան չափի, բայց հաւասար ծանրութեան, շիշերի քաշը միևնոյն է։ Մնացած բոլոր երեխաները տատանուեցին, և փոքր չափի շիշը աւելի ծանր թուաց նոցա։

Ներկայումս ֆրանսիական բժիշկներ այս միջոցը գործ են դնում և հասակաւոր հիւանդների վերայ՝ նոցա հոգեկան բնականութեան աստիճանը որոշելու համար, և «դր. Դէմօօրի նըշանը» գրեթէ ամեն դէպքում բաւական ճիշտ ցուցումներ է տալիս (M03)։

Օր. Նուարդ Աղումեանց

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

ՎԵՋ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՕԾՄԱՆ ՏԵՄԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵԴԱՐՉ

Սեպտեմբերի 28-ին, Վարազայ խաչի տօնի օրը լրացաւ Ազգիս սրբազնագոյն Հայրապետի օծման տաւը տարին: Այդ օրը մեծահանգէս կերպով տօնուեցաւ Հայոց բոլոր եկեղեցիներում: Այստեղ, վանքի Մայր եկեղեցում, այդ օրը հանդիսաւոր պատարագ կար՝ բոլոր հայ հոգևորականութեան և խուռն բազմութեան ներկայութեամբ և կատարուեցաւ հայրապետական մաղթանք:

ՉԸՃԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ ՀԱՅՆՐԻՆ

«Այն օրից, որ Իրանի կայսրութիւնը մեր Օգոստափառ անձնաւորութեան վիճակուեց, իբրեւ երախտագիտութիւն առ Աստուածային նախախնամութիւնը, մինչ տարածեցինք մեզ չնորհուած ողորմութեան ճառագայթները մեր Կայսրութեան բոլոր բնակիչների վրայ, ինչ ազգի և ցեղի ու կրօնի պատկանէին նրանք, և ամենքին միեւնոյն հայրենիքի որդիներ համարելով՝ ամեն առիթով և ամեն պարագայում նրանց բարօրութեան համար ոչինչ չը խնայեցինք: Յոյս ունինք, որ ամենակարող Աստուծու օգնութեամբ աւելի քան ցարդ վայելելով երկնային օթանդակութեան չնորհը՝ մեր այս սուրբ պարտականութեան մէջ աւելի յաջողութիւն գտնենք:

«Եւ արդ, մի քան, որ մեր սրտի բարի իղձերի հետ կատարելապէս համապատասխան է; այն է, որ մեր Կայսրութեան Հայ ազգաբնակչութիւնը, որ հին ժամանակներից ի վեր ապաստանած է առ ոտս Պարսից Արքայական Գահի, և որը միշտական հաւատարիմ հպատակութեան և երկրասիրութեան ապացոյցներ է տուել, այժմ մտադիր է իր դպրոցների թիւն աւելացնել թէհրանում, Դաւէթում և Պարսկաստանի այլ գաւառներում, հաստատելով մի քանի կեդրոնական նշանաւոր դպրոցներ, և այս առիթով մեր Օգոստափառ Վեհափառու-

թիւնից արտօնութիւն է խնդրել այդ դպրոցների բացման համար:

«Հայերի այդ նպատակը մեր սրտաբուխ փափագների հետ համաձայն գտնելով, և նկատելով, որ այդ նպատակը մեր հպատակների առաջադիմութեան պատճառ պիտի դառնայ կրթութեան, արհեստների և երկրագործութեան ասպարէզներում, և վաճառականութեան զարգացման մղիչ պիտի հանդիսանայ, սոյն հօր Արքայական Ֆերմանով շնորհում ենք նրանց արտօնութիւն՝ Պարսկաստանի Հայ դպրոցների բացման համար, և այդ դպրոցները մեր մասնաւոր հոգածութեան և պաշտպանութեան տակ առնելով՝ հրամայում ենք, որ այն գումարները, որոնք այդ ձեռնարկութեան համար յատկացուելու են, գործադրուեն, նոյն գործի ձեռնարկողների և հոգաբարձուների յօրինելիք կանոնադրութեան համեմատ որոշուած ծախսերի համար: Ընդհանրապէս բոլոր հաստատուած դպրոցները մեր արքայական Անձնաւորութեան պաշտպանութեան տակ գնելով, հրամայում ենք, որ մեր բոլոր պաշտօնեաները ամեն տեսակ աջակցութիւն և օգնութիւն նուիրեն նոյն նուիրական գործի յաջողութեան համար: Տրուած ի Ռէջէք ամսին 1318 թուին»:

(Նոր-Պարսկաստան):

ԽՈՒԴԱԴԵԱՆ ԱՊԱՍՏԱՆԱՐԱՆ — ՈՐԲԱՆՈՅ

1877 թուին Թիֆլիսում վախճանուեցաւ վաճառական Յովհաննէս Դաւթեան Խաչատուրեանցը, որ իւր ամբողջ կարողութիւնը, գրեթէ հարիւր ութսուն հազար ռուբլու արժողութեան, կտակեց Վովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան, որպէս զի այդ գումարով պահուեն զանազան բարենպատակ հաստատութիւններ: Հանգուցեալը թաղուեցաւ Մողնու եկեղեցու գաւթում: Նորա կտակը մինչև այս տարի մնացել էր անիրագործելի: Այժմ, վերջապէս Թիֆլիսի Հայ Բարեգործական Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ և պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ այդ կտակի հաշուով նոյն իսկ Խաչատուրեանի կտակած տան վերնայարկում այս օրերս բացուեց «Խաչատուրեանի Կրթական Կենտրոն»-ը, որ պիտի խնամուին մշտապէս 20 բոլորովին որբ հայ աղջիկներ մինչև չափահաս դառնալը: Բացման հանդէսը կատարուեց մի համեստ հանդիսով, նախապէս հոգեհանգիստ կատարուելուց յետոյ հանգուցեալ բարերարի շիրմի վերայ: Որբանոցի ներքին կազմակերպութիւնը գտանք խիստ բարեկարգ և օրինակելի:

ՊԱՆՏՐՄԱՅԻ ՀԱՅ.ԿԱԹՈՒԿՆԵՐԻ ԴԱՐՁԸ ՄԱՅՐԵՆԻ Ե-
ԿԵՂԵՑՈՒ ԾՈՅԸ

«Բիւզանդիոն» լրագիրը հաղորդում է, որ Պանտրմայի 14 հայ-կաթոլիկ ընտանիքներ, 54 հոգուց բաղկացած, որոնք 11 տարի առաջ կաթոլիկութիւն էին ընդունել, այս օրերս դարձել են Հայաստանեայց ս. եկեղեցու գիրկը՝ Տ. Թաթուլ վարդապետի ջանքերով և այս առիթով հարկ եղած օրինական ձևակերպութիւնները կատարուել են արդէն: Հ. Թաթուլ վարդապետին այս բանի մէջ նպաստել են փաստաբան Յարութիւն Ուղունեան և ուսուցիչ Թադուր Շիրինեան, որոնք հայր սուրբի խրատներին անսալով՝ վերջ են տուել յիշեալ բաժանման և ամենքը միասին դարձած են Հայ եկեղեցու ծոցը:

ՕՐ. ԱԼԻՍ ԲԼԷԿՎԷԼ

Օր. Ալիս Բլէկվէլը, որ անյայտ չէ մեր ընթերցողներին իւր զանազան թարգմանութիւններով հայերէնից անգլիերէն լեզուի, վերջերս մեծ եռանդով սկսել է մի գեղեցիկ ձեռնարկութիւն, այն է՝ հայ նշանաւոր բանաստեղծների երկերը անգլիերէնի թարգմանել և հրատարակել Բոստօնի «Boston Post» լրագրում և նոյնտեղի հայերէն «Կոչնակ» շաբաթաթերթում:

Վերջերս մեր խմբագրութեան մէջ հետզհետէ ստացուեցին օրիորդի հետեւեալ թարգմանութիւնները.

Յ. Յովհաննիսեանի «Armenian Song» և «Let your song boil with fire of ardent wrath» բանաստեղծութիւնները թարգմանութիւնը տպուած «B. Post»-ի մէջ:

ՄՂՈՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՈՂԲԱԼԻ ՎԻՃԱԿԸ

«Արեւիք» օրաթերթի սեպտ. 9 համարում տպուած Մուշեց հաղորդուած մի թղթակցութիւնից քաղում ենք հետեւեալ տխուր տողերը.

Մշոյ ս. Կարապետ մենաստանի նիւթական և բարոյական հաստատութիւնները քայքայուող վիճակի մէջ են: Շէնքերի փլուզումները հաստատուած իրողութիւն է և եթէ կարկատաններ ու վերանորոգութիւններ չլինին՝ թերևս աշնան անձրևներին՝ քարուքանդ պիտի լինին և Մշոյ ս. Կարապետն էլ պատմական վանքերի կարգի կյիշուի:—Փալով բարոյական հաստատութեան, այն է որբանոց վարժարանին, ուր 55-60 որբ սաներ է դաստիարակուում, այն էլ այսօր փակուում է՝ ի մեծ դժ-

բախտութիւն չըջակայ ժողովրդեան, որոնց նա տալիս էր քահանայացուներ, վարժապետներ և քիչ չատ գրել-կարդալ գիտեցողներ: Այս տարի այդ դպրոցը աւարտել են 10 հոգի: Պատրիարքարանը դադարեցրել է նպաստ տալը և միաբանութիւնը անձեռնհաս է շարունակելու որբանոցի գոյութիւնը, որովհետև վիճակային և ուխաւորական նուէրներն ու հասոյթները իսպառ դադրած են, վանքը ճնշոււմ է պարտքի տակ, որ անում է մեծ տոկոսների շնորհիւ: Ի՞նչ պիտի լինի հետեանքը՝ հեշտ է գուշակել: Մի օր վարժարանը կփակուի, միւս օր այս կամ այն շէնքը կփլի, մի օր էլ ոչխարն ու տաւարը կվաճառուի և ամենից վերջ... կցրուի Միաբանութիւնը:

ՀԻՐՎԱՆՋԱՄԷԻ ԵՐԿԵՐԻ ԲՈՋԵՄԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մօրավիայի Նիկողայի քաղաքից երէց Ալօիս Կուղէլկան մեզ հաղորդում է, որ ինքը արդէն թարգմանել է հայերէնից բոհեմերէն լեզուի մեր աշխատակից պ. Շիրվանզադէի «Նամուս» վէպը և «Հաւատարիմ ընկերներ» պատկերը, որ այս տարի տպուած էր «Լուսմայ»-ի մէջ և արդէն ուղարկուած են մի հրատարակչի տպագրութեան համար: Հ. Կուղէլկան խնդրել է մեզնից ուղարկել իրան նոյն հեղինակի «Կրակ» անունով վէպը, որ նոյնպէս մտադիր է թարգմանել բոհեմերէնի:

† ՄԱՀԳՈՅԺ

ՍՈՒՔԻԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Լոնդոնի մի հիւանդանոցում անցեալ սեպտեմբերի 6 ին վախճանուեց գիտնական Սուքիաս Վ. Պարոնեանը, որի մասին հետեւեալ տեղեկութիւններն ենք գտնում «Բիւզանդիօնի» մէջ: Սուքիաս Վ. Պարոնեան ծնած էր 1831 ին Կ. Պոլսոյ մէջ, Հայ-հռոմէական ծնողքէ: Դաստիարակուեցաւ Վենետիկի Միխիթարեանց քով և 1854 ին արեղայական ձեռնադրութիւնն առաւ Վանքին մէջ: Կանուխէն ճաշակ ցուցուցած էր լեզուաբանական հնախօսական ու բանասիրական աշխատութիւններու, և լիագոյն յազարդ տալու համար նախասիրած ուսումներուն, գնաց Լոնտոն և Բարիզ, և աշխատեցաւ Բրիտանական Մուսէոնին և Բարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ: Հայ հռոմէական հասարակութեան ներքին խրնդիրներուն մէջ, Հ. Պարոնեան հակահասունեաններէն էր, և թէ՛ այս պատճառաւ, թէ՛ իր աշխատութեանց բերմամբ, տակաւ պաղեցաւ հռոմէական վարդապետի պաշտօնավարութենէն, յորմէ արդէն ձեռնթափ էր Լոնտոն և Բարիզ գրտնուած միջոցին, ուր իր ապրուստն ալ կապահովէր Միաբանութենէն անկախաբար, այն գումարներով զոր կստանար Բրիտանական Թանգարանին և Բարիզի Մատենադարանին վարչութիւններէն, հոն գտնուող հայերէն ձեռագրերը ցուցակադրելու իր աշխատութեան փոխարէն: Տ. Ներսէս Պատերիարքի օրով, երբ խումբ մը Հայ հռոմէական եկեղեցականներ ու աշխարհականներ Ազգ. Եկեղեցին դարձան, Պարոնեան Վրդ. ն ալ թողուց Հռոմայ Եկեղեցին, և իր դարձն հեռագրաւ ընդունուեցաւ և իրեն արտօնութիւն տրուեցաւ վեղար գնելու: Հետևապէս, Պարոնեան Վրդ., որ իր քահանայական ձեռնադրութիւնն առած էր Նար Աէյ և Մեսրոպ Ճերմակեան Վրդ. ներուն հետ միատեղ, Ազգ. Եկեղեցին դարձաւ Տ. Մաղաքիա Վ. Օրմանեանի և այլոց հետ:

Ասով սակայն իր կեանքին ընթացքին զգալի փոփոխում մը չկրեց: Ազգ. Պատրիարքարանը զինք Մանչէսդրի Հայոց հոգևոր հովուութեան կոչեց: Ժամանակ մը ետքն ստիպուեցաւ լրոջուլ այս պաշտօնը, որովհետև Մանչէսդրի Հայք կգանգատէին որ թէպէտ բարեկիրթ, բարեհամբոյր, ուսեալ, զարգա-

ցեալ մարդ, բայց իբրև հայ եկեղեցական անբաւական էր. զի Հայ. եկեղեցւոյ ժամերգութիւն չէր լսած, Հայ միջավայրի մէջ չէր ապրած, որով Հայ եկեղեցւոյ երգեցողութիւններուն եղանակը չէր գիտեր, կամ խիստ քիչ, և ծիսակատարութեան ալ իր հմտութիւնը թերի էր, նոյն իսկ Հայ հռոմէական եկեղեցւոյ ծէսերը քիչ անգամ ի գործ դրած ըլլալով իր երկարժամանակեայ օտարութեան մէջ:

Հանգուցելոյն այս թերութիւնն անխուսափելի էր, բայց և այնպէս ժամանակ մ'ալ Բարիզի մէջ աշխատեցաւ իբրև հոգևոր հովիւ: Սակայն իր զօրաւորագոյն կողմն երբէք իր կրօնաւորութիւնը չեղաւ, այլ իր բանասէր աշխատասիրութիւնը: Բազում ինչ պրպըտած երևան հանած էր ձեռագրաց մէջէն Հայ լեզուի ուղղութեան համար և Հայկազեան Բաւարանի մանրակրկիտ սրբագրութիւն մը յօրինած է: Յիշեալ երկու Մատենադարաններու հայ ձեռագիրները ցուցակագրելէ ետքը, Յերոպոլի բոլոր Մատենադարաններն ալ պատեցաւ, կամ ցուցակները հաւաքեց, և տեսակին մէջ տակաւին գոյութիւն չունեցող մեծագոյն ցուցակ մը կազմել սկսաւ, ուր յիշուած են ամեն լեզուէ այն ամեն գիրքեր, որք կրնան շահագրգռել հայ բանասէրն ու ուսումնասէրը: Այդ ցուցակէն նմոյշ մը դրկած էր Սահակ Մեսրոպեան գրական մրցանակի յանձնաժողովին, որ չէր կրնար լոկ մասնակի ցուցակ մը վարձատրել, բայց ձեռնարկութեան օգտակարութիւնը ճանչնալով, խոստացաւ դրամապէս օգնել՝ ի կատար ածելու և տպագրելու միջոցը տալու անոր:

Բայց Սուքիաս վ. Պարոնեան յատկապէս պիտի յիշուի իր նախանձախնդիր պաշտպանութեամբ Բերթօղահօր յիշատակին, ընդդէմ ծանօթ հրատարակութեան Պ. Մատաթիա Գարագաշեանի: Սուքիաս վրդ. «Արևելեան Մամուլ» մէջ սկսաւ իր պատասխանը, զոր սակայն չկրցաւ ամբողջացնել, և կըսուի թէ ձեռագիր թողած է, ապագային մէջ աւելի չիմնական աշխատութեան մը մասը կազմելու համար: Միևնոյն ատեն շատ մը ուսումնասիրութիւններու ձեռք դարկած էր, բայց չէ կրցած բան մը ամբողջացնել, այնքան խղճամիտ էր՝ ո՛ր և է կէտ տարակուսական չձգելու համար: Հետևապէս, իբրև հեղինակ, ամբողջացած և հրատարակած գործերով չի կրնար ճոխանալ իր համբաւը, բայց իր ձեռագրերուն, մէջ ճշմարիտ գանձեր կան, որոցնմէ օր մը կարելի պիտի ըլլայ օգտուիլ:

Ի մի բան, վարչական գործօն կեանքէ խուսափող, բայց անընդհատ պրպտող, քրքրող, ուսանող և գրող եկեղեցական դէմք մ'էր Սուքիաս վրդ., որ իր ընկերական հանգամանքներովն ալ, քաջուած, մէկուսացած, ինքն իր մէջ ամբողջութեամբ, համեստ, զգաստ, կէս մը ճգնաւոր եկեղեցականի դէմք մէր: Զինք ճանաչողները կարելի չէ որ աղէկ յիշատակ մը չպահեն իրեն վրայ, բայց հայ ժողովրդին մեծամասնութիւնը զինք ճանչնալու և իր հմտութիւնը վայելելու պատենութիւն չէ ունեցած դժբախտապէս:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԾԻԱՆՆԵՐ

Ս Պ. ԲՈՒՐԳ. Պ. Ս. ՉՈՒԲԱՐԵԱՆՅ. — Ստացանք Լ. Անդրէկի «Սերգէյ Պետրովիչի պատմութիւնը». տպագրութիւնը մի փոքր կարող է ուշանալ՝ մանաւանդ՝ թարգմանական նիւթերի չափազանց առատութեան պատճառով:
ԹԻՖԼԻՍ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄ. — Ձեր թարգմանութիւնը Գրէնից՝ չենք կարող տպել:

Ն. ՆԱԽԻՋՆԻԱՆ. Ե. Շ. — «Ասիում է լսվելու համար» Մ. Նալբանդեանցի՝ ստացանք. ոչ մի տեղ տպուած չէ և կոպուլի հետեւեալ համարում: Ստացանք նաև նոյն համակրելի հեղինակի «Աղցմիք»ը, որ կոպուլի իւր տեղում: «Գեղունի» մենք աչքով տեսած չունինք. իսկ նորա ցընդաբանութիւնների մասին չատ ենք լսել. արժէ հայրենի տունը արհամարհող այդ եզրուիտների հետ բանակուիլ մղել: Ձեր խորհրդից կօգտուենք առաջիկայում:

ԹԱԻՐԻՋ. ԱԶԱՏԵԱՆ: — Ստացանք Չեխովի «Տանը» վիպակի թարգմանութիւնը. հերթին պիտի սպասէ: Ի դէպ խընդրում ենք մեր աշխատակիցներին, որ այդ հեղինակից էլ ոչինչ չուղարկեն մեզ, որովհետև խմբագրութիւնս լիքն է դորա բազմաթիւ պատկերների թարգմանութիւններով:

Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ. ՓՈՒՇ. — Ձեր նամակին կպցրել էք 2 կոպէկի նամակագրոյ՝ փոխանակ 7-ի և այդպիսով ստիպում էք խմբագրութեանս՝ 10 կոպէկ տուգանք վճարել: — Ձեր «Բանաստեղծ» ոտանաւորը չի տպուի:

Ս. Պ. ԲՈՒՐԳ. Ա. ԿԱՅԾՈՒՆԻ. — Մինչև այժմ չստացանք Ձեզնից 30 օրինակ «դէպի ս. էյմիածին» գրքից. պիտի ուղարկէք թէ ոչ:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. Բ. — Ն. Նադեժդինի «խօսակցութիւն» գրոյցը ստացանք: Կոպուլի իւր ժամանակին:

ՌԱՇՏ. Վ. ԹՈՒՐԵԱՆ. — Ձեր «Հարազատներ» երկը կկարդանք և կպատասխանենք:

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՆՆԵՐ

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1903 ГОДЪ НА ЖУРНАЛЪ

НОВЫЙ МІРЪ

Большой иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаній.

За четырнадцать рублей

въ 1903 г. каждый подписчикъ „Новаго Мира“ получитъ съ доставкой и пересылкой слѣдующія изданія:

24 №№ интереснаго богата иллюстрированнаго литературно-художественнаго журнала „НОВЫЙ МІРЪ“ въ форматѣ лучшихъ наибольшихъ европейскихъ иллюстрацій.

24 №№ иллюстр. двухнедѣльнаго обзора текущей жизни—политической, общественной, литературн. и художеств., п. н. ВСЕМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ—въ форматѣ „Новаго Мира“...

24 №№ особаго иллюстр. журнала прикладныхъ знаній и новѣйш. изобрѣт., п. н. „МОЗАИКА“ съ хроникою самообразования и справочнымъ отдѣломъ.

52 №№ еженедѣльн. журнала „ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ“, иллюстриров. вѣстника отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи.

52 №№ еженедѣльнаго обзора текущей русской жизни, п. н. „ВРЕМЕННИКЪ ЖИВОПИСНОЙ РОССИИ“. представляющаго собою полную еженедѣльную газету.

12 №№ ежемѣсячнаго журнала романовъ, повѣстей, рассказовъ, историческихъ очерковъ и проч. для семейнаго чтенія, п. н. „ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА“, и ВЕЛИКОЛѢПНЫЯ БЕЗПЛАТНЫЯ ПРЕМІИ, состоящія изъ 12 ИЗЯЩНО ПЕРЕПЛЕТЕННЫХЪ КНИГЪ

„БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“ ВЪ СОСТАВЪ КОТОРЫХЪ ВОЙДУТЪ

6 томовъ сочиненій Д. И. СТАХЪЕВА въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ, между прочимъ: 4 большіе романа 3 большія повѣсти, нѣсколько рассказовъ и др. мелкія произведенія.

6 томовъ сочиненій С. СМАИЛЬСА въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ слѣдующія произведенія: „Характеръ“, „Бережливость“, „Самодѣтельность“, „Долгъ“, „Жизнь и трудъ“, и „Вѣчный труженикъ“

Кромѣ того, независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ изданій и премій, гг. подписчики получаютъ БЕЗПЛАТНО

ДВА ЦѢННЫЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ ИЗДАНІЯ

а и м е н н о:

1) ГРАФЪ Л. Н. ТОЛСТОЙ

ъ изображеніяхъ живописцевъ, скульпторовъ и граверовъ, русскихъ и иностранныхъ, фотографическихъ портретахъ, снятыхъ въ разныхъ періодахъ его жизни, картинахъ, медаляхъ, рисункахъ, автографахъ, предметахъ, связанныхъ съ его именемъ и пр. и пр., хранящихся въ общественныхъ музеяхъ, бібліотекахъ и коллекціяхъ частныхъ собирателей въ Россіи и заграницею, съ приложеніемъ мыслей и изреченій великаго писателя.

2) РУССКІЙ МУЗЕЙ ИМПЕР. АЛЕКСАНДРА III.

Роскошное изданіе, содерж. свыше, 120 картинъ съ описательнымъ текстомъ Н. Корсакова. Годовая подписн. цѣна „Новаго мира“ на вѣленевой бумагѣ, со всѣми объявленными приложеніями и бесплатными преміями, съ доставкой и пересылкою въ Россіи **14 р.** пересылкой за границу—24 р. Гг. подписчики **14 р.** желающіе получать „Новый Міръ“ на слоеной бумагѣ, уплачиваютъ за годовое изданіе журнала, съ упомянутыми приложеніями, вмѣсто 14 р.—18 руб; съ пересылкой за границу, вмѣсто 24 р.—28 р.

Допускается разсрочка платежа: при подпискѣ не мѣнѣе 2 р ежемѣсячно не мѣнѣе 1 р, съ тѣмъ, чтобы вся подписная сумма была уплачена полностью не позже 10 декабря 1903 г.

—Гг. подписчики, взамѣнъ сочиненій Д. И. Стахѣва и Самуила Смайльса, могутъ, по желанію, получить въ 1903 году на выборъ одно изъ слѣдующихъ собраній сочиненій: или а) собраніе сочиненій И. И. Лажечникова въ 12 томахъ или б) собраніе сочиненій Архіепископа Инокентія въ 12 томахъ, или в) собраніе сочиненій Генриха Гейне въ 12 томахъ, или-же г) собраніе сочиненій В. И. ДАЛЯ (Казака Луганскаго) въ 10 томахъ. Каждое изъ этихъ собраній будетъ выслано въ изящно переплетенномъ видѣ.—Интересующіеся-же сочиненіями Д. И. Стахѣва могутъ получить въ 1903 году все собраніе сочиненій этого писателя въ 12 изящно переплетенныхъ томахъ, причемъ лишніе шесть томовъ будутъ высланы, взамѣнъ объявленныхъ шести томовъ сочиненій Смайльса.—О ВЫБОРѢ ПРЕМІИ просятъ гг. подписчиковъ заявлять при самой подпискѣ.

Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О ВОЛЬФЪ: въ С.-Петербургѣ Гостиный Дворъ 18. и въ Москвѣ, Кузнецкій Мостъ, д. Джемгаровыхъ, а также во всѣхъ прочихъ столичныхъ и провинціальныхъ книжныхъ магазинахъ.

Адресъ редакціи: С.-Петербургъ. Вас. Остр., 16 лин. д.

(Ռ Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ն)

Լ ՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Առաջիկայ 1904 թուին կհրատարակուի նոյն ծրագրով և նոյն աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

Տարեկան բաժանորդագինն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի անասպարհաժախով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանի:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լումայի» խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրավաճառանոցում:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւնն չէ ընդունւում:

Քաջաններին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թույլ է տրւում բաժանորդագինը վճարել մաս մաս, ստորագրուելիս 3 ռուբլի և ապրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal armenien „LOUMA“.

„ԼՈՒՄԱՅ“-ի այս համարի հետ ուղարկւում ենք մեր բաժանորդներին Ռիգայի ռետինէ արտադրութեանց „ПРОВОДНИКЪ“ ընկերութեան յայտարարութիւնը:

ԲԱՅՈՒԹ Կ 1904 ԲՈՒԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՆ, ԲՈՒԻ ԿԻՆԵ

